
कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

ईषदर्थे तया योगे मर्यादाभिविधौ ...

... चिंतामणिटीका ...

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितचिंतामणिटीका ... खिलेः। आ एवं सर्वपदार्थे ...

प्रत्यक्षखंडे वाचस्पतौ। शिवदासस्य ... ओदंतो ये निपाताः ...

एकदेशविकृत ...

Accession No:- ~~342~~ M1241

Title :- तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या

Date :- A.D. 1400

Author :- वरनपति

Subject :- न्याय

पत्र :- 119

(1)

रू४

श्रीगणेशाय नमः ॥ स्फुरन्नीलाम्भोदप्रतिमवपुषः पुण्यजनुषः करक्रीडासक्तक्षितिधरसुतावीक्षणतनु
षः ४ शरणारम्भे रक्तः कृपणपरिपाटीषु विदुषः स्मरामो रामस्य प्रकटविदितहेतोः पदयुगं ॥ अस्माकं हृदु
दरयिवा वदनारविंदमाध्वीकलुब्धमधुपायितनेत्रमालः ॥ मौलिस्थपीडाविपक्षिकिशोरखुवावसिक्तो
दवपि वंदिशत्रुविश्वजननी नटति ॥४॥ ... रूपदेशाय देवगच्छसम्यक्श्रीतत्वयितामणिमादरे
णा प्रणम्य मूर्ध्ना मधुसूदनाय वाचस्पतिस्तां विशदीकरोति ॥५॥ विशिष्टशिष्टाचारप्रमितश्रुति
बोधित कर्त्तव्यता [illegible] क्षितप्रतिबंधकदुरितध्वंसहेतुमिष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलमा
चर [illegible] बध्नाति ॥ गुणेति ॥ तस्मै प्रणिदेनमः ॥ तथावतथा हूतो ह्यमदैतय
[illegible] कोदाहतिध्वनिती ॥ नमस्यतोपायमतिशयमादकस्मैविशरविधि

क१

...णा॥ तत्र देवमाहात्म्यममितमहिम्नो इ यत्रानवधारणीयगुणातिशयायातथाव
वधारणाभावान्निर्वचनासावक्ष। अमितमहिमत्वं देवमाहात्म्य एकः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तत्त्वतो ब्र
ह्मादय एकैकहेतवोयं तु त्रितयहेतुरतो वैलक्षण्यादमितमहिमेत्यर्थः॥ यद्यपि सत्त्वस्य नात्रितयहेतुत्व
तथापि त्रितयहेतुरीश्वरस्यैव कद्द्वोपाधिपुरस्कारेणांच नमस्य इति द्रष्टव्यं॥ तदुक्तं॥ त्रिगुणसाविव
इति॥ ननु विलक्षणास्तिस्रः क्रियाः कथमविलक्षणादेकस्मादत आह॥ त्रिमूर्तेरिति॥ सान्निधातिशयः॥
तथाव ब्राह्म्यादिमूर्तित्रिरूपसहकारिवैचित्र्याद्विचित्रकार्यजननमित्यर्थः॥ यद्यपि दृष्टाभाव
दीश्वरस्य न मूर्तिमत्त्वं तथापि हतावेशन्यायेन तदिति द्रष्टव्यं॥ संसार्यदृष्टादेव भगवतो देहो
दय इति केचित्॥ जगन्निर्माणाद्यनुरूपसहकारिणा महात्रिगुणसावि वहति॥ ज्ञानेच्छायत्नवानि

त्यर्थः ॥ अथवात्मतया सुखादिप्रसंकोचि त्रिगुणसाविव इति विशेषविधि महिम्ना गुणान्तरनिरासोपि स्फु-
टं ४ कथमस्य वितयहेतुत्वमत आह । हृदिश इति । प्रसादयोनि योन्याश्रय इति योन्यर्थः ४ अत्र देवमा-
हात्मा नीत इति सत्वरजस्तमःशून्य इत्यर्थः ८ तथा वान्ये तत्वगुणपरवशाः स्वयं तु स्ववश इति भावः ८ गु-
णातीतः त्रिगुणसविव इति विनोदार्थाभावसंस्फोरणायापि शब्दः तत्वोपाधिकृत्संज्ञा ब्रह्मादीनामेव
ईश्वरसंज्ञापि महादेवएवेत्यसाधारणसंज्ञाभावादेव ब्रह्मादिभिन्नसंज्ञाभाव इत्यत आह ॥ त्र्यन्द
रमय इति । अकारोकारमकारमयस्त्रेनोंकाराभिधेय इत्यर्थः ७ नन्वदृष्टाभावादसुखस्यासंभावि-
तयादुःखाभावस्य च स्वतःसिद्धत्वात्तयाप्रयोजनाभावादिष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् कथमीशस्य प्रवृत्ति-
रत ... इति करुणासमुद्रस्तथा वक ... र्वेवप्रवर्तत इति वो विरामः ... कारुणिकत्वे

२३ मद

हि स्वर्गिणाए वस्त्रजे न्नतु नारकिणोपि ।कर्म्मानुरोधेतु [illegible] करुणानाम ।तस्माद्दयमर्थः ।क[illegible]णा हि
गवद्दिष्टे दातेने छासमुद्रस्तघाय बहुविधेछावार बहुप्रकारके छावाघ्नविश्वविषयके छावानिति
यावर ॥ स्वतःसर्वमेव तस्येष्टं तेन सकलमेव कारणं तस्येष्टसाधनमिति तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिश्च न तु तेनाम
नाद्व स्तजतस्तस्य किं नामेष्टं नासिध्यतीति तदेवास्तजतस्तस्य किं नामेष्टं न ह। यत इति मनुसंसारि वर
स्वेष्टसाधनता ज्ञानाधरूद्धप्रवृत्तिकस्यास्य धाहाराँस्थवहाराद्वकथमेवांनिःशंकाप्रवृत्तिरतस्त्राह।त्रिजगताप
रमगतिरिति।० भूतल भूर्लोक भूस्तु परिलोकानां परमसातिः परमहितोपाय इति विश्वजनीनत्वाद्धि स्वजनाय
प्रवृत्तिहेतुकत्वमस्याविकलं परमगतित्वेवमस्य गुणातीतत्वमेव हेतुरिति ज्ञातव्यम् अन्यग्रंथे व्याख्यावैलक्षण्यं प्रवृ
त्यंगमाद्दाम्राथाबोद्धेति गांगेय्यःशीतत्वचिंतामणिं तनुते इति संबंधः चिंतामणिरपि चिंतितार्थप्रदायमापिन्नंथः प

२४ र्वी४

श्री ३

दार्थानां तत्त्वमनारोपितं स्वरूपं विविक्तं तमर्थं ददाति बोधयतीति तथा तिप्रत्यग्निविषयश्च न त्वन्योपि ग्रंथान्तरगतिपादका
रवेद्यत आह। मितेन वृषसेति। तथा च लाघवमस्य ग्रंथस्य तत्त्वचिंतामणिवप्रयोजकत्वं माहात्म्ये सिद्धान्तदीक्षा
गुरुरिति। शास्त्रसिद्धान्तो पदे शार्थं तेनाचार्यप्रणीतत्वाङ्ग्रंथोपि तत्त्वबोधकः। इदमपि ग्रंथान्तरसाधारणमत आह।
दोषगणेनेन दुर्गमतरहति। सर्वथा वा दूषणगणेनेन दुर्बोधितेरीतथापि यद्यपि ताण्डाद्ययोपि तत्त्वाध्यवसाय
क्षमास्तथापि नवीनदूषणग्रस्तत्वं तथा किंवसावेव तन्निरासक्षमस्तथेत्यर्थः॥ सिद्धान्तदीक्षागुरुत्वे हेतुमाह
वीवीन यं गुरुभिराकलय्येति। परदत्तदोषनिरासे हेतुमाह। गुरूणां प्राप्ताकरणां नत्वगुरुभिराकलय्येति
नपरयुक्तिबानर्वीनस्तन्निरासोस्य सुकर इत्यर्थः॥ ननूपदेशमात्रादेव न तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणक्षमा नि
र्वचकत्वमित्यत आह। यतइति। वित्तेति। न तु गुरूणां मतमाकलय्येति हेतूपन्यासात् गुरुमतमात्रास्केदकत्व

पै ३

धु पुर सं

मस्याविज्ञायतेतत्स्तुचरितंविरुद्धंमंगलादेरपिस्याघ्यवादतआहायतइतीयतोमणेःप्रबंधुमापंडित
मस्तिरस्क्रियेतिप्रचंडाखण्डामण्डकयोयेपाखंडादिङ्नागादयस्तएवतत्वाध्यवसायविरोधित्वात्तमांसितेषां
तिरस्क्रियाखलीकारोयतःपुनरपिस्तुचरितविरोधःप्राकद्यादेरपि[illegible]त्वादतआहाविपक्षइतीयतो
मणेर्विपक्षद्वयपक्षेविचारयात्तुरीतत्रवतिविपक्षपक्षयोगोदृष्यत्र्यायैनैदर्शोशिष्टविपक्षपरःग्रंथान्तराद्वैलक्षण्यं
तर माहानवेतीयतोमणेःस्वसिद्धान्तववोदारिद्रतापित्रभवतिश्चतएवयतोमणेःपंडितमंडनक्रियाभवतिश्चय
वचिन्तामणित्वेनग्रंथस्यनिरूपणेमंडनक्रियातमस्तिरस्क्रियादारिद्र्यवारकताचहेतुमत्त्वइतीश्चयानेन
ग्रंथकृतास्वसमीहितसिद्धयेमंगलमाचरितंतत्वंमंगलस्यव्यभिचारेणतदकारणतयागर्द्दभीक्षीरमथन
वदनर्थकमितिमंगलस्यतकारणतान्यवस्थापनायभूमिमारचयतीडहेतीडदण्डागतिस्वल्पपक्रमेवा

धुर

5

[illegible]चूषायांवांमंगलमभीष्टसमाप्तिसाधनंनवेतिविप्रतिपत्तौसिद्धान्तिकमर्थंतत्रैवपूर्वपक्षमाहतत्रयद्य
पीतितत्रमंगलकारणत्वेद्यवस्थाप्यो।अन्योन्याश्रयादितिमंगलस्यसमाप्तिसाधकत्वेवृष्टेनेव्यभिचारस्थले
पिसमाप्त्यातदनुमानंतदनुमानेयसतिव्यभिचाराभावान्नैकारणतावधारणमित्यर्थः।नापिमंगलमि
निष्फलंसमीहितिमंगलांकरणादिकंनुमनकर्तेसमीहितस्वर्गादिजनकमितिव्यभिचारवारणायहेतौशिष्टे
तिशिष्टाचारविषयत्वंशिष्टकर्तृत्पाद्यत्वंएतद्वयद्यापिसमीहिताजनकेभोगेगतमितिव्यभिचारस्तथापितपा
यतयाशिष्टकर्तृत्पाद्यत्वंहेतुः।परिशेषात्यानायसमाप्तेःफलान्तरवैलक्षण्य[illegible]माह।प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदा
नीन्त्रियमेनोपस्थितत्वादिति।अत्रहेतुमाह।अपेक्षितत्वेनेति।अन्यथाशावादिति।अनाकांक्षितत्वेनानियमेना
नुपस्थितत्वात्।नन्वयथाविश्वजितिविश्वजितायजेतेतिविधिनाफलानुपस्थापनेपिस्वर्गवादस्याभावेविधेः

वर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या किंचित्फलकल्पने सकलानुष्ठातृसाधारणरागविषयतया स्वर्गः फलं पर्यव
स्यति तथात्रापि स्यादत आह | विश्वजिदिति | स्वर्गस्य नियतोपस्थित्यभावान्नचाभूतोपस्थितिकल्पना
यां गौरवमित्यर्थः | व्यभिचारेण व्यतिरेकव्यभिचारेणासिद्धान्तमाह | तथापीति | मंगलाचारो वेदमू
लकः | अविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शाचारवत् | अशिष्टकृताक्षमालापरिग्रहादौ व्यभिचारवारणाय विगी
४ स्यच येति | आचारमूलमाचाराभावानुरूप एव वेदो न वितुमर्हतीति | दृष्टे निर्विघ्नपरिसमाप्यतामिति
कामनया मंगलाचारो निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्येवंरूपवेदमूलः सिध्यतीति तथा चै
वाकृतिः मंगलस्याभिमतसमाप्तिहेतुत्वे मानं न तु शिष्टाचारेण मंगलं कुर्यादित्यनुमितया श्रुत्येष्टसा
धनत्वे सिद्धे दृष्टव्यापारयोराकाङ्क्षायां ययोक्तपरिशेषेण विघ्नध्वंससमाप्तिरूपयोर्व्यापारफलयोः कल्प

वेंटीवाप्र

नतिवेति येन्नामंगलावरणकालेप्रारिप्सितसमाप्तिर्नियतोपस्थितिः कानवाश्चस्येतुपस्थितित्वाविशेषान्
परिशेषः स्वाद्येनियतोपस्थितेः तस्यकामनाविषयात्वमेवहेतुस्तथा च प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामिशिष्ट
श्वारेणप्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामोमंगलमाचरेदित्येवश्रुतिरनुमेया स्वार्थं तु सारित्वात्सद्वारकल्पनमर्थापत्तेः
स्तस्यतु र्वसरूपत्वपरिकल्पनेपरिशेषादेवेतिभावः ननु व्यभिचारेणाकारणत्वस्याभावात्कथं श्रुत्याविभिनम
तव्याहानवेतानिष्परिपंथीतीयोग्यानुपलंभादैहिकमंगलस्यापीभावाम स्मर्त्योर्जन्मान्तरीयस्यावारणतस्या
मान्याभावोनिश्चितुमशक्यः जन्मान्तरीयस्यतस्यायोग्यत्वात्सामान्याभावग्रहस्ययावद्विशेषाभावग्रहव्या
प्यत्वात् तत्राचविशेषव्यभिचारेपिश्रुतिःसामान्यतःकारणत्वंबोधयन्तीनायोग्यतयापरिभवितुं शक्या मंगल
संशयात्कारणतासंशये नयोग्यतासंशयात् नापिव्यभिचारसंशयस्तत्परित्रावकोस्त्वव्यभिचारविशेषे

वगमे ४. ५२

कारणत्वे ग्राह्येतत्संशयस्य प्रमाणापरिज्ञापकत्वादन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः प्रत्युतानुगुणत्वमेव
संदिग्धे न्यायः प्रवर्त्तत इत्युपगमाच्च नाप्यन्वयव्यभिचारः यागादाविव कर्त्रादिवैगुण्यकल्पनात् तस्मात्तु
ऽप्येपि विघ्नध्वंसस्य प्रारब्धोत्पन्नविघ्नेन वा फलाभावः तस्मात्सुच्छत्तं निष्परिपंथीति नत्वमंगलं प्रवर्त्तनमे
वमत्वंगं प्रधानो विघ्नान्तराभाववारस्याधिकारभेदाद्वविघ्नवतो मंगलेधिकारात् समाप्तोवाविघ्नहीनस्याधिका
रादतस्माद्दातद्वेदमिति। प्रारब्धकर्मागं लौकिकस्येवैधादिकारणस्यांगमित्यर्थः। अत्रदेतो प्रान्ते कर्मार्थि
तया कृतेयत्किं चित्कर्माणि व्यभिचारवारणाय कर्मार्थितयेति। एवं द्वितीयहेतावपि प्रारंभणीयादौ व्यभिचा
रवारणाय फलान्तराभावे सतीति। विनयाप्रमेकस्यदर्शस्यपूर्वप्रतीकेप्रधाने व्यभिचारवारणाय फलवत्त्व
मारिसमानैति। एतत्तु प्रधानं कुर्वाणाकार्यमित्यर्थः। ननु निर्ज्ञातफलकर्मद्वारा तत्फलेजयसके एवं नत्त्व

प्र १ ने १ यं ४ फ १ फ ८

तेन

6

टीकाप्र

१३   ग्रं ३

दंगं नवारद्ध ग्रंथादिजन्यफलेन मंगलं सफलं प्रारिप्सितकर्मण एवकामनाविषयतया मंगलफलत्वात्

न चाव फलात्मकतया प्रारिप्सितग्रंथादौ न मंगलस्यांगत्वमिति नामैवं ग्रंथो दि महावाक्यं तद्घावान्तरवाक्य

कलापसाध्यं सवक्कलापो विवक्षादि सत्त्वेपि प्रतिबंधकदुरितेन तिनोदितीति समीलसाध्यः ग्रंथेच्छयावाक्य

कलापइच्छातदिच्छयावमंगलइच्छाइति मंगलमाहत्यवाक्यकलपार्थितयाक्रियते विघ्नाभावाद्वारा वाक्यक

लापस्यैवोत्पाद्यतत्फले न महावाक्यरूपेण ग्रंथेन सफलमिति न वक्ये वलौकिककारणवाक्यकलापो महावा

क्यफलकेतदेवफलमादायमंगलस्यांगतात्वडक्कालक्षणादेवेति नवीगानां प्रधानविधि विधेयनानियमो

पूर्वजनकानामेवतथात्वाद्यानापि प्रधानविधीतरानियमः प्रधानस्यलौकिकत्वेन विध्यनपेक्षितं वाङ्नाप्ता

विकारभेदः परिसमाप्तिकामस्यैवोभयत्राधिकाराद्यानन्तुदुरितमधिकारिविशेषणं विनोचादिति भाव

इति।विशेषणेनसिद्धिंपरिहरति।आचारेत्यादिनाबोधनादित्यन्तेनममेदंकर्माविघ्नेनज्ञायतामित्येवंकामनावा
शनुमितवेदबोध्यमंगलस्यकर्मार्थद्वारावगमात्तत्फलत्वावगमाच्चआरंभणीयायांतुआग्नावैष्णवमेकादशक
पालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारिप्समाणइतिश्रुत्याबोधितायांनकर्मार्थिकार्यत्वंनफलान्तराशावःश्रुत्यन्तमा
नाथामितिवादिसेदेनांअथपठन्नत्त्वाधिकरणविरोधादलौकिकंमंगलंलौकिकैर्नांगमितिभट्टस्यापूर्वकर्तो
नास्ति।अलौकिकैर्लौकिकंशंकतेउंत्यापूर्वंविनापिफलसिद्धेरतएवारेभ्येइंद्रबाहुर्बद्धत्यःपायसंब्राह्म
णोभोजयितव्यइतिश्रुत्याबोधितेपायसभोजनेद्वबाहुबंधनेगृहस्थाद्यौलौकिककर्माणिनांगेअत्रवंग
स्याभ्युपगमेतद्धितोषंस्यात्स्यदित्यर्थः।अंगत्वेतुउपकारकत्वंतंनंतन्नद्वबाहुबंधनादौनास्तितन्द्रन्यायाद्दृष्टेति
नापिलौकिककृद्व्यापारादेवफलसिद्धेःअत्रतुमंगलजन्यंप्रतिबंधकाभावरूपमुपकारंविनासमी

व२ मू३

वैदांवाप्र

प्रसिद्धे दृष्टोपकारद्वारा मंगलस्यालौकिकस्याध्वंगतास्यादित्यभिप्रायेणाह नस्येति नालौकिकं लौकि

किकलौकिके गमित्यस्यात्तस्य यप्रतिबंधकाभावस्यतस्माद् लोकावगतकारणाद् तदनुपपत्तेः नन

न०

चानलोकावगतकारणसहकारि मंगलजन्यादृष्टं विनास्वतः सिद्धविघ्नविरहासंस्कारखं निर्वाहादिति

भावः ब्राह्मणोभोजयितव्य इत्यादिस्वतंत्रकार्यताप्रतिपाद्यवाक्य पायसभोजनादेरन्यार्थत्वेन कार्यमन्या

८ ८

ध्येयतः मंगलेऽलौकिकेऽपि तथाह्यध्वंवणारस्यादेवांगतेतिकेचित् तन्न मंगलमाचरेदित्यादिविधेः स्वतं

स्य४

त्रकार्यताप्रतिपादकेवापि बाधकाभावादिति भावः ननु विघ्नसंसर्गाभावद्वारानेदं मंगं तस्याजन्यभावा

रणत्वेन द्वारयोगाद् [illegible] पितध्वंसद्वारा स्वतःसिद्धविघ्नाभावस्थले मंगलजन्यविघ्नध्वंसमंतरेणापि

त्वार

समाप्तिसंभवादतआह द्वाविघ्नध्वंसेति ननु समिधो यजति तनूनपातं यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं य

चे४ २२ श्रे ४ २६ जो यजति

इतीत्यादिविधिबोधितपंचप्रयाजाद्यंगयागवददृष्टद्वारैवांगतास्यादिति चेन्निवारमविद्धत्र्थांकते।
नविवेति। व्यभिचारस्तु ... चपरिहृतिति। मंगलेति। ध्वंसस्य व्यभिचारं निरस्यति। न वेति। सतीति न वसति विघ्न
ध्वंसद्वारैवांगत्वं स्वपूर्वस्य विघ्नानपेक्षत्वात्तु तद्ध्वंसस्य तु नदपेक्षत्वादित्यर्थः ४। कल्पे ... नवैतन्मंग
लेपि समानं तत्रापूर्वस्य द्वारत्वे मंगलाजन्यादृष्टं विनाभिमतानिर्वाहापत्तेः दृष्टसकलमपेंपत्तौ तद्विलंबे
नापि विलंबाद्वनापूर्वस्य द्वारतेति गुरोरापि दूरिताभावस्यैव द्वारत्वं प्रयाजेतु नैवमित्यर्थः ४। नियामका
तरमाहावस्तुतइति। नवविघ्नध्वंसार्थमेवापूर्वापेक्षा तस्यादन्येवजननादित्यर्थः ४। नचदृष्टार्थत्वाभिमा
नएवनद्वारत्वनियामकोतत्राह। नाविघ्नमिति। इहकर्मणि विघ्नोमेमाभूदिति कामनयासर्वमतेतत्कारण
मतआह। पद्य इति। नतुकामनयानचविप्रतिपत्त्यासमाप्त्यर्थत्वबोधकस्तुत्यनियमार्थसाखुतिर्न्नियामि

(8)

६२ ६३

वेंटीवाप्र के निघ्नर्वेकिस्मारयति। किं चेति। अपूर्वद्वारवादी विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वे बाधकमाहानन्वितेति। अत्रापि वाच्य
पश्चिन्नवत्याप निश्चयस्य वतेव प्रवृत्तिस्तत्रापि वैतावं प्राप्तं संशयेपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः॥ ४॥ परिहरति विधे
तितत्र पापत्वे निश्चयवतएवाधिकारस्य वर्णनात्र्ये वस्तु तु तत्संदेहे प्यधिकारात् ज्ञानवतामेवावाच्य
नयेवस्तुते रुद्रन्नयनादित्यर्थः॥४॥ अवद्दृत स्यादुरितवत्वे वनावरणाद्दुरितमधिकारिविशेषणमतस्तदनि
श्चये प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशंक्य निराकरोति। अतएवेति निराकरणहेतुमाह। अतइति। श्रीगर्त्तवसाविति
मितिभाव ४ दुरितवतः प्रधानप्रवृत्तेस्तत्र वृत्ता वेव तदधिकारिविशेषणमिति प्रागनवोदनायामाहान
वेतिविरोधादितियतस्तत्प्रवृत्तिनिर्वाहकं तत्राधिकारिविशेषणं न च विघ्नस्तथेत्यर्थः। नियोज्यो
सत्वमेवाधिकारिविशेषणत्वतस्य मतोदुरितं तथा च संदिग्धमपि प्र ६ वर्त्तकं तथैवाशिष्टाचारत्वादि

६ २ प५

स्फ्याश्चि २ उ स्या

स्येकदेशिमतमाहाहयान्तिर्विनीतायुं क्यु क्तों निरस्यति । ननु तिर्व्याप्रियारभमाद्वाद्वर्यदिति । न केवलं मंगलेध्वंस
नीयसंशये प्रवृत्तिरपि यत्रापीत्याह । शंकिते ति । न स्वतर्कितानिष्टवारणार्थं व न तर्कितानुकूलमिति विद्या
र्थमपि लोके प्रवृत्तिदर्शनात् । निष्फलयायामपि पाक्षिके स्वाभिसिद्धिवैयाघ्र वदाह आन्तर्दैवेनावाहनं स्याद
वति वाच्यं मंगले हि दुरितसंदेहेष्वपि प्रवृत्तिकारि निश्चयादन्तु तथात्वादिति । फलसंशय एव न प्रवृत्ति
प्रतिबन्धक इत्याह । किं वेति । सांगाद्धेतोः फलावश्यज्ञानं क्षयादावपि प्रवर्त्तकं मन्त्रं तु सांगे पि मंग
लेन तन्निश्चयो विघ्नसंशयात् हि घ्नस्यनां गे विघ्नध्वंसस्य जन्यत्वे तत्र मंगलस्याविघ्नांगकला मंगलस्य व
न च तद्दंगकत्वे सांगात्वतो विघ्नध्वंसावश्यकत्वज्ञाने विघ्नध्वंसस्य जन्यते तत्र न्योन्याश्रयादिति नाविघ्न
ध्वंसोद्धारमिति शंकां निरस्यति । तदेति । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च विघ्नध्वंसं सम्यग्द्वारत्वं सिद्धं दृष्टम्

(0)

विंदीवा प्र

नस्तत्रमंगलस्यविघ्नसहकारितापीतिनान्योन्याश्रयइतिपरिहारार्थः। स्पष्टासिद्धेर्ज्योधिकरण
विनोधान्नद्वारसंशयेप्रवृत्तिरितिभ्रान्तःशंकितोनन्वितायचाहिपस्थुआन्नयेत [illegible]वोवम्हज्ञाविघ्न
वेऽस्तकमानिर्वपतेत्यनेनविहितायाइज्यायावषट्कारप्रधानत्वाभिष्टित्वइतिप्रकृतिभूतदर्शस्य
साधारणान्यधर्माणांप्रकृतिवद्विकृतिरित्यनेनप्राप्तेस्तथाहूतपूर्वदिनकर्तव्यीयजनीयदेवतावा
हनमपिप्राप्तंतत्राग्नेयादिनोनाविधीयतेतद्दिनस्येज्याधिकरणस्यादावाहनस्यवेज्यापूर्वदिन
कार्यत्वात्राइज्यापूर्वदिनेपिनाक्रियतेत्रत्रिमादिनभ्राविनत्काश्लेषवद्वारसंशयान्नथा आपिविघ्न
संशयेतद्ध्वंसहपहार[illegible]यावदवुबुक्तानांस्यादपूर्वस्यातद्वारत्वेनार्थदोषइत्यर्थः। अत्रदृष्टांतोय
थेतियथाकृत्स्नलीलस्यपदे[illegible]तिविधिनाहिंसस्यपाकप्राप्तौपचनीयस्यवाचाहननीयतयातत्कर्तनमेवाप्ते

२

२२ ७१ पश २३

कृ ष०　　　　असंग

वहननस्यचवैगुण्यात्तूपोपकारजनकतयावैगुण्यस्यचनिष्क्रयतयाकुशलेषुसम्पत्ति[illegible]यावैगुण्यरू
पद्वारबाधाद्वहनस्यनतुपद्वारिबाधस्तथापाक्षिकमाश्लेषवद्वारसंशयात्तथाचापिविघ्नसंशयेनतथैव
रूपद्वारसंशयवदनुष्ठानंस्यात्द्विपूर्वंस्यात्तद्वारत्वेनायंदोषइत्यर्थः॥अत्रदृष्टान्तोयथेति॥यथाकुशलंल
पयेदितिविधिनाकुशलस्यपाकप्राप्तौपचनीयस्यावाहनमीयतयावहनेनेष्टापत्तेर्वहननस्यचवैगुण्य
रूपोपकारजनकतयावैगुण्यस्यचनिष्क्रयतयाकुशलेषुसम्पत्तितयावैगुण्यरूपद्वारस्याबाधाद्वहननं
रूपद्वारिबाधस्तथापाक्षिकमाश्लेषवाचामादायांनबाधइत्यर्थः॥किरीवंपरिहरतीतिनेति॥निमित्तवा
न्नज्ञाननिमित्तवान्ज्ञाननिमित्तवान्यथेति॥तिलेषुदातीत्यत्रयस्यपात्रभेद[illegible]विकाशीयद[illegible]
आश्लेषवानवहतोश्लेषवाचाव्यपिवेतीति॥नवैवंउपरागस्याह्वाद्वादावद्युपरागसंशयाद्धवकर्तं

भिन्नेरमु

दी०

विं टीका पक्षान्तारसंशये पूर्वं द्युम्नेरामिषमस्तकं [illegible] अनायकरणोऽस्मै गङ्गदृष्टा पर्नेरित्यर्थः [illegible] अनङ्ग इति प्रधानाद्विकारि

णः एवांगाद्विकारादिति वाक्यार्थः दीर्घतायदि न स्यात्तत: किं स्याद्दर्शितो नास्ति [illegible] तङ्गति विक[illegible]

षमाहा ॥ तदेति नैमित्तिकेहि निमित्ता निश्चय एवाधिकारादित्यर्थः [illegible] तपावमात्र वहा संशयादनावाहनं दृ

द्यु: किं त्वविकाराभावात् तेन तद्धितो नाव इति भाव: दोषसमाहितेन यावल्लेपादिन एव कथं नावाहना मे शिर

श्चिज्ञासायामाहा [illegible] स्पर्शे ले पद इति व्यंगस्येति पूर्वदिनमावाहनांगमन्विज्यांगं स्यावाहनपूर्वदिनयोश्च

स्पर्शे त्र्यंबकयज्ञसंगात्राहृज्ञायामिति नपूर्वे द्युरावाहनमनधिकारान्नेहद्युन्तरे द्युःपूर्वे स्पांगाभावादिति तद्य

वाहनावाव एवन वेदवामिस्थायामंगहानिप्रसंगोगाद्धयानवावाहनाद्धिःनापीज्यायासागत्वादित्यर्थः भमीरा

लतु द्वारसंशये पूर्वे विविकारदर्शयतीमंगलेत्वितीस्वदृतिविघ्नज्ञानमात्रवामेवंष्ट्यादि [illegible] अग्राहात्

१०

१०

१२

नेत्युहोतीत्यादिवतप्रद्यन्दास्तुतिः किंत्वाया रात्तुमेया। नवर्णिमित्तज्ञामवतामेवेतिताद्दाक्षुत्त्युन्नय
मनाः निमित्तसंशये चाधिकारइत्यर्थः। तास्करकारादिमतमाह। नान्वितिा प्रधानेति। प्रधानादिध्येक
वाक्यतापन्नो त्पन्निवाक्यत्वमित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकस्य प्रधानकारणताबोधकस्य विधाभाव

प्र०व०

मेवेरुध्येवतद्बाधकाप्रतिबंधकेसति दृष्टकारणादध्यसमाप्तेर लौकिकप्रमाणैकवाक्यत्वस्तत
रूपाद्याशंक्यनिराकरोति। नवेति। तस्यलौकिकप्रमाणस्य कारणत्वेन सहकार्यपेक्षानवांद्योधका
न्वयव्यतिरेकौ नत्तु व्यपेक्षाविच्यर्थः निराकरोति। अष्टुवेति। तन्वेवतथा दर्शनाद्वानवलाघवादं
गत्वमेव तत्रतत्रां लौकिकेष्वंगेषु व्यभिचाराद्दानापि अग्नोतांगत्वं यत्राह प्रधानविधि स्तत्र तथा
प्रधानस्य लौकतएवकारणभावं शाघारनयानएवानं तत्प्रधानंनवेदमंगीं इंगत्वेपफला तराम

चिं॰वाक्य

वसतितत्फलकोपकारकत्वमेवतत्त्वमाउगमायतत्त्वाभ्येवविघ्नध्वंसेदृष्टकारणोपकारणादित्यर्थः किंच

त्वेधविषयत्वमेवतत्रेभवतुनत्वेकाविधिविधेयत्वंगौरवादित्याहः श्राधवरेति। किंचांगांगिभावैनैकवाक्यत्वप

न्नगाहृनियमोनावाश्यहृनियमः किंतुलाघवाकृत्तिचिताबोधकैकनियमः सचावाश्यत्येवेत्याहः अपियेतिलो

किकेतिलौकिकप्रमाणेनान्वयव्यतिरेकात्मकेनकर्मणः समाप्तिहेतुत्वंप्रतिबंधकाभावमादायैवबोध्यते

प्रतिबंधकेसतितनोप्यसमाप्तेरितिलौकिकप्रमाणेनैवनङ्गनकस्यमंगलस्यापिकर्त्तव्यताबोधनेस्वयमा

नवच्यपरंपरायारणायेत्यर्थःयागादिवद्धिसाविशेषविधिंविनागानांप्रधानदेशकालनियम[illegible]दित्यर्थःअनु

दर्शनबलप्रवृत्तौयनियमोयथादर्शनमेवप्रसिद्ध्यतिनतुयत्रापिहेतुभावाव्यानवांगत्वमेवलाघवात्तत्र

योजकांश्यदृष्टवर्जनकासाधारणागत्वस्येवतत्वादित्याहः असाधारणेइतिविघ्नावन्यस्त्वपूर्वरूपोपका

१९

रञ्जनकोपिनप्रधानदेशकालसकलनियतसकलधर्म्मासाधारणत्वाच्चअस्तुकंचसाधा…णद्गतिश्च
साधारणमप्यपूर्वेदेविहितंपारदभावनादिनतथेत्यतउक्तमपूर्वेति।भाव…स्तुपाकनद्वारोपकारार्थत्वर्थः।न
नुरुं…तिर्हिसांगाकर्म्मणःफलावश्यंभावमाहनयनिर्विघ्नकृतमंगलंविघ्नध्वंसकमतंखल्वप्रामाण्या
पत्त्यानायफलंकिंत्वपूर्वमित्याशंक्याहनवेति।दुरितमपिसहकारिनयसहकारिणमनपेक्षफलोदयः॥
श्रुत्यापिप्रतिपादयितुमीश्यतेबाधादतस्तस्मिन्सतितदपिधर्म्मेनाप्रामाण्यमित्यर्थः॥नयतत्रफलाजनकं
नमंगलस्यकारणत्वमंगः॥सहकारिवैकल्यप्रयुक्तःकार्याभाववक्तस्यनवाच्यत्वेनेरितिभावः।उभयत्र
दृष्टान्तमाहाश्वतएवेति।प्रमाणेनेतिअपूर्वस्यफलत्वेनार्थंदोषइतितदेवफलमित्यर्थः।सर्वदृष्टोहिस्वाविघ्नाभा
वमवधारयीतितेषांतुमंगलानुमानमेवनयेषांविदमपूर्वदृष्टानेषांस्वाविघ्नज्ञातमस्त्येतेयाहाविघ्नेतिश्चस

वोधयतीत्येवमिति। नन्वेवं प्रारिप्सितमेतन्निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचरणान्नैवेवाव्ययिकल्पनापि
ह्यभिसंधिः अभिसंधिमविद्वांसं कर्त्तायत्येति। परिहरति। तत्रेति। पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति पुत्रत्या पुत्रसामान्य
स्यैव तत्फलत्वप्रतिपादनादित्यर्थः। अभिसंधिमुद्घाटयति। इहत्विति। मनःप्रारिप्सितस्याशु मिष्टासाधनत्ववि
शेषप्रकारिका तदनुपस्थितेः किंतु सामान्यप्रकारिकेति नियामकाभावाद्बाधकाभावाद्य सर्वपद भविष्यद्विशेषा
स्वद्विषयाइति वा तदनन्ययत्नस्याप्यवं सर्वविषयतापत्तेः समानविषयाणामेव ज्ञानादीनां हेतुहेतुमद्भाव
द्यादिवदिदं मेनिर्विघ्नं समाप्यतामितीच्छाप्रवर्त्तिका साय सन्निकृष्टमेवेदं त्वेनावगाहते इदमस्त्वेवं वशान्ने ननूक्त
कामनया मंगलाचारे इदं त्वस्यैव कस्याभावे नुमतस्तुन्यनुमानं तस्याशु प्रारिप्सितसमाप्तिकामनया नुतदाचा
रे प्रारिप्सितपारसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदित्यनुगतस्तुतिकल्पनामिति वद्य प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामन

पैतदाचारः किन्तु लाघवादेकस्यैव यमिति वरयवप्रारिप्सितसमाप्तिकामनाप्रवर्तिकानुप्रारिप्सा विशि
ष्टस्य कर्मणः समाप्तौ कामनागौरवात् । प्रारिप्सायास्तत्र समाप्त्यनवच्छेदेति न वास्तुच्यननुगमो न येदं समा
प्तौ वाऽप्रवर्त्तिकेति दिक् । ननु किं फलमात्रव्याहाकारीरीतीय प्रायुच्छस्य संजीवनकामः कारीरीं निर्वपे
दिति प्रत्यक्षश्रुतो शस्यैवरसात्तदाननीष्टिस्तत्र फलं तथा नयथोक्तश्रुतौ प्रारिप्सितस्वरसादासन्नसमये निमन्त्र
माप्तिः फलनेयोग्येत्यर्थः । नन्वासन्नसमयसमाप्तौ विशेषणमुपलक्षणं नाद्यः । समयतत्त्वं नं घयोर्मंगलाऽ
न्यत्वात् ज्ञानान्य उपलब्धिता वच्छेदकैकरूपाभावात् । नयकुरूणां त्रवरावलक्षणव्यक्तिविशेषएवोपलक्ष्य
तस्यानुगमेन श्रुत्या फलत्वेन प्रतिपादनायोगादित्याशंकते नन्विति । समाधत्ते आसन्नेति । व्यक्तिविशेषएवो
पलक्ष्यस्तस्यैव विकीर्षितसमाप्तित्वेनाननुगमात् फलत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः । कारीर्याभासन्नप... चवा

13

द्वितीयाध्य

दिनेपूर्वपक्षिणो दूषणमाहान्वयेति। ननु समाप्तिमात्रे व्यभिचारान्नाह। मंगलमंगं सा विघ्नाप्रमत्ता[illegible]समा
प्ते रेवाव्यभिचारात्तदंगस्यादित्याशंक्योपसंहारव्याजेन निराकरोति प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो मंगलमाचरे
दित्येषा श्रुतिः प्रमतप्रारिप्सितसमाप्तौ व्यभिचारेण मूकैव सा विघ्नाप्रमत्ताय समाप्तौ कारणताग्राहकमेव ना
न्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तज्ज्ञानोऽन्यथासिद्धेः। तथाहि। समाप्तिर्हि कार्यत्वात् प्रतिबद्धानि कार्यका
रणतान्यपेक्षते प्रतिबंधकाभावश्च कश्चित्स्वत एव कश्चित्तु मंगलादिति कारण एवं मंगलोपक्षयन्नवप्रति
बंधकाभाव एव व्यापारोऽन्यसाधारणत्वात्। नापि तद्ध्वंसस्तस्य प्रतियोगिजातीयासहवरप्रतिबंधका
भावनिर्वाहकत्वेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। नैय्यायिकैकदेशिमतमाहान्ये त्विति। प्रधानं कार्यं संपादितशे
षं एकदेशिमते ते वकारी नी दृष्टान्तः। ननु विघ्नध्वंसस्वरूपोपकाराधारो नान्यदा करणं यदि न नष्टानि व्यापरि

१२

तया आरब्धकालीनविघ्नध्वंसनापत्तेः ॥ अपूर्वत्वरूपेन्रूपकारेन्यदापि करणं स्यादित्यानन्दैव व्यापारादपूर्वोद
यसंसर्वादित्याशंक्यनिराकरोति । नयेति । ननु मंगलस्य कामिकार्यत्वे मंगले कामनाया अनियमात्तन्निय
तत्करणं स्यादत आह । कामनेति । तद्युक्तानादिति । अनुष्ठीयते तेनेत्यनुष्ठानमेव खलु तथा चेष्टोपायत्वेन
छा नियमात्प्रवृत्तिनियम इत्युक्तं ॥ परिसमाप्तावेव च न कामनानियम इत्याशंक्य निराकरोति । नवे
ति । समाप्तमिति । समाप्तिजन्यफलेच्छानियमात्तावपीच्छानियम इत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षी दूषयति । तन्नेति । अंगी
गजन्यातिशये व्यभिचारवारणाय प्रधानेति । कर्षणजन्यापाकजविशेषातिशये व्यभिचारवारणाय वि
हितेति । स्वत्रकर्पनाद्यापरगमनादिनाशितयागाद्यपूर्वे व्यभिचारवारणाय सत्वे सतीति द्रष्टव्यं । सामग्री
संपादकत्वे हेतुमाह । फलेति । इष्टापत्तिमाशंक्याह । नन्वेवमिति । चेदिकेति । नवप्रतिकृत्यापूर्वप्रति

धा२ ग३ शयेन ५

चिंटीका

बहुकृत्यापूर्वव्यभिचारः। तत्र प्रथमापूर्वनाशात् अन्यथा तत्तोऽपि स्वर्गः नः फलसंभवे फलावश्यंभावनिश्च
याभावाद्वैदिक्यां कृत्यायां प्रवृत्त्यापत्तेः तत्र तन्निश्चयस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः। न चाग्निमद्धूमवद्व्यापारान
पेक्षत्वे विहितप्रधानजन्यापूर्ववत् तत्र आहारसाध्यत्वं नकादृष्टादौ व्यभिचारात् किंतु प्रयत्नजन्यापे
क्षणीयान्तराभावादित्यर्थः अथ मयाऽत्र नास्ति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लौकिकस्यापि कारणत्वावसायादित्या
शंकते लोके इति। अग्रे इति बहुदृष्टकारणमात्रकल्पने नादृष्टविलम्बाद्विलम्बः इत्यपि परिहृतमिति नहीति। श्रौता
मंगलादृष्टस्य कारणता तत्र यन्नव्यतिरेकाभिप्रायमपेक्षेति मनस्ति कृत्य शंकते। आरब्धेति। श्रुतिरपि
नव्यतिरेकव्यभिचारिणः कारणतां बोधयति वा वादित्यभिप्रेत्य परिहरतीति तत्रेति। किं च मंगलस्य समा
प्तिसाधनत्वे स्थिते द्वारा काङ्क्षायामपूर्वकल्पनाम् तदेव तु नास्ति व्यभिचारादित्याह आवश्यापवेति पूर्वज

१४

न्या० १४

मकृतविनायकस्तवपाठाद्यर्जितपुण्यं तत्र हेतुरतो न व्यभिचार इति शंकते जन्मेति। मंगलस्य यद्यपि
तत्समाप्तिफलकत्वात्तान्नाप्यदाकृतस्य मंगलत्वमित्याशयेन परिहरति। न चापीति। ननु मास्तु मंगलं तथा
पि तत्पुण्येन समं मंगलस्य वैकाल्पिकैव कारणता तत्र च न व्यभिचार ४ परिपंथी तत्र द्वाध्येतरसकल
समवधाने पदद्वये कार्यान्वयेयत्नदेवकारणलाघवात् ननु यदभावे सति गौरवात् तद्बाधकतामिति
वीकृतोक्तविदितोपरिहरति। नहीति। सिद्धोपायमीमांसनायां साध्योपायान्तरस्य गुरूपायतया बा
लवदनिष्टानवबंधीष्टसाधनतानिश्चयाभावादित्यर्थः ॥ ननु साधनान्तरसाध्यत्वज्ञानेनेयतयानु
रूपायत्वमतथ्वा आह। विकल्पेति। शंकते नान्विति। स्व: व्यपचयनत्व्यभिचार इति भावः। परिहरति। इष्टेति। सा
धनत्वेवनियतप्राक्भावित्वमिति भावः। ननु व्यभिचारी दिती जगाम्याद्येन कारणताग्रहविरोधी किंतु

विंदीचाघ

निर

गाहकविघटनद्वारास्वात्रागमप्येवेति किंव्यभिचारेणेति शंकते । अथेति । आगमेपि हि योग्यनुपलब्धनं सह
कारितत्वव्यभिचारेण कारणत्वस्य बाधान्नेत्यास्तीत्यत्रापि प्राहकविघटनमेवेत्यपरिहरति । निपततीति । यवत्री
हिस्थले तु विशेषमादाय कारणता सामान्यमादाय विकल्पाभिधानमित्यर्थः ॥ स्वर्गवृष्ट्योरन्यतोपि संभ
वात्तद्वागे व्यकारीयोऽस्त्र कारणत्वे व्यभिचारमाशंक्य निराकरोति । यागेति । ईश्वरोपाध्यायमतमाशंकते ।
अथ परे त्विति । विघ्नध्वंसेन द्विरूपेण विघ्नसंसर्गाभावत्वेन प्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वमतेनैव मंगलका
र्यतापि नव जन्याजन्यवृत्तित्वेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन कार्यतावच्छेदकं इदमस्यापि प्रमावस्था
पि गुणजन्यतावच्छेदकत्वात् प्रामाण्यपरतंत्रवादिन्यभिधानादित्यर्थः ॥ यस्मिन्निति । संभृतसा
मग्रीकेन विघ्नकारणेन विघ्नप्रागभावे विनाश्ये मंगलेन जातियोगिकारणी विनाश्यप्रागभावोनुव

१५

र्य्यत इति तदधीनोत्तरसमयसत्वकालयोगसाधारण्यात्प्रागभावोपि तद्धेतुः अन्यप्रागसत्त्वं तु गौरवादत्रान्तर्भ
र्मिच्यर्थः तावन्नीति मंगलस्य ध्वंसद्वारीकत्वात् विघ्नहेतोर्मध्येपि संभवात्प्रागभावासत्त्वं मंगलस्यैव समाप्तिका
रणत्वादपूर्वकल्पनेत्यर्थः ॥ एवमिति ॥ विघ्नप्रागभावस्य व्यापारत्व इत्यर्थः ॥ [illegible] विशेषणं यथा न स्यादिति ध्वंसं न
वनध्वप्रागभावः प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ किं कारणमिति शिष्यजिज्ञासायां माहाममर्वइति ॥ अनुपलब्धिबाधितं ध्वं
स्यति ॥ अनादाविति ॥ प्राग्भावीयस्य व्यागादेरमंगलत्वात् ॥ व्यभिचारनिरस्यन्नाह यद्वेति ॥ विकल्पेनव्यभिचा
रः परिपंथीति भावः अन्वयव्यभिचारं निराकरोति यत्रेवेति ॥ अल्पमंगले इति ॥ बहुविघ्नविनाशनानवस्था
तु यदेशा[illegible]र्थः ॥ व्यारब्धेति ॥ प्रतिबंधकाभाववत्सहितो हि कारणकलापः कार्यजनकः तत्र प्रतिबंधकध्वंससा
नर्हि इति मध्येवमंगलमपेक्षते ॥ तथा च गृहीतकारणासाववप्रतिबंधकाभावासिंवा हि कतयान्यथासिद्धता

मं०टी०व

-रव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न मंगलं समाप्तिहेतुरिति भावः ॥ विघ्नध्वंस इति ॥ आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चेत्यर्थः ॥ मी-
लफलं च कल्पनकाले प्रारिप्सितस्यैवोपस्थितेर्विघ्नाभावस्य द्वारताकल्पनया गौरवादीत्यत्वान्न ध्वंसः फलमिति
मा हा स्याद्वारत्वेति ॥ नन्वायविघ्नध्वंसस्यैव काम्यमानत्वान्नियतोपस्थितिरित्यर्थः ॥ कामनायां विप्रतिप-
त्तेः पत्याह ॥ विघ्नेति ॥ यदि विघ्नध्वंसो नोद्देश्यः तदा तत्त्वज्ञानापेक्षानियमो मंगलाचरणे न स्यादिति भावः

१९

ननु स्तु विघ्नध्वंसः काम्यस्तथापि यद्वारा निर्विघ्नसमाप्यतामिति कामनया मंगलाचरणादत आह ॥ यद्वीति ॥
नागृहीतेति ॥ तथा चावश्यकत्वाल्लाघवाच्च समवेव लमित्यर्थः ॥ ननु यत्राविशेष्यस्य फलत्वे बाधस्तत्र नागृ-
हीतविशेषणान्यायो यथा स्वर्गीय्यामित्यादौ ध्वन्यथा विशिष्टस्य फलत्वं क्वापि न स्यादिति चेत् अत्रा-
पि समाप्त्यर्थमिवारेण मंगलफलत्वे बाधः एवं न च विकल्पेन कारणत्वं कारणताविकल्पयोर्विरोधा

र नियमविशेषस्य कारणत्वाद् नियमविशेषस्य वा विकल्पवादानवसरविघ्नायसमाप्तावेवकारणं त
दा स्ववणाद्यप्रतिबंधकारणैरन्यथासिद्धैश्वा ननु सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वद्धिरण्यसर्वकामद
मिति वचनादभिमतकामनान्यतमफलकतया हिरण्यदानस्याभिमतविघ्नध्वंसजनकत्वे मंगलस्य तत्रव्य
भिचार इति वेन्न विघ्नध्वंसमात्रे साध्ये गुरूपायत्वेन हिरण्यदानीननुष्ठानाद् मंगलस्य वारं सकाले शिष्टा
चारनियमेनावश्यमनुष्ठानान्नियमात्॥ न वा हिरण्यदानैविघ्नध्वंसस्वर्गादीनां जनकमिति न गुरूपायत्व
दर्शपौर्णमासयोरपि वक्तान्यतमेव फलं न तु सकलं तथाय सम्भवितफलकत्वे तद्विरोधापत्तेरिति
भावः। ननु विघ्नध्वंसकारणत्वे मंगलस्य नास्तिकवीरादिकर्तृनाविनापमत्रादिपन्नुष्ठित समाप्तिरत
श्चाद्याविघ्नसंसर्गाभावश्चेति लाघवान्मंगलमाचरेदिति श्रुतेः कल्पनं दूषयितुमाहास्यादेतदि

वि२

वि॰टीका॰ त्तिनदेवतेतो। देवतास्तुतिर्व्वदेवतानमस्कारस्त्वेवेत्यर्थः। नापीति। इष्टविरोधिदुरितं विघ्नं तथा च समीचनाविति
घिकृत्याद्दृष्टोपशामकप्रतिकृत्याद्दृष्टे च्छामियारस्तद्वारणाय प्रारिप्सितप्रतिबंधकेति। विघ्नेति। विघ्नान्यत्व
वतीतिशेषः। क्रियेति। कक्रियाविशेषस्येष्टसाधनतयाप्रतिपादनेपि कोयंक्रियाविशेष इति विविच्याप्रति
१० पादनाद्रतत्तः प्रवृत्तिस्तु न्यादौ नस्यादित्यर्थः। वेदस्येति। सिद्धेत्युक्ते मंगलत्वेप्रवृत्तिनिमित्ते तदादायस्तुतिप्र १०
वृत्तिस्तथा च दोषः। नत्वस्मदादिप्रतिभवत्वेव प्रामाणिकाचारानुपजीव्यवेदप्रवृत्तिरत आह। वेदादिनीतेदेप्र
वृत्ते तं तो न घावाचारविषयतयासिद्धं मंगलत्वमादाय वेदप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः। तत्कामनाय प्रारिप्सितसमाप्ति
कामनया वेदान्तरेतिनवतद्वेदप्रवृत्तिरामाण्ययादित्यर्थः। तथैवेति। प्रत्येकमेव शिष्टाचारादित्यर्थः। तदुपजी
व्येति। प्रत्येकविधानानन्तरमित्यर्थः। प्रारिप्सितकामनया वेदविहितत्वमिति प्राचां मते तद्विघ्नोपशमहेतुत

यावेदविहितत्वमितिस्वमतेमहर्षिणाजैमिनिकणादादिनागुणत्वंवक्ष्यतीतिगौरवप्रयोजकरूपंगुण॰
तद्वत्वप्रकारकबोधजनकःशब्दःस्तुतिर्ननुहरेरपकृष्टोयमितीयमपिव्यापारोहरिमुद्दिश्यअपकर्षबोध
नस्यानुकूलोनवासौहरिनमस्कारोतआहव्यापारेचेतितेनज्ञातविशेषाएवज्ञानवत्वद्रव्यसंयोगवद्व्या
प्यास्वापकर्षबोधनानुकूलाइतितादृशविशेषव्यापारत्वंत्रयाणामनुगतंनमस्कारत्वं।ननूक्तज्ञानएवला
घवान्नमस्कारत्वनिरुक्तोपाधिगौरवादतआहयद्वेतिस्वोक्तेति।तात्पर्यविषयेहर्षवेदप्रामाण्याभ्यु
पगतेत्यर्थः॥आचारेचेतितेनवेदानिषिद्धः।शिष्टाचारोमूलभूतवेदानुमानेलिंगमप्रवच्यायमूलकस्मृति
मूलकेसंसर्गिसमाविभागाचारादौलौकिकेभोजनाचारादौचव्यभिचारवारणायअसं+वमूलान्तरत्वेसतीतिदृ
तोविशेषणंअननुनालोकमूलमलौकिकवाअनुमानगम्यत्वपरंपरापातोत्यर्थः॥कर्मचारयेणशिष्टाचारंनि

18

वेदां वा प गपतिायद्धेति। संसर्गासमविभागावारादेरपि दृष्टन्यायमूलकत्वेनालौकिकविषयपदेनतस्यापि व्यावर्तनी

य्यनुगतशिष्टव्यवहारस्य वेदप्रामाण्याभ्युपगंतृत्ववेदानिषिद्धाकर्तृत्वाभ्यामननुगताभ्याः मनुपपत्तेरनिश्चायद्धेति

विदेत्याद्योक्तेनाकृतापकर्मणो वा शिष्टादेरन्तदकरकालेपि शिष्टत्वं न स्यादतउक्तं योयापदेति। इह शा दशा कयाख्यं

१८ दुवारणोसत्यनैश्च वेदानुमानेनाविगीतत्वं विशेषणं विगीतत्कुर्वाणस्याशिष्टत्वात्‌ सर्वज्ञस्येति प्रमावेदे व प्रत्यु १८

हप्रत्यूहस्य योगप्रभावेण वनमादितिभावः। इहैकवाक्यताप्रयोजकमर्थैक्यं प्रतिपादयितुं प्रथमिमाख्यातात्प्रथ

ति। अपराद्धो मंगलार्थेत्रजगादिति। नत्वानधिकृतत्वादिवृत्तादनेपत्त्यवायोदयः तस्य प्रकृष्टनिश्चयदोषानुषंग

त्वात्‌ उदये वा तत्प्रभावेन तदपगमादिति भावः एतेन व फलवत्त्वाख्यां गतया फलवत्वमस्यापि दर्शितं। अस्य

हिर्यितत्नमामिति सर्वविद्याप्रदीपत्वादिति। भाव्यं प्रणयने हेतुमाह। परमकारुणिक इति नवेति प्रवृत्तेः

योजनाभिधेयनत्वं नंबज्ञानाधीनत्वादित्यर्थः। ननु निधेयमहेतुभूतावधारणकं प्रमाणतत्वमत्रावविवक्षितंतदु
त्युक्तं। तद्धीयुक्तं वक्ष्यमाणदूषणैः प्रमाणत्वानवधारणे तदुपहितप्रमाणत्वावधारणानर्हत्वादित्रिमाद्यमिक
स्वोदयतीति नन्वितितथावोद्धानमनंत्यापरतः प्रामाण्यावतारोज्ञानप्रामाण्याधीनाप्रवृत्तिनिश्चयनस्याद्धितिभाव
अत्र तटस्थः शंकतेऽत्र चेति। यथाप्याप्ते संशयातिरेकानिश्चयाववुमितिघतिबंधः तन्निश्चयोऽनुमितिहे
तुः तथाप्रामा संशयव्यतिरेकनिश्चयोप्रवृत्तिप्रतिबंधकाभावेति तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्यर्थः। तत्संदेहइतिप्रवृ
त्तेः समानविषयकज्ञापनसाध्यतयाऽर्थनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्यविवादात्। तथा च तदभावतत्प्रतिबंधइति
प्रामाण्यसंशयनतत्प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। अनुमप्रवृत्तिरावश्यकार्थनिश्चयाद्देवमएवनुप्राथमिका
र्थज्ञाने प्रामाण्यसंदेहेन तत्प्रामाण्यानिश्चयाविनेन्य र्थनिश्चयद्वारेवतत्र तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमितिभि

17

प्राञ्चो परिहरन्ति। प्रामाण्येति। एवं सति बौद्धदोषस्थिरीभूते तं प्रति मीमांसकस्याह। नन्विति। एतच्च परतः
प्रामाण्यवादिनोरुभयोरभ्युपगतं इति तद्विचारांगभूतं संशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह। ज्ञानेति। करणप्रामाण्ये
प्रमोमाभूदिति। ज्ञप्तौ ज्ञानप्रामाण्यमिति। ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहणविषयत्वं स्वतस्त्वं परतः पक्षे
१९ ऽप्रसंभवादतो यावदिति सामग्रीविशेषणं विषयसहितज्ञानग्राहिका विवक्षिता तो ज्ञानग्राहकसामग्र्या १९
ज्ञानपदेन ज्ञानमात्रपरत्वे ज्ञानमात्रग्राहिणः स्वतः पक्षेपि प्रामाण्याग्रहापत्तेः संभवः। तदप्रामाण्यग्राहके
ऽतिसविषयकग्राहकेत्यपि न ग्राह्याकारेण विप्रतिपत्तौ यद्यप्रामाण्यग्राहकस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रामाण्यग्राहक
त्वात् ज्ञानमिति पदजन्यज्ञानस्यापि स्वप्रामाण्यग्राहकत्वात् नवसविषयकं ज्ञानमिति वाक्यं सविषयकज्ञान
ग्राहिकासामग्री भवति न च प्रामाण्यग्राहिकेति। पुनरस्त्वेवं भवतु इति वाक्यं न हि विषयत्वेन घटज्ञाने घटो विषयः

किंतु घटत्वेन तथा स्ववाक्येन घटत्वस्य प्रकारत्वेनाग्रहान्न कें वाक्यं सर्वविषयकज्ञानग्राहकं न चैवं घटज्ञानमि

ति वाक्यं घटत्वेन प्रकारेण घटात्मकविषयसहितं ज्ञानं गृह्णातीति न तस्य प्रामाण्यमपीति प्रमत्वं न वद्

ति वाच्यं इदं हि वाक्यं घटं घटत्वेन गृह्णत् तज्ज्ञानं घटज्ञानत्वेन गृह्णातीति तद्वति तत्प्रकारत्वं प्रामाण्यं गृह्णा

त्येवेति चेत् तदग्राह्यतया स्तंभनं वक्ष्य एवमपि यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री तावती प्रामाण्यग्राहिकेति निय

मो प्रामाण्यानुमित्या ज्ञानाग्रहेपि तत्प्रामाण्यग्रहात् तदतत्स्वतःप्रामाण्यग्राहकेति सामग्री विशेषणं विधि

प्रसिद्धिर्ज्ञानत्वेनानुभवत्वादिना ग्राहिणापि प्रत्यक्षेण योग्यत्वात् ज्ञानत्वमपि गृह्यतएव जातेश्चेत् क्वचियोग्य

तयैव योग्यत्वात् शापस्मते त्वनुभवत्वस्य ग्रहस्य ज्ञानत्वग्रहः स्मरणान्यज्ञानस्यैवानुभवात् वस्तुतस्तु

ज्ञानपेक्षप्रसिद्धिः घटानुभववादिनादिमनुमानवाक्यादौ ज्ञानत्वाग्रहादत्र च यद्यपि ज्ञानेपि न प्रामा

णिः सहि किंचिदपि ज्ञानं सर्वथा ज्ञानग्राहकसामग्र्याग्राह्यं नोतस्तथापि प्रामाण्ये निष्ठधर्मेप कीकृत्य प्रामा

वि॰ टी॰ वा॰ २

एवं निर्धर्मपक्षीकृत्य प्रामाण्यशब्दवाच्यत्वं पक्षीकृत्य तदप्रामाण्यग्राहकज्ञानग्राहकसाहकसामग्रीग्रा
ह्यत्वावच्छेदकं भवति न वेत्यत्र तात्पर्यं अप्रामाण्येन गृह्यमाणज्ञाने वेविधिप्रसिद्धिः अप्रामाण्ये निषेधप्रसिद्धिर्घ
टादौ। तज्ज्ञानेति। तज्ज्ञानं प्रकृतप्रामाण्याश्रयो ज्ञानं तद्विषयकं ज्ञानं प्राभाकरनये तदेव भट्टनये तदनुमितिर्मु
रारिनये तन्मात्रानुव्यवसायः४। तदजन्यं प्राभाकरनये तद्भट्टनये सैवानुमितिः। मुरारिनये स एव मानस

२०

१०

व्यवसायः४। तद्ग्राह्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यमिति त्रयाणां मतीन्यायनये तु तज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं मानसानुव्यवसायस्तज्ज
न्यं ज्ञानं प्रामाण्यानुमितिस्तद्ग्राह्यं प्रामाण्यमिति। यद्वा तज्ज्ञानविषयकं यत्तज्ज्ञानाजन्यं ज्ञानं प्रत्यासत्त्या तद्विष
यकज्ञानाजन्यं तद्ग्राह्यं। निषेधप्रसिद्धिर्घटादौ। यद्वाऽपि प्राभाकरनयेऽपि स्वीयातीतानागतज्ञानानां परकी
यज्ञानानां च प्रामाण्यं तद्विषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यमपि तथापि स्वीयज्ञानानां वर्त्तमानदशा
यां स्वप्रकाशमेव प्रामाण्यं। परकीयाणामपि तमेव प्रति स्वप्रकाशमेवेति नोक्तरूपक्षतिः४। तज्ज्ञानविषय

कं भविष्यज्ज्ञानाजन्याप्रामाण्यानुमितिरप्रसवतीति परतः पक्षेऽपि निरुक्तस्वतस्त्वसंभवादिति व्याप्तिरिति
न वाच्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानेऽसामान्याजन्यत्वस्य निरुक्तत्वादन्यतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यैरेव ज्ञानैर्ज्ञा
नप्रामाण्यं गृह्यत इति तावन्नियमः परेषां स्वीयातीतानागतज्ञानयोः परकीयज्ञानमात्रस्य च प्रामाण्यं तज्ज्ञा
नविषयज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यमेव तेषामपि यतः नापि तज्ज्ञानविषयज्ञानाजन्यैर्ज्ञानैः प्रामाण्यं गृह्यत एवेति
नियमः तज्ज्ञानघटं वेज्ञानेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्येन तत्प्रामाण्यस्याग्रहणात् किंतु निरुक्तज्ञानेनापि गृह्य
त इति संक्षेपः पराजितः स एवास्माकं प्रतिषेध्यः अत्र प्रामाण्यग्रहस्य तज्ज्ञानाविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया
तज्ज्ञानविषयकतज्ज्ञानाजन्यत्वं न्यायनयेनासिद्धं तज्ज्ञानप्रामाण्यस्येश्वरज्ञानविषयतया तज्ज्ञानविष
यज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वं परतः पक्षेप्युक्तमिति न वाच्यं तज्ज्ञानाविषयसमानाधिकरणज्ञानाजन्यस

चि॰ टी॰ वा॰

मानाधिकरणज्ञानविषयत्वस्याविवक्षितत्वात्ऽऽ अन्यपक्षद्वयपक्षे पि तु न समाधानं नवैवमनुमाने व्यापकगौ
रवं प्रत्येकमेवानुमाशाविधिकोटिप्रसिद्धिर्दर्शनत्वेन निषेधप्रसिद्धिरतीन्द्रिये प्रमाकरणत्वादतीन्द्रियेन्द्रियलिं
गज्ञानं तत्स्वविषयके प्रामाण्ये ग्राहकं चेति तज्ज्ञानमात्रविषयत्वाच्चान्तव्येकदापि विवादः किंतु प्रत्येकमे
यावश्यकत्वाद्विशेषविप्रतिपत्तिमाहास्वाश्रयेति स्वं प्रामाण्यं तद्विषयकस्य प्रामाण्याश्रयस्य यद्ग्रा
हकं तेनावश्यं तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति नियमः। यद्वा यं न नियमः प्रहमिस्वयो। वस्तुतः प्रामाण्ये ज्ञाने चा
त्यो प्रामाण्याग्राहकेण प्रामाण्याग्रहणात् तथापि प्रमाकरणत्वेनमेयी स्वप्रामाण्ये ग्राहकस्यापि स्वप्रामाण्य
ग्राहकत्वात्पूर्वतः तदप्रामाण्याग्राहकेप्यनुवर्तते वा नत्वाकिंयासंगतैवकारेणान्वयं तायोगव्यवच्छेदप्र
तिपादनात्वां च विवक्षितनियमसिद्धिरिति येऽशक्रियासंगतेवकारो हि विशेषणसंबंधं वा नियमयतीति

२१

शेषणसंबंधस्यविशेष्यइतितत्रैवतन्नियमोयंवायोगव्यवच्छेदःनीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौतुविशेष्ये
तत्संबंधनियमस्यबाधादन्यथाविशेष्यतावच्छेदकेसरोजत्वेतत्संबंधनियमोयंचान्ययोगव्यवच्छेदप्र
कृतेचविशेषणायोगव्यवच्छेदस्याबाधात्‌सएवप्रतिपाद्यः यतएवकारणंनोच्यतावधारणमितिव्यु
त्पत्तेस्तथैवप्रतीतिरित्याशयः तत्रवज्ञानंगृह्यतएवेतिनानियमःइतिनियमोपिसंगच्छते यद्यप्येषापिविप्रति
पत्तयसाधारण्येयसवातिमाहुःकस्यचित्प्राह्यासित्वत्वाविवक्षायांद्वितीयमसाधारणी। तथापिस्वाश्रयग्राह
कस्यैवमिश्रमदमतयोर्भेदाद्विप्रतिपत्तेरपिचैवाद्विकोभेदोद्रष्टव्यः॥ यद्यपिनैयीविप्रतिपत्तिस्त्वितयसाधारणी
स्वप्रामाण्येनप्रामाण्याश्रयग्राहकेणग्रान्तिज्ञानेनप्रामाण्याग्रहणात्किंतुग्राहकत्वेनवसदनन्तरमेवप्र
माण्यंग्राहकस्यापिस्वप्रामाण्यग्राहकत्वात्‌तथापिपरिशिष्टगुरूणांमतेविप्रतिपत्तिरसाधारणीमाहास्वाश्र

प्र०टी०वा०

श्रेणेति सर्वाभिरेव प्रामाण्याश्रयत्वात् किंतु स्वप्रामाण्यं गृह्णन्नेवेति निपादनार्थमेवकारः ४ ननु चैतद् द्विप्रातिप
त्तेर्गुरूणामनुमानमेवं स्याद्यज्ज्ञानप्रामाण्यं स्वाश्रयमाद्यमिति तन्न तथा वेदकज्ञानस्य ये। ग ज्ञानस्य ज्ञानप्रमेति ।
यद्यपि इदं ज्ञानत्वं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः अनेकप्रामाण्यग्रहे तस्य तदवृत्तित्वात् अनेकं चैतत् सिद्धान्तप्रामाण्योपाति
धयापि प्रामाण्ये निष्ठप्रामाण्यशब्दवाच्यत्वं अनुगतमीस्ते व्यक्तरूपं प्रत्यासत्तिः न तत्र इदं प्रामाण्यशब्दवाच्यमि

२२

ति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने स्वप्रामाण्यग्राहकमिति ज्ञेयं सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वा
श्रयैरेव गृह्यत इत्यर्थः तु सिद्धसाधनतावारणाय सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वमज्ञधर्मो जन्यजन्यज्ञानज्ञानस्य प्रामाण्यं
स्वाश्रयग्राह्यमिति विप्रतिशरीरं पक्षतावच्छेदकं वा विमतं तन्निरस्यति यास्त्विति पक्षविशेषणत्वेप्यशतः सिद्ध
साधनं निराश्रयप्रामाण्यमादायेति प्रामाण्यविशेष साध्यसिद्धावपि प्रामाण्ये पक्षीभूते न संशयनाबदवस्थानाश

२२

नासिद्धिः पंथिनी यत्र च पक्षतावच्छेदकं नाना तत्रैव स दोष इत्यर्थः॥ ये तु सर्वत्रैवांशतः सिद्धिमनुमानपरिपंथिनीम
न्यंते तन्मते न प्रत्येकांशे प्रतिपत्तिमाह। घटोयमिति। घटचक्षुःसंयोगघटत्वासत्तिजं घटज्ञानं पाक्षान्नांशतः सिद्धिर
न चोपीत्यर्थः। यद्यपीति। यद्यपि निरुक्तवस्तुविधान्यतमप्रामाण्यं न स्वस्य तेनैव तदनुव्यवसायेन ग्राह्यं वक्ष्यमाणदो
षात्तथा तद्वतात्पर्यचेवनिष्ठं प्रपञ्चत्यं प्रामाण्यं लाघवात् नत्वज्ञानसामग्रीग्राह्यमेवेत्यर्थः। विशेष्येत्या
दिन्यायेन येऽगृहीतेत्यादि मद्दूनये यथार्थमात्रं प्रामाण्यमिह निरूप्यं तच्च स्मरणसाधारणमात ग्राह। विशि
ष्टज्ञानत्वामिति। अगृहीतसंसर्गधर्मधर्मिविषयकमेकं ज्ञानं विशिष्टज्ञानं भ्रमस्तु ज्ञानद्वयं ननु विशिष्टज्ञान
मिति नाव। गुरुमिश्रमतं दूषयति। मतं स्येति। विशेषणज्ञानसाध्यं च विशिष्टज्ञानमिति भावः। न च विशेषण
ज्ञानं विनापि विशिष्टज्ञानं स्यात् तथैव परसिद्धान्तादिति वाच्यं। घटमहं जानामीति धीर्गुरुमिश्रमतयोर्घटज्ञान

दी॰टी॰

प्रामाण्यग्राहिकासा च घटज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वेन । लं बतेन ननु विशेष्यावच्छिन्नप्रकारकत्वादिनेति नतेन घ
टज्ञानस्योक्तप्रामाण्यवत्त्वग्रह इति भावः ॥ उक्तप्रामाण्यानात्मकत्वमते स्वतस्त्वं निरस्यन्नस्त्येतनापीति ज्ञानवत्तामा
त्रेण प्रामाण्यानुमाने प्रमाहितज्ञानतया वा आद्य आह ज्ञानेति ॥ अन्त्य आह नापीति ॥ तस्य प्रमितत्वात् स्वप्रमाबो
धस्य प्राक्कृत्वनिरूपणादिति ॥ ननु संदिह्येतो प्रायेनुपहितत्वस्य यायोगादिति भावः ॥ ननु प्रमितत्वानप्रमोपहितेति किंतु
प्रमाहितत्वान्यं के वतथा वज्ञानाग्रहे ज्ञानताप्रवप्रमायां अग्रहेऽपि प्रमितता ग्राह्या इत्यत आह ॥ अन्यथेति प्रमित
तावच्छेदकप्रमितायाः अपि तद्धीयावच्छेदकप्रमेयत्वग्रहत्वादिनेति भावः ॥ अनाद्यादिति ॥ विशेष्यावच्छिन्नप्रकारकत्वादीति गौरवात्
नानर्थाभावादिदं रजतं तया ज्ञानामीति धीरजतज्ञानग्राहिकेति युग्ममिश्रो ॥ इयं रजतज्ञानमारजतज्ञानं द्वा रजतज्ञानं द्वा
रजतानवज्ञानत्वावच्छिन्नप्रमितीरजतज्ञानग्राहिकेति भावः ॥ तथा च रजतज्ञानस्य रजतत्वप्रकारकत्वे ज्ञा॰

२२

हकधीगोचरइच्छाविसंवादकत्वस्य रजतत्वं व त्वं कथं तज्ज्ञानस्य मतस्त्वादा विषये तीयद्वियन्निरूपणेन विना निरू

पणानर्हत्वन्निरूपिका यीस्तदस्यादाय तन्निरूपयतीत यथाभावधीः प्रतियोगिमादायैव अभावग्राहिका ज्ञाने

व विषयनिरूप्यमतो ज्ञानग्राहकमपि विषयमादायैव ज्ञानं गृह्णातीति ज्ञानज्ञाने ग्राह्यज्ञानविषयस्य भान

मावश्यकं एवं च यथार्थसामग्र्या पुरोवर्त्तिरजतत्वे तन्मामिते तयैव रजतत्ववैशिष्ट्यमपि पुरोवर्त्तिनिष्ठं रजत

ज्ञानग्राहकेण काल्पी [illegible] सामग्र्यादिति वस्तु च व्यवसायार्थस्य तद्वत्त्वमपि तज्ज्ञानग्राहकस्य विषयज्ञान

सिद्धं स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः एवं व्यवसायग्राहकेऽव्यवसायविषयस्य रजतादेः रजतत्ववत्त्वादिना भाने ह्व

तरमाह संबंधीति नहि रजाद्गहे राजकीयत्वेन पुरुषग्रहेनापि प्रमेयत्वेन तद्ग्रहे किं तु राजत्वेन तद्ग्रहे राज

ग्रहेन पावसंबंधिकत्वानावहगाहकत्वाधीः तत्संबंधिनं प्रति तत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्वेनावगाहनम्

तिसामान्यव्याप्तिबलादपि रजतत्ववाच्यादिना व्यवसायग्राहके रजतादि भासमित्यर्थः ॥ अन्यथेति । यदि रजतत्वा
वच्छिन्नपुरोवर्त्तिविषयतानुव्यवसायस्य न स्यात् किं त्वनुपरक्तधर्मिधर्मिविषयता देव्यर्थः ॥ अत एवेति । यतः सर्वे
नुव्यवसायो व्यवसायस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वं न लापयतो नोपमाख्यः । अनुव्यवसायस्यापि तथात्वात् तदप्रमापि प्रथ
मं प्रमेत्येव कुत्राङ्गृह्यत इत्यर्थः ॥ प्रमाणेऽप्यप्रथमज्ञानाभावादप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यत इत्युक्तमित्याशयं

क्यानिराकरोतीति न सेति । यथा घटाद्यभावप्रतीतौ घटादेः प्रतियोगित्वमभावस्य वाऽभावत्वं भासते समानसं
वित्संवेद्यत्वनियमात् तथाऽज्ञानप्रतीतौ न प्रामाण्यमपि भासते सामग्र्या वृत्तित्वादित्यर्थः ॥ अत्रेति । अस्य द्वैवि
ष्यन्ताह कतमथा प्रान्तवरूप्यान्तिज्ञोपि पुंसां नस्यापि द्वित्यर्थः । प्रमधीरपि प्रमत्वस्यादित्यर्थः ॥ इत्यन्ये तस्य ग्रा
हकत्वस्य तस्यैव बाधस्यैतत्र अनुव्यवसायेन अग्रहेऽरजतत्वावगाहने भ्रान्तभावात्प्रकृतिप्रतिबन्धकत्वात् ॥

भ्रमोपनीतं चवैशिष्ट्यमनुव्यवसायेनासिध्यतो बाधोत्तरं वनभ्रमवैशिष्ट्यमानान्तरदर्थव्यवसायइत्यादा
उपनायकेति। अन्नएवेति। बाधादनुपनायकाभावस्वेत्यर्थः। नव यथा बाधावत्तरे त्यर्थव्यवसायः पुरोवर्ति
निरजतवैशिष्ट्यमनालंबमानोपिजायते तथा तद्देवतारास्त्रागप्याम्नामिति ध्वबाच्यी। तदा तज्ज्ञानेप्रत्यासत्तौ
सत्यां बाधकाभावाद् इदानीं वतस्सत्वादिति भावः। एकदेशीयं संकेतोऽथवेति तस्य व्यावृत्तायस्य विशेषणभा
विशेषो विषयतारूपः। एतेनेति। गुरुमतेदूषणेन तथा हि। व्यवसायस्य ग्राहकोनत्वीत्र ज्ञेयस्व च कायहाति
नस्यादिति विशेष्ये प्रहारूता इत्यीवाचार्थे ग्यतइति भावः। आद्येपि स्वमात्रं गृह्णीयात् स्वधर्ममपि वा
अत्राद्ये स्वमात्रेति। नतु धर्मधर्मिणोर्भेदात् स्वमात्र माहिणोपि स्वाभिन्न प्रामाण्यग्रहोस्त्विय आह। नाम
र्थ्यं वेति। स्वप्रामाण्यमपीति। अस्यातद्धर्म्मत्वेननतदभिन्नत्वादिति भावः। स च अथवा स्वधर्मः स्वाभिन्नोपि स्व

धर्मित्वादेवस्वग्राह्योस्तित्यन्यकल्पनाशीकानिरायष्टोसामर्थ्ये चेत्तीन हमिथमत योर्दूषणं मरेति। ज्ञानत्त
यामानसावाद्धेतुनाउत्पद्यमानेज्ञानमनुमितिमानसानुव्यवसायरूपेण प्रामाण्यंगोयरयेश्राग्निवाराव
यथोक्तानुव्यवसायानुमित्योरप्रमाणे त्वमेपि संभवात् प्रामाण्येत्वभ्रमा व्याहत्तामित्यर्थः॥ननुव्यवसायात
व्ययोरजतादिरनुव्यवसायानुमित्योरपि विषयः विषयजन्यत्वं ज्ञानमिति विषयस्तत्वमावश्यकं तत्वाव
स्वकारणीभूतव्यवसायविषयसत्वं व्यवसायं वा पर्हागाहमानावनुमित्यनुव्यवसायौ तत्प्रामाण्यमव
र्थविषयत्वहृपगृह्णंतवुच्यस्तु व्यभिचारविस्मरणेन जानामार्थका निरस्यति। अनुव्यवसायविषयस्येति॥
विषयाजन्यत्वादिति। अनुमितेरप्युपमेय -- अनुव्यवसायोपि रजतादिजन्यस्तदन्तरेनानौपितदुभयोर्व
यादित्यर्थः॥इतिनिरस्तमिति। इतिदूषणमेतेनानरस्तीपत्नेनेति विष्टणोति नद्वतीत्यादिस्वप्रकाशोर्थव्यवसा

यनुमितिव्यवसायस्य प्रकारकत्वं तद्विषयस्य तद्वत्त्वमालम्बमानानि सार्वत्रादौ प्रामाण्यमेव परिशिष्ठं

दिति । अत एव प्रमादपि तदानिष्क्रम्य प्रवृत्तिनिरस्यर्थ ॥ ननु कस्य परिशेषः सावयिष्यन्नाह । यदि चेति । तदेति । प्रामा

ण्यज्ञाने घानुमितिरूपस्वविषयनिरूपायार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलमुखी अवाधावत्तां तदनुमापकलिं

गपक्षव्याप्तिधर्मतादिज्ञानेषु विषयनियमार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे कारणमुखी च यदृच्छे यावत्तास्व

नवस्था स्यादित्यर्थः । एवं च प्रामाण्यग्राहकतामाह । कं प्रमाणं लाघवबाधकाभावास्वप्रामाण्यास्यग्राह

कमात्रस्यैव प्रामाण्यग्राहकत्वं गृह्णातीति मीमांसकाः ॥ अत परिशेषाद्व - तः प्रामाण्यमिति गुरुरिति पूर्वप

क्षसंक्षेपः ॥ प्रामाण्यस्येति । यद्यपि प्रामाण्यमात्रस्य स्वतस्त्वे पूर्वपक्षिमते तन्मात्रस्यैव तत्त्वं तिषेद्धुमर्हति

ननु तद्विशेषस्य तथापि तदग्राह्यपि तन्निषेध्यातीति मीमांसकानि विरोधनिषेधनि इष्टव्यो ।

२८

दोज्ञानं तं तोज्ञानत्वविशिष्टतज्ज्ञानं तं तोज्ञानस्वरूपसमानधर्माध्यवसायजं कोटिस्मरणं ततः संशयः तथा
नौतु व्यवसायेन व्यवसायस्तृतीयक्षणे विनाशितं तथाजन्यप्रत्यक्षे हेतो विशेष्यसंनिकर्षस्याभावात्तथापि
व्यवसायविशेष्यकप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति वाच्यं तावन्नत्विति। कोटिस्मरणादिनेव्यातनुणसं विज्ञानव
हुब्रीहिणा षष्ठीसमासेनवानुव्यवसायमात्रलाभः। अनुव्यवसायरूपा प्राप्ति संशयपूर्वेणोत्तिसैव तद्विशे
षाकसंशयहेतुरिति परिहरति। नेतिमीमांसकः। संकेतेनत्विति। हेतुकोटिपदयोर्मध्ये कापि मानाभावादम
इतिशेषः यद्वा। तस्याः हेतुत्वेमाति संशयं समर्थयति कोटीति। गुणमत्वे धर्मघटादिमिस्समत्वेन येच धर्माध्यवसा
यो विवक्षितः॥ भट्टमते यथोक्तसंशयं निरावष्टे। ज्ञानेति। नत्वनुमानस्य संशयोमास्तु किं तु विशेषादर्शनकोटि
स्मरणसहिता प्राकट्यान्तरज्ञानेत्वमिति प्रामाण्यसंशयस्तेषा वास्त्विच्यत आह। लिंगे वेति। तन्निरवाय्यक

स्य२

त्वाच्च तथा च प्रामाण्येन संबंधतन्निश्चायये न्ये च प्रामाण्येन च संबंधमेव न अवतीति तत्करणं प्राम
ण्यसंशय इत्यर्थः उक्तसामग्री संशयं गुरुमिश्रमतयोः भन्निषेधति ज्ञानस्योतीयज्ञानीयस्य प्रतिबंधकेन
स्य तन्निश्चयसामग्र्यापि धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपान्नप्रतिबंधकेति नोक्तसामग्रीतः संशय इत्यर्थः अप्रेति
उभयस्मरणे एकस्मरणस्य सत्वेपि नैकापः किंतु रोधइति निश्चयसामग्रीतः संशयसामग्र्या बलवत्वादित्यपदे
वादुभय कोटिस्मरणे विशेष्य दर्शनादितआर्देवा वप्रामाण्यसंशयाकारस्य वग्रहः स्यादिति शंकार्थः विन
केकाक निश्चयसामग्र्याः एव युगपद्वयोः सामग्रीत्वाभ्यामाधिका संशयसामग्रीकेषु सामग्रीद्वयसमाजादेवसं
शयोपपत्तावतिरिक्ततत्सामग्री कल्पने मानाभावात् तथा च संशयसामग्री प्रतिबंधिका तदभेदादितिपरिहरति।
नितीन उक्तसामंशयसामग्र्ये कारोपसामग्रीप्रतिबंधिकामाभूद पनारोपसामग्र्ये वप्रतिबंधिकास्यादतआतदाह

गोपर

टीका ॥ न वैकेति। ॐ मयारोपस्यैकदा संभवेन फलाविरोधाद्बाह्यसामग्र्योरप्यविरोधाद्दृष्टाः। अविरोधादिति। ननु मयारोपसाम
ग्र्येकनिश्चयसामग्र्योः फलविरोधेनाविरोधात्तयैव वचेन्नप्रतिबंधोस्ति त्यत आह। मयेति। तस्याः ॐ मयारोपसामग्र्याः
संशयस्तु प्रत्येकमारोपसामग्र्याः समाजादेवोपपन्न इति न तद्बलादप्यतिरिक्तः ॐ मयारोपसंशयसामग्रीत्यर्थः। ननूहेति
यथा घटपटेन्द्रियसन्निकर्षे प्रत्येकमवधृतशक्तिकयोर्युगपद्भवतोऽविनिगमकाभावादुभावपि यज्ञौ ज्ञाने न मार
स्वतेतदेकमेव समूहालंबनं न तथा संशयस्य। पीत्यर्थः। न वस्तु युगपद्विरुद्धो मयारोपः स एव संशयोऽस्तु चेत्तन्ना
योग्यसामग्र्येव संशयसामग्री तथा च तयारोपसामग्र्याः सत्त्वामेकारोपो न भवतीत्यविवादं तथा च विरोधादर्शनादि
त्यादिना ॐ तयकोटिस्मरणाद्यसंशयवस्थायां ज्ञानं तु निश्चय इत्युपसंहारव्याजेन निरस्यतीति। तस्मादिति। प्रामाण्य
निश्चये हि ज्ञानग्राहकैव सामग्री सावावश्यकी न संशये तत्प्रामाण्यस्मरणमपि तत्र व यद्यावश्यकं तदा प्रामाण्या

व्याप्तिस्त्वतस्त्वं तत्संशयस्वरूपं व्यस्याज्ञानं तावस्य के ज्ञावानन्यासदशायां तन्नियतस्मारकं वाच्यं तत्र
नादृष्टं दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनायां मानाभावादिति समानधर्मादुपस्थाय स्मारको भूत्वा
संशयहेतुर्नान्यथा समवायधर्मिज्ञानाभावान्नाप्तीति तत्संशयः। किं तु निश्चयसामग्री सत्तामप्रत्वनस्यादिव
र्वः। प्रामाण्यसंशयरूपज्ञौ आद्यावेवज्ञानग्रह इति शंकायां परिहारान्तरमाह धर्मीति। अन्यत्र हेतुमाह अन्य
थेति। यदि धर्मिज्ञानं तद्धेतुर्न स्यात्तदा धर्मीति। नवेंद्रियसन्निकर्षादिवत्तन्नियमः स्यान्न — तिरि
ष्ट्वा ज्ञानवद्यच समूहालंबने लिंगितेष्वन्यत मत्र संशयस्तत्र धर्मिज्ञानमपेक्ष्यत इत्यसकमिति वाच्यं।
विशेषादर्शनादेरपि सहकारित्वादित्यर्थः॥ सहकारीति। येनोर्ध्वत्वविशिष्टस्थाणुत्वं पुरुषोपलब्धं तस्य
कस्थाणुकोटिकोयेन तु पुरुषत्वं तस्योर्ध्वपुरुषकोटिकः संशयोऽस्ति सवतदा स्यादिदूयस्मादर्थारिधम

व्यवसायस्तद्धेतुस्यात्रात्मत्वधर्मोव्यवसायोधर्मिणमप्यालिंगतितद्विषयत्वेबाधाभावात्तेपिधर्मिज्ञानंतद्धेतुरित्यर्थः॥अ
नभ्यासस्थलेपिमत्वबाधेप्रामाण्येनिश्चयःतदनुसंशयस्यादितिशंकतेअथेति अपीतःशंखःपित्तस्वभावाद्देशदर्शनि
मुखमादयत्वादित्यादावनुमानादारोप्यविपरीतकोटिनिश्चयेपियथापित्तादिदोषात्पीताद्यारोपस्तथात्रापि
स्यादित्यर्थःपरिहरतिनेतितथापीताद्यारोपेपिशुक्लेतिप्रवृत्तिस्तथात्रसंशयोत्तरमपिप्रामाण्येप्रवृत्तिःस्यात्तथा
त्रसंशयोत्तरमपिस्यात्तद्धेतोःप्रामाण्यनिश्चयस्यवृत्तत्वात्ज्ञानयैवमित्यर्थः॥दोषान्तरमाहसाद्यत्वा
दितिविशेषदर्शनंआरोप्यकोटिविरुद्धकोटेरपीतादिकोटेर्ज्ञानंदिगमात्तत्रानुमित्याप्रावीत्वावधारणे
पीताद्यारोपसत्वात्प्रत्यक्षेणप्रावीण्यावधारणेतदसत्वात्विरुद्धकोटिमात्राबाधेविरुद्धकोट्यारोप
प्रतिबंधिकेतिअतएवशंखत्वरूपविशेषस्यप्रत्यक्षेपिपीतारोपस्तस्यारोप्यकोटिविपरीतकोटित्वेन

श्रावेवप्रति

यात्तद्वन्नेतिपीतारोपस्थले ...तकोटेः साक्षात्कारिज्ञानं नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः । पित्तादिना प्रतिबंधादि
ति एवं चात्र साक्षात्कारी प्रामाण्यनिश्चय इति तादृशस्तत्संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ अयं दोषो गुरुमिश्रयोरेव मते
न प्रामाण्यधियः साक्षात्त्वाभ्युपगमादिति द्रष्टव्यं ॥ ननु दोषः प्रतिबंधको न च पित्तादिर्दोषो न अत आह न चेति ॥ नादि
ज्ञात्येव कश्चिद्दोषः किंतु क्वचित्क्वचित्तथा यात्तस्तु त्वमाप्रतिबंधकतया पीतभ्रमजनकतया च पित्तादिरेव
दोष इत्यर्थः ॥ ज्ञानबोधाबोधयोस्तत्प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपदोषाविस्मरणेन मिश्रमतयद्वयोः शंकां निर
स्यति न चेति ॥ प्रामाण्यज्ञानेपि तद्बोधांतो याभ्यां प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति निरासार्थः ॥ मीमांसकः शंक
ते न चेति ॥ ज्ञानमात्रे नन्यथासिद्धान्यथासिद्धसाधारणं अनन्यथासिद्धं अनेन स्वविषये एव विनाप्येत
दुत्पत्तुमर्हतीति शंकानालिंगिना परिभूय अवधारणे क्रमीकृत्य अन्यथासिद्धिशंकाया प्रामाण्ये शंकातो सि

वं.गं.प्र. त्रेतिशंकि तु हृदयं प्रामाण्यनियमादिति स्वमतेन नैयायिकवचनं। अज्ञाते अविषये व्यवसायाविषयेनं स्वज्ञान
रज्ञानामीति न वा पटज्ञानरूपघटज्ञानामीत्यनुव्यवसायस्य सत्तु व्यवसायस्य घटत्व व्यवसायो न यविषयत्व
मन्यथासिद्धं व्यवसायप्रामाण्याविषयत्वेतु तेनाविनाभूतस्य न संभवतीति तद्विषयत्वमन्यथासिद्धमिति। तथाभूत
शंकाग्रंथस्त व्यवसायप्रामाण्यनिश्चायकमप्यनुव्यवसायस्य परिच्छेद्याज्ञानाविषयत्वाद् व्यवसायप्रामाण्ये
सत्वासत्वसंशय इति शंकार्थग्राहकस्यान्यथासिद्धिशंकाप्यप्रामाण्यशंकैवसायनसंभवतीति स्फुरणेन प
रिहृतमिति भावः। अन्यत्रापि व्यवसाये पि विषये घटादौ न चापि व्यवसायबोधाबोधाभ्यां नान्यथासिद्धिशंके
त्यर्थः। न तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयात्राविषये संशये इत्यत्र परस्येष्टापत्तिमाशंक्य निराकरोति न वेत्यादि। नातुल्य
त्वादित्यंते न प्रामाण्येति। सर्वज्ञाने ज्ञानत्वात् प्रामाण्यसंशयेनाप्यर्थसंशयस्य सार्वत्रिकत्वादर्थानिश्चयोच्छे

२९

दइत्यर्थः॥ नित्यासमयुक्तिमा[illegible]स्येति। तस्य प्रामाण्यसंशयस्य अनभ्यासदशापन्नज्ञानस्य त्वादेः प्रामाण्य
संशायकस्याभावं चिकल्ला तद्धेतुकः प्रामाण्यसंशयोप्यवसर्वत्रिकज्ञानविषयत्वरूपसमानधर्माध्यवसाय
स्फुरत्तरमलपदावपीति तस्य हेतुत्वे तत्रापि संशयस्यादित्यर्थः॥ प्रामाण्यसंशयोनन्यथासिन्वयव्यतिरेक
तयापि तद्धेतुरित्याह। अत्र मत्वे तु तानिमवेवं संशयस्य चातुर्विध्यापत्तिरस्यापि परंपरया ज्ञानत्वरूपसमानधर्मा
ध्यवसायजत्वादिति भावः॥ मीमांसकः शंकते। अथेति। एतान्निश्चयादिति तद्वत्ति तत्प्रकारकत्वनिश्चयाशतथात्वज्ञा
नत्वादिदमेव प्रामाण्यं निष्कंपप्रवृत्त्यंगमिदं निश्चितमेवेति नात्र संशयः॥ किंतु विशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानत्वं हृयमे
वेत्यत्र संशय एतत्संशयाभावमाह तत्वतद्वति तत्प्रकारकनिश्चयो निःष्कंपप्रवृत्त्यंगमिति। किंतु विशिष्टज्ञा
नमिदं इत्यर्थः॥ परिहरति। अस्त्विति। यद्यप्येतस्यानिश्चयेपि प्रामाण्यसंशयेन प्रवृत्तिप्रतिबंधोयस्यत्र संशय

वि॰ बा॰ यन्निर्णीतं किं निश्चयो यत्प्रतिबंधकौ तन्निश्चयो हेतुरनुमितौ व्याप्तेः प्रमाण्यादेतस्याविशिष्टज्ञानत्वस्य निश्चयः
प्रवृत्तिहेतुरिति तदेवस्य तत्त्वादिविवादविषयो न तु तद्वत्प्रकारकत्वं तत्र साधारण्याज्ज्ञाततन्निश्चयेऽपि विशिष्ट
ज्ञानत्वसंशयेन निष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधाद्वितीयं तु तस्य स्वतस्त्वेन साधितेनापीति यद्यपि तथापीदं दृष्टव्याम
हृ इति अस्तु तावदिति शंकार्थः ॥ तथापीति अर्थतद्वत्त्वे संशयात्तदर्थतद्वत्त्वमर्थस्यानुव्यवसायविषयोतए ३०
३० तनतद्वितमपि प्रामाण्यं तद्विषयः अंशे स्यादपाभ्युपेत प्रामाण्यं तदपि न तद्विषयं मदनंतरं मपि प्रामाण्यसंशया
दित्यर्थः ॥ इदं मंशे यथा स्वतः प्रामाण्यं तथा रजतांशेऽपीति मीमांसक शंकते नन्वित्ति मानमिति इदं रजतं ज्ञा
नामीत्याकार इति शेषः ॥ अन्यथेति यदि रजतत्वादिविशिष्टो धर्मी नानुव्यवसाये भासते इत्यर्थः ॥ इदंत्ववि
शिष्टरजतं रजतत्वविशिष्टं धर्मांशे स्वतः प्रामाण्यं मा भवति अत इति यतो धर्मांशे न प्रामाण्यग्रहस्तद्विषयमिति हृदयं ॥

मेवमिति। इदं विशेष्यकं रजतं विशेष्यकं चमानस्समि ज्ञानद्वयमेकं वा ज्ञानेनानुव्यवसायो मनस्सोबरिस्यात्तत्र्या
दित्यर्थः। अन्यथेति। यदीदं त्वं रजतत्वप्रकारत्वेन भासिष्येते तदेत्यर्थः। तदर्थत्वोत्तृतीयार्थत्वे इदमिदंत्वेन रजत
त्वेनेति व्यवसायशरीरं स्यात् तस्यापि रजतत्वादि वैशिष्ट्यावगाहित्वादित्यर्थः। एवं सत्यनुव्यवसायस्य
विशेषणांशे निर्विकल्पकत्वं न स्यादिति। तथा चेति। इदं विषयके दं त्वादिप्रकारकज्ञानवत्त्व आत्मनो भासमा
ने समानसंवित्संवेद्यतया रजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वो नायोऽपि भासत इति न तत्रानुव्यवसायस्य नि
र्विकल्पकत्वमित्यर्थः। न च धर्म्यंशे न वा रजतांशे स्वतःप्रामाण्यमित्युपसंहारव्याजेनाह। अत्रेति। धर्म्यंशे
स्वतःप्रामाण्याग्रहेऽपि न तत्संशयो विषयमन्तरेण ज्ञानस्यासंभवितया न धर्म्यंशकायां व्याघातेन शंकानुद
यादिति भावः। तस्मादिति। यस्मान्निश्चिते प्रामाण्ये न संशयस्य तदानीमनुपपत्तिरस्ति च संशयः तस्मादित्य

वैदीकृप

र्थः। आचार्याउदयनाचार्याः कदाचिदिति। तन्न। तस्या नीलादिदशायां तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानवे
द्यत्वस्य गुरूणामप्यनुमतत्वात् ज्ञानन्तु परोक्षं वज्ञायत इति भाष्यार्थस्तत्र चायं न सिद्धसाधनमत आह स्वस्येति।
परत्वमन्यत्वं न तु केवलान्वयीत्यर्थः लेखे।ति। स्वं च ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया न परमिति न सिद्धसाधनमिति शं
कार्थः। ग्राहकस्यापीति। ग्राह्यं ग्रहणोर्हे। स्वेति। स्वग्राह्यप्रामाण्यकत्वाभिमतं पक्षीभूतं ज्ञानं तदन्यत्वं प

२९

रपक्षार्थ इति शंकार्थः। दूषयति। अप्रामाण्येति। अप्रामाण्यमात्रस्यैवमप्रा स्वग्राह्यप्रामाण्यकत्वेनाभिमतत्वादि
दमपि नेत्यर्थः। उच्यत इति। आचार्यानुमानार्थो सिध्यत इत्यर्थः। अनभ्यासेति। प्रामाण्यमात्रपक्षत्वेऽभ्या
सदशापन्ने हेतौ संगामिद्धिवारणाय पक्षविशेषणं। अनभ्यासदशायां ज्ञानविषयो नेति प्रथमसाध्यार्थः।
स्वतस्त्वे प्रतिषिद्धेपि परतस्त्वासिद्धये स्वाश्रयेति। स्वाश्रयातिरिक्तमात्रग्राह्यमित्यर्थः। स्वाश्रयइति। अत्रयो

२९

हियद्रुत्तरक्षणवर्त्तिसंशयविषयो न वर्त्तिसतज्ज्ञाह्यो न न्नवतीति नियमोर्थो व्यभिचारादतस्तृतीयेंद्व्यवसायोव
यस्त्वतो निर्विकल्पकमनपेक्ष्यैव विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात्तत्सविकल्पकं ततः स्मृतकोटेः प्रामाण्ये संशयस्त्व
तस्थवत्तुर्थक्षणे र्थसंशयः।यद्यपि मन्मते कोटिस्मरणस्य ज्ञानज्ञानजन्यतया चतुर्थादिक्षणेपि प्रामाण्यसं
शयो वक्तुं शक्यते तथापि गुरुमतेतज्ज्ञानस्यैतज्ज्ञानाविषयतयाद्वितीयक्षणे यकोटिस्मरणेन तृतीयक्षणे एव
प्रामाण्यसंशय इति तदनुरोधात्तृतीयेतिनिर्बंधः कृत इति मंतव्यं।एवमपि यथोक्तसंशयविषयपयोघस्तुतज्ञाह्यो
प्यस्तु दूरस्य नेहि निश्चितेपि संशय इत्यन्यथासिद्धिवारणाय सत्यंतं नहि निश्चये सत्येव संशयो न वतीति नव
टतीयक्षणे एव तस्य नाशान्नसंवादतथाप्यहृरविप्रकर्षेण सत्त्वस्य विवक्षितत्वात्तादृशोपि निश्चयस्य न्य
यासिद्ध्यादिशंकाविनाशे संशयप्रवृत्ति बंधकत्व दर्शनादिति पूर्वानुमानेन गुरुमतमात्रं प्रतिबद्धं मतोमतत्रय
साधारणप्रतिबंधमाह।विवादेति।अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं पक्षः।यावत्स्वविषयकज्ञानग्राहकग्राह्यं न

विरो था

३२

ति साध्यार्थः ॥ हेतुपूर्वकावेवेति । यद्वेति । एतस्य यत्प्रामाण्यं तस्य यः संशयस्तत्पूर्वकालीनो य एतज्ज्ञानस्य निश्च
यस्तद्विषय इति साध्यार्थः ॥ एतज्ज्ञाननिश्चयानन्तरं । एतज्ज्ञाननिश्चयाव्यवहितोत्तरं एतज्ज्ञानतृतीयक्षण इत्यर्थः ॥
[illegible]प्याहतेति । अनभ्यासदशापन्नेति प्रामाण्य परत्वादित्यर्थः ॥ प्रथमं चेति । अनभ्यासदशायामभ्यासदशा
यामनुगतीयत्वेनावधिनैव तदनुमानमित्यर्थः ॥ बोधयादिति । नन्विति । साध्यप्रसिद्धिं विना व्यतिरेकानिरूप
णाद्व्यतिरेकव्याप्तेरग्रहादिदं वह्निज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति व्यतिरेकी न स्यादित्यर्थः ॥ अत्र भास्क
रीयपरिहारं शङ्कते । अथेति । प्रमानास्तीति निषेधस्य प्रमात्वसामान्यनिषेधो विरुद्धः ॥ अप्रमात्वेनयाप्रामाण्यनिषेधो
विरुद्धः ॥ अप्रमया निषेधासंभवादिति स्वक्रियाव्याघातरूपदंडभयेन क्वापि प्रमा काचिदस्तु तद्विषय इति मन्तव्यमित
नस्तत्वकीयां साध्यप्रसिद्धिमादायं ज्ञेयायदिनैयैन कुणलीविज्ञानबुद्धिमाहिणाप्रवृत्तिसामर्थ्यलाभस्तथापि प्रवृत्ति
सामर्थ्येन वह्निज्ञानं प्रमात्वेनानुमेयं । प्रामाण्यप्रसिद्धिस्थलेव ज्ञाने विशेष्य । अनर्थीनेहेतोः सत्तायाज्ञानवधारणा ।

३२

त्राच्चयित्वासाधारणत्वेत्यर्थः॥ अज्ञेयत्वादिनाप्यत्वव्याप्रतिसंधाने व्यतिरेकिणमंगीकुर्वता अनुमानमिदमुक्तं
मितिं तु नास्याव्यतिरेकाभावेन व्यतिरेकित्वासंभवात्ः ननु प्रामाण्यं साध्यं नास्त्येवेति कस्य व्याघातेन न प्र
सिद्धिरित्याशंक्यानिनाकरोति नवेत्ति न इति तत्प्रकारकत्वमादि पदग्राह्यं इष्टयत्ता न ही ति प्रथमाख्याद्यी
अप्रस्वयमेव प्रामाण्यनिषेधो व्याघातो साध्याप्रसिद्धिरित्यत आह स्वयमिति किं च कथादशायामपि
प्रामाण्याज्ञाने परस्य व्याघाताप्रतिसंधाना न व्याघातेन साध्याप्रसिद्धिरित्याह प्रामाण्यमिति मतान्तरमा
शंकते पक्षत्वानिति सक्वे हे नैव पक्षत्वे सत्त्वाद्दे सति संवादि प्रवृत्तौ हेतुज्ञानस्यैव विच्यमनुमायनामिति
तु पतं न व्याप्ति प्रामाण्ये वेलक्षण्यान्नैव धीः स्यात्तत्र तु प्रामाण्यत्वत्वेन साध्यमृग्यत इति तन्मतनिरासः॥४॥अ
नन्यगतिकतया प्राग्लवीयसंस्कारस्य व्याघातः आम्यायते प्रामाण्यव्यतिरेकित्वं व्याप्तिसंस्तवती त्याशये
नाह्वयत्विति प्रामाण्यं अथ प्रपंगं न वेदं प्रतिज्ञाद्यसंभवस्तत्र दोषः स्वार्थानुमानएतावत्प्रकारस्योपन्या

यिंटावाम्र

सादिति तावदत्र अतएवेति। यत्तोऽभावसाध्यके व्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धिर्नांगीअतएव आकाशमितरेभ्यो
भिद्यते आकाशत्वादित्यत्र पृथिव्यादित्रयोदशतादात्म्यव्यापकत्वेनाकाशत्वाभावो गृहीत इति तदभावेना
काशत्वेन त्रयोदशतादात्म्यानामभावोऽप्रसिद्ध एव सिध्यतीत्यन्यथाऽभावमेलकस्य साध्यस्य क्वचिदप्य
प्रसिद्धेः मनस्त्वादित्यर्थः ननु साध्यप्रसिद्धिं विना कोट्यप्रसिद्ध्या न तत्संदेह इत्यत आह एवं चेति तथा च वह्नि
त्ववद्विषयकत्वे न तदभाववद्विषयकत्वे कोटीनैयप्रसिद्धेः एवेत्यर्थः एवं संशयः पक्षे साध्यसिद्ध्याविरोधी सपक्षा
नुमानांगं आकाशव्यतिरेकिणि संशयो दर्शयिष्यत इति भावः तथापि अवह्नित्वप्रकारकं न वह्नित्वाभाव
वति न वह्नित्वप्रकारकं वेत्येवानुमितिशरीरं स्यात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यस न्यस्य पक्षधर्म
ताबलेन सिद्धेः तत्राह तदभाववतीति वृतीयेति मप्रकारकेज्ञाने निषेध्यप्रकारान्तराव्ययात्मभवेन तद
भाववत्त्वीयनेनैवाव्ययधत्वाय तद्धति तत्प्रकारकत्वमवादायानुमितिपर्यवस्यति। न चापि व्यापकताव

२२

छेदप्रकारिकैवानुमितिः स्यात् न तु तद्वति तत्प्रकारत्वप्रकारिकेति चेद्भ्रमा मा भूदात्र थाद् तस्मिन् द्वितीयार्थे ज्ञाने
तीयघातो घनं न द्व्यणुकादौ कार्यत्वेनोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वे साध्ये अनित्यज्ञानमुपसंहर्तुं न शक्यत इ[illegible]
ज्ञानत्वेनैव प्रकारेण वस्तुतो नित्यं ज्ञानमनुमितिरालंबनं इत्यर्थः ॥ अर्थाद्भासिष्यतीति यत्तु केचित्तदाहाय त्वेदमि
तीनवचमस्यापि विशेषणतया वह्नित्ववद्विषयकत्वाज्ज्ञमत्वेनैव सिद्धसाधनमिति वाच्यं वह्नित्ववद्विशेष्यक
त्वस्य साध्यार्थत्वात् वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारविषयकताकत्वं मास्तोऽस्तीत्यनिष्टाकारकत्वेनैवोपसंहारो
स्त्वित्यतो वह्नित्वेनेति पक्षविशेषणं न तु तु वाच्यं वह्निभ्रमे पुरोवर्त्तिनादंत्वप्रकारिका वह्नित्वाप्रकारिका वै
[illegible]षयता वह्नौ वह्नित्वप्रकारिका इदन्त्वाप्रकारिका वा यन्ना विषयता न पावभ्रमत्वेन सिद्धसाधनमतत्र
हो वह्निभ्रमे वा तापरस्य वह्निज्ञाने ज्ञानत्वेन तद्विषये घटत्वेन ज्ञाते घटमयं जानातीति न वेति संशयानुपप

स्य४

वदी.वा

स्याता वह्निविषयताकल्पनं सर्वैकविषयतयैवोपपन्नमिति तद्द्वये मानाभावः। अस्त्वैकैव विषयता। किंतु सैवे
[illegible]ता। किंतु सैवोभयत्र विनिगमकाभावाद्विधापि न घटमयं ज्ञानामि न वेति संदेहः तज्ज्ञानस्य च घटविषय
त्वगोचरसत्वावगर्शयेनाविवोच्यपरविमताद्यतिरेकिणा साध्यतइति यदुच्यते तत्र प्रामाण्याभावसाध्य
इति वयं ब्रूमः इत्यर्थः। तत इति। अप्रामाण्यसंशयस्यानिष्कंपप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्य तत एव निरासादिति भा

२५

वः। तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य ज्ञानानारूपवृत्त्वात्तिरिति यतं प्रत्याह तदेवेति। न हि प्रमात्वं तज्ज्ञानारूपवृत्तिः किंतु
प्रमात्वेन ज्ञानज्ञानात्तु वनपक्षधर्मताबलादिति यो मन्यते तं प्रत्याह तदनंतरमिति। अभावसाध्यकव्य
तिरेक्यनंतरं। अर्थादिदं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्नित्ववह्निविषयकं वह्नित्वाभाववदविषयकत्वे सति साव
षयकत्वादिति व्यतिरेक्यनंतरं वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ यद्यपीदं वह्नित्वप्र

२४

स्तः२

कारकं ज्ञानं वह्निविशेष्यकं दाहसमर्थविशेष्यकत्वात् तत्स्थायस्मिंडे वह्निज्ञानवदिच्छत्वायिनैवादोर्ध्वदेमाण्या
नुमानेन साध्याप्रसिद्धिमूलको दोषः संभाव्यप्रामाण्याभावेपि स्वार्थे साध्यमानेव वक्ष्यमाणरीत्यानैते दोषा इत्या
शयेनाह तथाहीति । न च वह्निघटावितिसमूहालंबनप्रमायां हेतुसत्वात् अत्र वह्निनवह्नित्वव्याधिकरणप्रका
रावच्छिन्नो न वन्ह्युच्छत्यप्रकारको वेति साध्यव्याप्यत्वाद्व्यभिचार इति वाच्यो व्यधिकरणप्रकारकत्व षेव स्यम
यात्र साध्यत्वात् अत्र हेतुद्वये वह्नावेव वाह्नेर्वानवल्लुवो वेति संशयहेतुसत्वान व्यधिकरणप्रकारकत्वासावरूप
साध्याभावत्वाद्व्यभिचारस्तद्वारणाय निश्चयपदीग्र वह्नौ वह्निर्वा न वा व्यभिचारवारणाय द्वेसत्यन्तं द्वितीयहेतौ वि
शेष्यकान्तं विशेषणानां वांत्यहेतौ निर्विकल्पके व्याप्यहेतौ तत्व वन्ह्यपेक्षाज्ञाने च ससाध्या वत्यागमनादायसा
धारण्यां तयोः साध्यवत्वानवधारणदशायामेवानयोर्हेध्यानानवत्वमस्त्वाभावस्य साध्यत्व घटादावपि स
त्वात्तत्रासत्तोर्हेतोरसाधारण्यं भ्रमत्वाभावद्वज्ञानत्वस्य साध्यार्थत्वात् तत्र साध्याज्ञानदशायां देनूपन्यासा

38

दि॰टी॰बा॰

ज्ञानेवात्वयद्दोषोऽभावादसमर्थविषयकत्वेसत्वात्वेवांव्यभिचारकंवाक्यंक्रमोऽपितदासमर्थस्यवक्तव्येविशेषणतयापि
पत्वाद्रासिद्ध्यतीति।व्यापकाभावज्ञानप्रतियोगिज्ञानयोस्तद्वगतिहेत्वोःसत्वाच्चित्यर्थः।अनुमाव्याभावव्या
पकाभावरूपहेतुमत्त्वयापकज्ञानंव्यतिरेकिण्यागमकेतोपयिकानवच्छेदाख्यासिद्धिंविनैवतादृशज्ञानसंभ
वतिनानयवस्तुगत्यायसाध्याभावस्तद्व्यापकप्रतियोगिकाभाववत्त्वयापकज्ञानंदृश्यतोव्यतिरेक्यासामोच्छेदा
पत्तेरतत्राहायव्यापनयेतियो।तावोयस्याभावस्यव्यापकत्वेनगृहीतस्तदभावस्याभावेनहेतुनातस्यव्याप्य
स्याभावःपक्षेसाध्यतइत्यर्थः।व्यापकाभाववत्त्वयेवपक्षज्ञानंव्याप्याभावानुमितौतथामितिनतत्पसिद्धि
रविषयतासाध्यतेनत्वाधिकेतिद्विषयकत्वस्यसंशयेनानालिंगनादन्यथापासमवायेपिविषयतापत्तेरितिभावः।हूर्व
सिद्धत्वाभावेनेपक्षदेशिसमाधानमाहास्त्रात्वेत्वितिःअभावसाध्यकेयतीयद्यपिप्रामाण्यमाध्यकेव्येकदोषोवक्तु
मर्हतिन्यायापितत्वमाप्रमाबहिर्भूतमेवेतिमतमाश्रित्यतत्वाहासाध्यकेपर्यन्तोहाभावितमितिभावः।प्रपंचयतितत्पाव

३५

तिा एतेनगंधवद्विशेष्यकपदेनापृथिवीत्वमेनिश्चयपदेन पृथिव्यामपृथिवीसंशयोद्यधिकरणप्रकारकव्य
भिचारोनिरस्तः। पृथिवीत्वप्रकारकत्वेनाविशेषसाध्यमाने भ्रमत्वेचसिद्धसाधनंस्यादतः पृथिवीत्वाभाववतिपृ
थिवीत्वप्रकारकोनत्येवंसाध्यानिर्देशइत्याह। पृथिवीत्वभ्रमस्येति। गंधवद्विषयकेतिसद्धेतुविशेषणेभ्रमव्य
भिचारस्यादत उक्तंगंधवद्विशेष्यकेत्युक्तमितर्यीह। नचोक्तिभ्रमाभावसाध्यकंकीर्णप्रावानविषयतामतआ
हा अन्येत्विति। पूर्वपृथिवीभ्रमत्वाभावसाधितानयेषांतुमतेभ्रमत्वमाचाराविच्छत्वमाथइविशेष्य 'पृथिवी पृ५
व्यामपृथिवीसंशयेप्रमाणेव्यभिचारवारणायगंध्यासमानाधिकरणप्रकारकेतिविषयताविशेषणीभू
तएवपृथिव्यायधाच्चेवंमतिगंधसमानाधिकरणेत्याद्येवंवाच्यं तथापिव्याप्यवतिव्यापकज्ञानत्व
स्यहेतूकरणात्तथाचातएवाग्रेव्यर्थतया तत्त्यागइतिमन्तव्यं। पृथिवीभ्रमेपिव्यभिचारोनिरस्तः अनुव्यवसीता
पृथिवीत्यनुभवेगंधवद्विशेष्यपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयहेतुराम्नानवपृथिवीभ्रमात्वंसाध्यमितिध्वनि

दि॰ टी॰ गा॰ वारमाशंक्याह। गौनेति। गंधवद्व्यादिलिंगं पृथिवीत्वव्याप्यं गंधाभावात्यन्ताभावत्वे तत्पर्यवसानमपृथिवीमत्त्वमरावक
योरिमे पृथिवीजले इत्यत्र तिसमूहालंबनो गंधवद्विन्नादिहेतुमत्त्वादप्रामाण्या सा तद्रूपसाध्याभवाद्व्यभि
चारइत्यतआह। नैमेचित्रैगग्रह इतिपत्रांशे हेतुमत्त्वस्यापिप्रमैत्वेपर्यवसानविषयतापक्षेऽव्यभिचारं निरस्यति। विशे
३१ ष्यतित्यायावद्विषयताव्याधिकरणप्रकारानवच्छिन्नानन्तरांशे समूहालंबनामिदंप्रमैवेत्यर्थः। यतोविशेष्यभेदे
नविषयताभेदोनएवावच्छिन्नोभिन्नानप्रकारावच्छिन्नैकविषयताकत्वं संशयलक्षणं समूहालंबनेनैक ३१
विषयताकेनातिव्याप्तमिति भावः। ननु विशेष्यभेदवत्प्रकारभेदोस्तु तथा चोक्तं संशयलक्षणमसंभवातिप्र
संगान्निरस्यतीनवेति। भास्करमतमादायत्विति। अत्र च पृथिव्यामपृथिवीत्वमनार्थी करणायामाध्यन्तयोर्विशे
षयताविशेषणे। पृथिव्यामपृथिवीत्वं पृथिव्यापृथिवीत्वमा पृथिव्यामपृथिवीत्वं संशये च व्यभिचारवारणाय
गंधासमानाधिकरणधर्मप्रकारकेतिविषयताविशेषणेदूषयतितन्नेता संस्कारेणव्याघातेनवाप्रामाण्य

सामान्येनासिद्धेऽपि यथोक्तविशेषासिद्धेरित्यर्थः ॥ न च व्याघातादिना प्रामाण्यमात्रसिद्धावपि यत्तु न च व-
ह्निकरणप्रकारानवच्छिन्नवह्नित्वसकलमप्यपि यत्तु गन्धवद्धर्मत्वात् ज्ञेयत्वादिरूपेणादित्यादितः पृथिवीज्ञानप्रामाण्यसिद्धे-
र्यथोक्तानुमानस्यादित्विवाच्येन यथाप्रति यथोक्तानुमानस्याप्राथमिकत्वानुपपायाद्व्याघातादितो न प्रामा-
ण्यसिद्धिरर्थमेवेति भावः ॥ किं त्विति ॥ सामान्यपदं सामानाधिकरण्यप्रकारकविषयतावच्छेदकत्वेन साध्यमा-
नेऽन्वयशिपक्षधर्मताबलादेतत्सिध्यतीत्यर्थः ॥ वह्नित्वादिमति वह्नित्वप्रकारकत्वप्रकारिकानुप्रतीति-
रसाधारणसाध्यतया पक्षेऽसाधारणसाध्यतापक्षे व्यतिरेकान्वयादेवेति भावः ॥ ॥ उक्तरीत्यैवान्यत्रप्रामाण्या-
नुमानमित्याह ॥ एवमिति ॥ तद्वतीति ॥ एतेन दाहसमर्थवह्निज्ञानत्वं करादिमति यथार्थज्ञानत्वं स्नेहवति जलज्ञान-
त्वमित्येवमादिरपि तत्तदादिज्ञानप्रामाण्येऽन्यत्राऽभ्यासदशायां व्यतिरेकि अभ्यासदशायामन्वयव्यतिरेकि वा लिंगा-
मित्यर्थः ॥ उच्यत इति ॥ आदौ वह्निरिति व्यवसायस्ततो वह्निज्ञानमित्यनुव्यवसायस्ततो वह्नौ प्रकारान्तरेणाद्य

वेदा वाप्र

दसमर्थत्वज्ञानं तन्न स्मृत्युपनीतवह्निव्यवसायस्य स्मृत्युपनीते दाहसमर्थो विषयविषयिता वा मनसापरि
च्छिद्यत इत्यर्थः ॥ इदं च यत्र शब्दे खलानन्तरं मनसैवं परिच्छेदस्तत्र मानमाह ॥ गंधादीति ॥ अनुभवएव मानमित्यर्थः ॥
मनसो बहिः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह ॥ स्मृतीति ॥ स्वतन्त्रेति ॥ तदिंद्रियग्राह्येति ॥ तदिंद्रियप्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह ॥ वह्न्युपेति ॥ अ
नुमेयमेवप्रामाण्यं परमतइति ॥ अमेणशंकते नेनहीति ॥ यथा पूर्वं शब्दे खलया पृथिवीत्वज्ञाने गंधवत्त्वं विषयत्वं मन

३२

सापरिच्छिन्नं तान्यैवेयं पृथिवीति व्यवसायविषयएव गंधवती पृथिवी वायमिति व्यवसायानन्तरेणार्थस्यापृ

३०

थिवीत्वतत्पतीतौ प्रथमे च पृथिवीत्वप्रकारव्यवसाये स्मृते ॥ अन्यत्र पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकं मनसा
परिच्छिद्यतएवं स्मृत्युपानीतस्य तएव व्यवसायेपृथिवीत्वप्रकाराभावो योग्यानुपलब्ध्या ग्रहीतइति मानस
मेवप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ गूढाभिसंधिः परिहरति ॥ नेति ॥ आप्तिमीविमुच्यादयिष्यन्नाह ॥ यावदिति ॥ तदितिप्रामा
ण्ये सतनज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यज्ञानविषयतायां व्यापकत्वं तस्य स्वमनभावीयाद्य जन्य पदं एवमपि प्रा

माण्यस्य मन्मतेऽपि यथोक्तेश्वरज्ञानविषयतया सिद्धसाधनं वारणाय। द्वितीयमन्यपदं। एतद्द्वयं स्वमता
नुसारेण। परमते व्यावर्त्त्या प्रसिद्धेः। अत एव चारमान्ते वस्तुपक्रमे कृतमिति। अभिसंधिमुद्घाटयति। न
द्व्यर्थेति। महत्स्य व्यनन्तरमभ्युपगमे मतिप्रामाण्यस्येति शेषः। व्यतिरेकानन्तरमिति। तत्समानविषयकस्य
पूर्वज्ञानस्य प्रामाण्यं गृहीतं मतिरिति। तज्जातीयत्वेनेति। यद्वा तियज्ज्ञानस्य प्रामाण्यं गृहीतं तद्वृत्तितज्ज्ञानत्वेने
त्यर्थः। उत्पत्ते वरीक्षां उदाहारान्तमाथेति। करचरणवाद्विशेष्यकस्य शरीरत्वप्रकारकज्ञानत्वं चेत्यर्थः। ए
तेनेति। एतेनैतन्निरस्तमित्यर्थः। यथ [illegible] हैतेकारादिमत्त्वमुपलक्षणं विशेषणं वा। आद्यं दूषयति। व्याहत्वेनेति। श
रीरज्ञानत्वं च असाधारणं शरीरविशेष्यकज्ञानत्वं वा प्रामाण्ये रूपं नाद्यमित्यन्यथाद्वर्वचनमित्यर्थः। अथ यथा
घटाभावत्वादौ घटादिर्विलक्षणानेकानां वाञ्छुपलक्ष्यमनुगमकं तथा करादिमत्त्वमपि स्यात्। तथा ज्ञान
विशेषणत्वपक्षे प्रवेशः। असवद्दूषयिष्यत इति भावः। अत्यत्ये पि ज्ञाने विशेषणीयं विषये वा। अन्त्यं दूषयति॥

घटीवाप्र

शरीरेति। शरीरत्वप्रकारकं तज्ज्ञानं पक्षत्वम्‌ कारादिमत्त्वप्रकारकत्वमसिद्धमित्यर्थः॥ अन्यं दूषयति। करेति॥ व्य
भिचारं स्फुटयति। शरीरेति। शरीरत्वमेपुरोवर्तिनि शरीराभेदग्राहिणि विशेषणतया शरीरत्वाद्यविषानादित्यर्थ
वक्ष्यमाणरीत्या न शरीरत्वमेव धर्मितावियारइत्याशयेनाशंक्यानिराकरोति। नापीति। अथ शरीरत्वप्रधा करादिशून्यश
रीरत्वादिविषया शरीरत्वप्रकारिका वयच्चापि तथा करादिशून्ये शरीरत्वप्रकारिका न भवति किंतु तत्त्वे च शरा

३८ रत्वप्रकारिकेति प्रसिद्धिः स्यादाशंक्य निराकरोति। नचेति। शरीरत्वेनेति। तृतीयार्थः प्रकारकत्वं तच्चोपपद्यमानत्वेन स ३८

तिज्ञानविषयत्वं तथा च शरीरत्वमपि करादिशून्यविषया शरीरत्वविषया न भवतीति तदन्यत्वं हेतुरसिद्धत्व इत्य
र्थः॥ अन्यो स्तु तृतीयार्थ इत्यत आह। अन्यस्येति। न चैवं निश्चयस्य ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेव तत्॥ आद्ये न वक्ष्या
मन्त्यं किं प्रामाण्यं ज्ञाने नोत्तरोदयतीनाद्विति। नचेति चोद्यं पूर्वं परिहरति। नेति। नापीति। शून्य इत्यत्र विशेष्य
त्वे सप्तमी स च क्विनुत्पादयन्विषयत्वमिति। अत्रैवानियुक्तानुपपादनेन तु विशेष्यत्वेऽपीत्यर्थः॥ अथ करचरणशून्यविषय

(तज्ञा — interlinear insertion above line 1)

-शरीरत्वप्रकारकज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वं हेतुरित्यूहांनवेति । उक्तदोषात् स्वरूपासिद्धेः करेति । अत्रापि करणाव-
रणत्वस्य विशेष्यकशरीरत्वप्रकारकज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यपि हेतुः ॥ १० ॥ एवं विषयतापक्षेऽपि करणावच्छिन्नविषयता-
वत्तियोगिशरीरज्ञानत्वादित्यपि हेतुर्द्रष्टव्यः ॥ ननु गृहीतप्रमाण्यस्य स्वग्राह्यनिश्चायकत्वे अनवस्थानात् अगृहीतप्रामा-
व॰ ण्यस्यैव तथात्वाभ्युपगमे किं प्रामाण्यग्रहानुसारेण कर्तव्यं तत एव निर्वाहोदयातीति निश्चयाधीनेति । गृहीतप्रामाण्यव्यवसाय-
सामान्यमविषयकाद्व्यप्रामाण्यशंकाशून्याद्वा प्रामाण्यनिश्चयोत्तरजन्मनोऽनुव्यवसायान्तरादित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तां फलमुखा-
मनवस्थां निरस्यति । अत एवेति । यतोऽप्रामाण्यशंकाशून्यमेव ज्ञानं स्वार्थनिश्चायकमत एवेत्यर्थः ॥ अप्रामाण्येति । अप्रा-
माण्येति अप्रामाण्यानुमितेरज्ञानेऽपि न तत्प्रामाण्यशंका धर्मिज्ञानात् तावान्नापि तज्ज्ञाने साधिव्याप्योपहितव्यापक-
ग्राहिणीति तदर्थव्यवसायेनाव्याप्यवृत्तिव्यापकविषयत्वं प्रामाण्यानियतं तस्यागृहीतमिति विशेषदर्शनादेव न तत्र
प्रामाण्यशंकेत्यर्थः । हेतुस्तज्ज्ञानाप्रामाण्यशंकयाऽनुमित्यप्रामाण्यशंकायामाह यत्रान्विति । नन्वेवमनवस्थेति फलमुख-

विदीवा

खात्यर्थः । विषयान्तरेति । बलवत्त्वापत्तज्ज्ञाने प्रामाण्यसंशयान्यमामस्याप्रतिबन्धेनेत्यर्थः । अन्यथेति । यदि प्रामाण्य
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्यावश्यकत्वमित्यर्थः । न हि पक्ष इत्युपलक्षणं मिश्रपक्षेप्येतद्दृष्टव्यं । गुरुमत इति । व्यवसायप्रामा
ण्यस्य च स्वग्राह्यत्वं परिशेषेण तत्प्रामाण्ये स्वग्राह्यत्वं परिशेषान्तरे तु मन्यस्यापीच्छनवस्याद्व्यवसायप्रामाण्यस्वग्राह्यत्वं
नावश्यं वेद्यमिति नानवस्थेति चेन्न तदा प्रामाण्यानुमितेरपि प्रामाण्यं नावश्यं वेद्यमिति शंकाकलंका नावदिति समान

२९

मित्यर्थः । किं चानवतस्त्वपक्षेपि प्रामाण्यसंदेहनिरासः प्रमाणान्तरेणो वतत्रापि प्रामाण्यसंदेहनिरासाय प्रामाण्यप

३९

रूपनानुसरणे मतत्रयेप्यनवस्थेति । तावत् । फलमुख्यनवस्थायामेकदेशिसमाधिमुपन्यस्य [illegible]न्यति यत्विति । स्वना
दृत्वाश्च नवयतथावनिश्चितेप्यर्थे सन्दारुकप्रामाण्यसंशयाऽसंशय इत्येकदेशिनाप्युपेयमित्यर्थः । ज्ञानविषयत्वरूपा
रसमानधर्मादर्थे निश्चितेपि संशय इत्यत आह । ज्ञानेति । ज्ञानविषयत्वं हि प्रामाण्यसंशयमादायै संशायकमन्यथा
न्देव संशयापत्तेरित्यर्थः । कारणमुख्यानवस्थां त्विति । योदयातिना चेति । उक्तैवेति यावदप्रामाण्यशंके प्रामा

त्वोत्तु नानंतरमज्ञानस्य यज्ञानातावेनकाद्यस्मरणेन विषयान्तरसंचारेणावानानवस्थेत्यर्थः॥ वाचस्पायज्ञानेत्व
प्रामाण्यशंका क्वचिद्भवति क्वचिन्नेति निघूर्वपादेणापिवाच्यमनुत्सचबलादिख्याहायन्विति तारवमिति। आलोक्यत्व
नत्वाज्ञानजातायां शंकायां शंधोक्तरीतिः। वस्तुतस्तु यागस्येष्टसाधनत्वोपायताज्ञाने श्रोतेऽप्रामाण्यशंकैव नास्ति अतएव वा
क्यजन्यज्ञानं प्रवर्तकमिति न विधिवादसिद्धान्तेन विरोधः॥ अनुमितिप्रामाण्यपरतन्त्वे टीकाविरोधं निरस्यति य
त्विति। स्वतोग्रहाभिमतवाकुपयारकल्पनमिति मतं तद्वी वस्तुतस्त्विति। गृहीतप्रामाण्यं ज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः॥ वच
संकायाः। क्वचित्करास्तु नइति प्रबलप्रवृत्ता वस्यज्ञानमावर्भावं निष्कंपप्रवृत्ता वपिलोके च्यस्तविषयेकार
तलानलकादौ प्रथमज्ञानमेव अप्रामाण्यशंकाशून्यं प्रवापि प्रथमज्ञाने अप्रामाण्यशंकानुत्पादितत्वाप्राप्ण्याव
धारणेमतितच्छंकाशून्यं तदग्निममनुज्ञानानंतरं वेदवादिनिनञ्छापिगृहीतप्रामाण्यज्ञानमस्मन्मतप्रवर्तक
मित्यर्थः॥ गुरुमतेतु गृहीतप्रामाण्यमेव प्रवर्तकमिति मतं त्वन्नानतुप्रामाण्यस्यापरतन्त्वे अन्यामदशायांशटि

टीवाप्र

तिप्रवृत्तिः कथमतआहाज्ञातेति ननु व्याप्यवत्तिपक्षव्यापकज्ञानं तत्र विशेषदर्शनेन प्रामाण्ये शंकाशून्यात्मव्यवसाया
द्वे वास्तु प्रवृत्तिर्यत्र शरीरं जलं वा इत्येव ज्ञानं तत्र विशेषदर्शनस्य शंकाप्रतिबंधकस्याभावात् शंकाविरहाधीनानिष्कंपा
प्रवृत्तिर्मेऽस्त्विति प्रवृत्त्यर्थं ज्ञानप्रामाण्यं तस्यावश्यकमित्यत आह प्रामाण्येति ननु प्रामाण्यज्ञानं प्रवर्त्तकं मा भूद्वस्तु
वनिःशंकमज्ञानं तथापि शंकाविरहेपि प्रथमव्यवसायप्रामाण्यानुमानादेव तत्सामग्रीसन्निपातस्य विलंबित इत्यत
आहासटीति तन्नसमवधाने प्रामाण्यानुमितिसामग्रीसमवधानमनुमितिसामग्रीसमवधानस्य शीघ्रत्वे टीकासम्म
तिमाह नन्वुक्तमिति तथा च यथा तोये प्रवृत्तिरिष्टोपायतानुमानधीनेत्यनन्यगत्या तत्सामग्रीसन्निपातस्यैव झटिति
भावः कल्प्यते तथा ज्ञानापि शंकाविरहाधीनानिष्कंपप्रवृत्तिस्तद्विरहस्य स्वप्रामाण्यानुमित्यधीनत्वेत्यनन्यथासिद्धका
र्यबलादनुमितिसामग्र्याद्वशीघ्रत्वं कल्प्यमित्यर्थः ॥ अन्यज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसामग्रीमात्रग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्तौ
स्वर्गादुत्पन्नो परतत्वं स्वं निरूपयति उत्पद्यतइति परत इति ज्ञानमात्रसामान्यातिरिक्तसामग्रीत इत्यर्थः स्वतइ

४०

४०

त्पस्य विवरणं ज्ञानसामग्रीमात्रादिति। अन्यथेति। ज्ञानसामग्र्यजन्यत्व इत्यर्थः। ज्ञानेति। तथा च प्रमासामग्र्या बल
वत्त्वादप्रमेव तत्र वतीति कथं कार्यः। परिहरतीति। तद्धीति। ज्ञानसामग्र्या एव प्रमासामग्रीत्वादित्यर्थः। तस्मादिति। विजाती
य कार्यस्य विजातीयकारणजन्यत्वादित्यर्थः। तदेतस्य दूषयति। अथेति। पृथगन्वयव्यतिरेकाभावाद्गुणदोषो न प्रमाप्र
प्रमाहेतू इत्यर्थः। परिहरतीति। नेति। तत्सामग्री विशेषसामग्री सामान्यसामग्रीजननीति शेषः। न हीति। विशेषं सामान्यं
जायते येन केवला सामान्यसामग्रीजननी स्यादित्यर्थः। तथा च तत्सत्त्वेऽपि विशेषसामग्रीव्यतिरेकेण कार्यं विलं
बाधासिद्धं तस्याः पृथगन्वयव्यतिरेकित्वमिति भावः। अथ सामग्र्याः कार्यव्याप्तत्वात् सामान्यसामग्रीसत्त्वे च सामा
न्यकार्ययोर्द्वयोर्वज्रलेपद्युतत्वाद्धा तामिति। तां विशेषसामग्रीं विना नास्ति सामान्यसामग्रीत्यर्थः। अन्यथा च क्रस
माधिकृत्य विरहे सर्वत्रैवोक्तदोषस्य संसारात्। अथ यथा सामग्रीसाजात्येऽपि तत्सामग्रीव्यक्तिभेदाद् घटघटत्वयोर्भे
दोऽयं यमजयोः क्रियाभेदवैजात्ये तथा च प्रमाप्रमयोरपि तत एव ते स्यातामित्यत्राप्रामाण्यस्य परतस्त्वं विस्मृत्याऽऽह मीमां

50

सकरत्वादयतीति न चेति। शंकते। अयेति। व्यवहारानुगमनाय प्रमात्वमनुगतमिति तदेव प्रमाकार्यतावच्छेदकम
स्तु तदवच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिकारणं चानुगमानानि प्रसंगाच्च यां गुणत्वेत्यर्थः। उपाधित्वेनेति। यथार्थानुभवत्वरूपगुणा
धिः प्रमात्वं तत्र न कार्यतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्चेत्यर्थः। अथ प्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वा
द्घटत्ववदिति मानमत आह। कार्येति। यद्यपीश्वरप्रमावृत्तित्वेन तया हेतुरसिद्धः तथाप्यन्यतरासिद्धतया तदनो
हत्यासयसिद्धो व्यभिचारश्चेत्यर्थः। प्रमेति। अनित्यप्रमाज्ञानहेतुः ज्ञानसामान्यकारणं तदतिरिक्तो हेतुर्विशेषकार
रणं तज्जन्यत्वस्य चेत्प्रमात्वधर्मताबलात्गुणजन्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। अप्रकरार्थं दूषयति। नेति। ज्ञानहेत्वतिरिक्तो हेतु
स्तज्जन्यत्वे साध्ये बाधः विरोधः प्रतिज्ञाविनोधो विरुद्धत्वं वा तदसिद्धेरिति ज्ञानाजनकजन्यत्वस्य साध्यत्वस्यासि
द्धेस्तथा च व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। व्यर्थेति। जन्यज्ञानवृत्ति हेतुजन्यत्वेनैव व्याप्तिं न तु ज्ञानहेत्वन्यहेतुजन्यत्वेन
गौरवात्तथा च साध्ये ज्ञानहेत्वतिरिक्तत्वं हेतुविशेषणं व्यर्थं व्यर्थविशेषणवत्त्वं न व्यापकं तदभावव्याप्तत्वभावाच्च।

व्यत्वाद्यहेत्वाभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमेव हेतुव्यापकत्वादेवं यावतोपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । यद्वा यव
दावच्छिन्नसाध्यमत्त्वेन कार्यत्वस्यैव व्याप्यत्वाद्विशेष्य इत्यर्थः यावद्ये तिद्वेता जन्यपदव्यावर्त्यमज्जन्यज्ञानं तद्वावसिद्धमतो
प्यघावच्छेदकत्वेन इत्यर्थः विशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ किं चेति ॥ घटितवादिनापि प्रत्यक्षादिप्रमाया इत्येकमि
न्द्रियादिजन्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगिकोवा ॥ ज्ञानविशेषत्वावच्छिन्नकार्यत्वप्रतियोगि
कापरासामग्रीति तत्कार्यत्वे साध्ये कविशिष्टसाधनविरोधादित्याशंक्य नयेति ॥ यत्रत्येकविनाकरणापर
कार्योदयस्तत्रैव सामग्रीभेदो व्यवतिष्ठत इत्यर्थः एवमेनेति ॥ वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ज्ञानसामान्येतत्रसामान्यपदीयकलत्वा
क्तिपरं [illegible] वा ॥ ज्ञानत्वजातिपरं वा ॥ आद्ये आकलेति ॥ अन्त्ये ज्ञानत्वेतिहेत्वसिद्धिरिति ॥ नादिज्ञानत्वस्य हेतुः संभवति
नित्यत्वाज्ञानघावज्ञानत्वहेत्वभावेन तदन्यहेत्वप्रसिद्ध्या तथाभूतहेतुजन्यत्वमपि साध्यमप्रसिद्धमतस्तत्स्वरू
पघटितपक्षत्वाभावेन तत्र मतोपि हेतोराश्रयासिद्धिरित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वे यत्कार्यत्वं ज्ञानमात्रकार्यतत्वस्य

कत्व०

व॰टी॰प्र॰

कार्यत्वं प्रमादीनां तत्प्रतियोगिकयकारणं ज्ञानमात्रकारणातिरिक्तकारणं तज्जन्यात्वानित्यप्रमा अप्रमावादिति
साध्यमाने पक्षधर्मताबलात् गुणजन्यत्वसिद्धिरित्याशंक्याह नापीति को ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वदोषे
न्यायैकदेशिनः परिहारं शंकते अथेति चेन्नेति तथा च सत्वाविशेषं हेतुनियम्य परिवायपदसङ्ग्र पदस्योपलक्षणमि
ति भावः दूषयति नेति यदालिंगितस्य यदवच्छिन्नस्य स्वरूपमात्राद्धेत्वधीनं हेतुजन्मतस्य लिंगकं कार्यतावच्छेद
कं लाघवात् तथा च कार्यत्वान्यूनानतिरिक्तं देशतकार्यतावच्छेदकं न तु कार्यत्वसामानाधिकरणमात्रमित्यर्थः
यथोक्तादावस्य कार्योपस्थितौ नियतोपस्थितिकतया प्रतीतिलाघवात् प्रतिप्रसक्तस्यानुपस्थित्यनियमाच्च
योगात्वे वा न तिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वं नाद्य इत्यर्थः पूर्वमाध्यएव ज्ञानत्वं अनित्यत्वेन विशेषणीयमित्यत आ
हाप्रानत्येति एतेन ज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन हेतोः साक्षात्पदं घटज्ञानत्वादौ कार्यतानवच्छेदके चातिव
रवारणाय प्रमात्वस्येति तथा च बाध इत्यर्थः तथेति कार्यतावच्छेदकानित्यर्थः तथा सामान्यकार्यतावच्छेदकत्वे

४२

सिद्धेश्च नित्यप्रमात्वं यथोक्तकार्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मत्वादित्यत्र ज्ञानत्वस्य कार्यतानवच्छे
दकत्वाद्यथोक्तसाध्याप्रसिद्ध्याव्याप्यत्वासिद्धिः ॥ अनित्यज्ञानत्वेति करणेन्द्रियादिभिः सिद्धसाधनमिति भावः ॥ अनित्यो
ति ॥ प्रमा ॥ प्रमोभयहेतुरनित्यज्ञानमात्रप्रतियोगिकं कारणसामग्रमनस्संयोगादितद्भिन्नो हेतुर्दोषदण्डादिस्तज्जन्य
त्वं दृष्टान्ते तत्र पक्षे बाधितमतः पक्षधर्मताबलात्प्रमामात्रहेतुजन्यत्वं सिध्यतीति तदेव गुणजन्यत्वमित्यर्थः ॥ निरु
क्तानीति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥ घटदृष्टान्ततायां न व्याप्यत्वासिद्धिरित्याशंक्याह तत्रैवे
ति ॥ अप्रमेवेत्यर्थः ॥ दोषजन्यत्वेनार्थान्तरं दर्शयति ॥ शीखाद्यं शङ्ख इति तथा च गुणानामपि प्रमाप्रमोभयरूपज्ञानज
नकत्वाद्यथोक्तसाध्ये बाध इत्यर्थः ॥ दोषजन्यत्वेनार्थान्तरं दर्शयति ॥ तथा च धर्म्यंशे प्रमाभूताद्यन्यथाख्यातिर्दोषजन्या
दोषश्च प्रमाप्रमोभयहेतुभिन्नो हेतुरतो दोषजन्यत्वमेव प्रमायाः प्रकृतानुमानादायातीत्यर्थः ॥ कारणवत्त्वे
तीयचेन्द्रियसन्निकर्षादिव्यावृत्त्या प्रमाजनकत्वेनाप्रमोभयजननीति तज्जन्यत्वेनैव सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ अथेति

43

विवे॰दीधि

प्रमानित्यप्रमा॰प्रमाव्यावर्त्तको धर्मो घटत्वादिस्तद्वद्भिन्नं कार्यत्वं घटस्य समवायप्रतियोगिकं कारणं दण्डादि तज्जन्य
त्वं दृष्टान्ते तत्र पक्षे बाधितमिति पक्षधर्मताबलात् गुणजन्यत्वमनित्यत्वे प्रमायाः सिध्यतीत्यर्थः ॥ अत्रानुकूलतर्कमाह
यदीति प्रमा वा अप्रमानाधिकरणं रूपं अनित्यप्रमात्वादि इति तन्निरूपितं कार्यत्वमनित्यप्रमादीनां तत्प्रतियोगिकं का
रणं गुणादि तज्जन्या यदि न स्यात् तदा अप्रमा स्यात् न वा आकाशादौ व्यभिचारः जन्यत्वे मतीत्यापादकविशेषणाश्रितर्के उ
पाधिमाह ॥ अप्रमेति ॥ अप्रमायाः सामग्रीजन्यत्वप्रमात्वप्रयोजकमत्यक्तम् ॥ अनित्यज्ञाने वा व्यभिचारादित्यर्थः ॥ अनित्यप्र

४२

मेति प्रमाप्रतिबन्धकदोषजन्यत्वं दृष्टान्ते तत्र पक्षे बाधितम् अनित्यप्रमाप्रतिबन्धकगुणजन्यत्वं प्रमापक्षधर्मताबला
त्सिद्धमित्यर्थः वा तु षोतित्रि मेत्यादौ माध्यमीकृते सामान्याभावानभ्युपगमे रागमनादि प्रमाजनकवत्त्वार्थं वसी
योगादिजन्यतया सिद्धमाधर्म स्यादतस्तत्त्वानुकूलेति प्रमाविशेषणं अनित्यज्ञानत्वं वा तु अप्रमायामेव व्यभिचरितमतो
नोत्तरपदं दृष्टान्ते तु समनन्तरं सन्निकर्षमादाय साध्यप्रसिद्धिरिति ॥ गुणस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वप्रमाजनकत्वे दर्शयति ॥

रादिरितिदोषस्य भ्रमजनकत्वं प्रमाप्रतिबंधकत्वेऽर्थोयति। अप्रमायामिति। अथ तत्तज्ज्ञानसामग्रीघटकतया प्रमाजन
कप्रमामात्रे ननुगतहेतुकत्वमित्याशंक्याह क्वचिदिति। अपर्याप्तरस्य इंद्रियसन्निकर्षादितिनत्रस्य तथा चाननुगम इ
न वाधीति भावः। अथ गुणत्वदोषत्वे जाती ताभ्यामननुगम इत्यत आह नवेति। नहि गुणदोषौ सर्वान्प्रति गुणदोषौ
किंतु कस्यचित्क्वचित्तु सकलसाधारणीति भावः। अतिप्रसक्तमात्मनोयोगादौ तन्मात्रेति भ्रममात्रजनकत्वं दोष
त्वमित्यपि नापित्तादिनास्वप्रमायामपि जननादेवं प्रमावजनकत्वं गुणत्वमित्यपि नाभूयोवयवेंद्रियसन्निकर्ष
णां योगान्तरस्य लिंगप्रमादिनाप्रत्यक्षादेर्व्यजननादित्यर्थः॥ एवमिति। तत्तत्प्रमायां ज्ञानसामग्रीघटकविशेष
दे तु नैमवेन हृदये प्रमामितत एव स्याद्धत्तु दोषादित्यर्थः॥ पेसाधकाभिप्रायेण प्रतिबंधेदिव्यस्साधकमाह
तहीति। साधकान्तरमाह अपि वेति। सामग्री विशेषस्यावश्यप्रमाहेतुत्वात्तस्याः सामग्रीत्वेन तत्वमतिप्रसंग

54

त्तानापि तत्सामग्रीत्वेन सामग्र्यान्तरान्नदनुदयापत्तेरिति यथा दोषत्वेन सामग्र्याश्च मजनकत्वं तथा यदसाधार
णत्वेन प्रमाहेतुत्वं स एव गुण इत्यर्थः प्रमावकान्तरमादा किं चेति विरोधिव्या वर्त्तकतयाप्यनुगतैकरूपासिद्धि
रित्यर्थः ननु घटज्ञाने पटज्ञानाद्विजातीयेन कारणाद्विजातीयविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमित्यत आह घटेति जन्य
प्रत्यक्षमात्रे विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षत्वेन प्रत्यक्षे तत्तत्सन्निकर्षस्य च हेतुत्वे न व्यभिचार इत्यर्थः स्वाविनाभावीति स्व
साधारणव्याप्तिविशेषेणासिद्धसाधनं कृतमिदानीं प्रमायाः स्वविरोधिप्रमामात्रं भवतु प्रमा मा भूदिति बाधकजातीय
जन्यत्वेनाभाव्येत नास्ति नव्ये कोऽपि विशेषो जात्या यस्य प्रमा भवतीत्यर्थः। बाधकमिति यद्यपि बाधकं विने
त्यतः सिद्धे रदत्ते मात्रपदमनर्थकं तथापि मात्रपदेन नानान्तरं नीलत्वघटत्वादौ व्यभिचारवारणाय बाध
कसिद्धेनेत्यस्य दानामिति दृष्टव्यं प्रत्यक्षे तिघटत्वं घटस्य नीलत्वं च नीलस्य कार्यतावच्छेदकमतस्तद्वया

वच्छिन्नकार्यताद्वयप्रतियोगिकारणाद्वयान्नीलघटयोरुत्पत्तावन्यथा नीलविशिष्टो घटो भवति । नीलघ
टस्तु उभयविलक्षणकारणापेक्षोन्येन तत्कार्यतावच्छेदकं स्यात्तत्त्यावान्यत एव संभवान्न विशिष्टमपि कार्यताव
च्छेदकं मानाभावादित्यर्थः । घटज्ञानत्वादौ पुनः साधकाभावे सति बाधकमप्याह । घटज्ञानत्वादाविति । घटज्ञानं
प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयजन्यं तत्र न नानुगतं कारणतावच्छेदकमिति ज्ञानेपि नैककार्यतावच्छेदकं । अनुगतकार
णप्रतियोगिककार्यत्वस्याप्यननुगतत्वादित्यर्थः । नवीनास्त्वाहुः । अस्ति चेति । त्रिविधमपि घटज्ञानं भोगजन
कमिति भोजकादृष्टविशेषहेतुकमतो भोजकादृष्टविशेषत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताव
च्छेदकं तद्घटादस्यावश्यं । घटज्ञानत्वमेवमन्वयमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्धि चक्षुरादिज्ञानत्रये संयोगसाधनं घट
स्येहेतुर्नस्यादित्यर्थः । एवमीति । अनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यत्वमनित्यधीमात्रस्य तत्प्रतियोगिकका
रणत्वं न साधारणकारणमात्रस्य तद्भिन्नकारणत्वं विशेषकारणाभावात् तत्प्रतियो

वे

48

(प्र० गु गिकं कार्यत्वं। अनित्यप्रमायास्तदवच्छेदकमनित्यप्रमात्वमित्यर्थः। दृष्टान्तेव विशेषकारणं दोषः। अनुपद
धर्मताबलाद्गुण इत्यर्थः॥ घटज्ञानत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ कार्यतावच्छेदकेति। अनित्यज्ञानत्वव्या
प्येति। व्याप्यत्वं च भेदगर्भं नियतसामानाधिकरण्यमतेनास्तीत्यत्र च भेदमात्रमुक्तानुकूलविशेषेण व्याप्य
मित्यपि लिङ्गिवानुमानं एवं स्फुटी स्फुटीभविष्यतीति। अन्यथेति। अनुगतकारणं विनेत्यर्थः॥ अनप्रमानु

४५

नाम्यामनित्यप्रमात्वे दृवीयेन कारणाधीनविशेषप्रमायावयेन विषयाधीनप्रमायां साध्यसाधितमिति वैद्य
द्यं। अन्यथेति। यदि विलक्षणानुगतकारणजन्यानि तत्प्रमानस्यात्तदेत्यर्थः॥ यत्विति। नव नैय्यायिकन्यमते
म[illegible]प्राभाकरस्य पक्षीभूतं जन्यप्रमायां यद्यपि स्वमते परस्य पक्षेतरत्वमेव प्रमायां स्वे गुणजन्यत्वे साधका
माच्चमस्ये च बाधकतया बाधोन्नीतः परपक्षेतरस्याप्युपाधित्वमिति भावः॥ नन्वन्यायमते ईश्वरप्रमापरमते
व[illegible]जन्यप्रमायां व्याप्तेति व्यावर्त्यभेदान्नोपाधेः सन्निध्यत्वमत आह उभयेति। किं चोपाधेः स्वव्यतिरेकेण सह

४५

तिपक्षद्वारास्थापनाद्दूषकत्वं तत्र पक्षेतरत्वे नान्वितव्यतिरेकस्यासाधारणत्वात् तस्यानुपाधित्वबीजं तद्वा
नेनान्वित जन्यप्रमायाः प्रमान्यत्वे न विलक्षणकारणाजन्यत्वं ईश्वरप्रमायास्तत्र न दृष्टान्तत्वादित्याद व्यतिरेकस्येति व्य
तिरेकस्येति मन्तव्ये बाधोन्नीतवत् साधारणव्यतिरेकस्यादि साध्यव्यापकत्वेन सदुपाधित्वमिति भावः। विपक्षेति
पदिजन्यप्रमायां विशेषाभी प्रमाकरणविजातीयकारणजन्यानस्यादप्रमाविजातीयकार्यत्वं न स्यादिति स्था
पनादेतौ विपक्षबाधकस्तर्कः॥ प्रमान्यत्वे प्रतिहेतौ सत्ता नास्ति। तस्याप्रमाहेतोः साध्यव्याप्त्यवधारणे नदकस्मा
पावे साध्याव्यापकत्वं तद्व्याप्यव्यापकत्वमिति प्रमादित्यर्थः। जन्यप्रमायाश्च प्रमाविजातीयत्वेन तत्कारणविजा
तीयकारणजन्यत्वे साध्ये दोषाभावेनार्थान्तरमाह नाद्विति। एवं सति स्वतस्त्वं संभवमर्थयति। आगन्तुकेति। यत्वि
ति। तस्य तत्त्वादिति भावः। कव्यभिचारानेति अन्वयव्यतिरेकसाम्यादनाबोध्यर्थक्रियाकारादिति तावत्॥

56

प्र०टी०वा०

व्रतिबन्धं चापरिहरति। सूयइति। व…षेषम्यमाणकं तो। अयोति। ज्ञानइति। वस्तुयोगे ज्ञानमात्रं सदर्थकमेव प्रका
रकरहे विशिष्टांशे त्वदसदर्थकमित्यर्थः। तदसंभवात् असदर्थविषयत्वहेतुत्वनावासंभवात् असदर्थविषयत्व
कारणाभावे दोषाणां वः। ननु चाप्रमायां दोषः प्रमायां तदभावो हेतुरिति नास्ति। अप्रमाया असदर्थमात्रविषय
त्वेन सन्निकर्षाभावेनाप्रमायाः एवानुदयादित्यत आह। प्रमायाइति। दूषयति हेत्वसाधारणादिना। न त्वयोजकत्व
दोषाभावस्याभावात् तद्भावेनाप्रमात्वं तस्मात् तस्यादेवेत्यर्थः। सदर्थेति। अत्र दोषाभावस्य व्यभिचारादिति भावः
अत्रा[illegible] व्यभिचाराद्गुणएवास्तु हेतावविनाभावादित्याह। स्वमते दोषमज्ञानस्योदयति। भवतीति। दोषस्तु प्रद्वेष्यतीति। नेति।
पू[illegible]पक्षिणः समाधिमाशंक्य स्वमतेनाह। क्वचिदिति। यथा विशेषादर्शनादेर्धर्मांशे दोषता ननु धर्म्यंशेपीति। त
था… धर्मीन्द्रियसन्निकर्षादेर्धर्मांशेपीति भवतु तद्भावएवेत्यर्थः। गुणाभावादिति। एकांशइव सर्वांशे गुणाभा

४९

वस्यसत्वादितिभावः ॥ दोषं सुगुमं गुणत्वं नैकं विशेषदर्शनादिरवानुगमइतिनगुणतदभावौप्रमाप्रमा
हेतुः । भियादितिऽअथेतिदोषाभावकूटस्यकारणत्वेतुनोक्तदोषोऽइत्यतआहास्येतिनह्यत्रदोषाभावःकू
टःपित्तस्यैवदोषस्यसत्वादित्यर्थः ॥ पित्तप्रमायामप्यभावकूटमाधयिष्यन्नाहाअथेतिनापीतिभद्दित्वमप्रमा
त्वहेतुत्वंपित्तादीनांदोषत्वंपित्तादीनांव्यभिचारिणत्वमंप्रतिहेतुत्वान्नावाहास्वविषयकप्रमाजनकतयाऽध्यं
नवाच्चेत्यर्थः ॥ अन्योन्येतिदोषत्वेनप्रतियोग्यनुगमादभावानायांनुगमेसतिप्रमाहेतुत्वंतेषांमद्धेतुत्वेमाति
नत्वप्रतियोगितयादोषाणामनुगतत्वमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ पित्तेतितथावप्रमाहेतुवालक्षणम
संभवीत्यर्थः ॥ अनुगतानामपिप्रतिवंधकत्वात्स्वप्रमातिरिक्तेतिविशेषणाद्यानानुगमाअंभवाविच्या
शंक्याहानापीतिसंप्रमास्वजन्यप्रमेत्यर्थः ॥ दूषयतिएवमितितधर्मादोतृतीयालिंगपरामर्शस्यचात्र

27

टी०प० पक्षधर्मधारावाहिकप्रतिबंधकत्वात् तज्जन्यानुमितेर्दोषजन्यत्वादप्रमास्यादित्यर्थः॥ तस्मादिति तथा च पित्ता
दिस्वज्ञानेन दोष इति तत्रापि दोषाभावकूटो न्वीत्यतद्धीति। अननुगतगुणप्रतियोगिकाभावकूट एव चास्तु तत्प्रयोज
क इत्यर्थः॥ स्यादेतदिति दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे एतत्साधकं स्यादित्यत्र यदि मंडूकरसा समुत्यो दोषस्तदात
४० संपृक्तत्वं वा वंशे प्रमा न स्यादत आह मंडूकेति दोषाभावस्य व्यभिचार माशंक्यते गौर इति गौरोहमित्यभेदप्र ५
महेतुर्यो दोषरूपः संस्कारः पूर्वोनिदप्रत्ययजनितः तत्र गौरोहमित्यभेदत्वमेतदसत्त्वो विशेषदर्शनाभावे तदसिद्धेः
अभेदप्रमासिद्धेः॥ तथा च न व्यभिचारो विशेषदर्शनस्य दोषस्य तदानीमभावादेवेत्यर्थः॥ भावद्वैरस्यान्त्रिकेश
स्यमा[illegible]कारमात्रासावात्समीपे केशसमूहे वा कांवस्येतविनापि सा वा न तत्र महेतुरित्यत आहानवापीतितव
यथा तत्प्रमाविशेषमहेतुस्तथा ममापि तत्साक्षात्कारविशेष इत्यव्यभिचार इत्यर्थः॥ अस्य प्रमाहेतुत्वमभ्युपग

न्यायेऽनन्यापीति। सजातीयसंयोगाभावो दोष इति तदभावो दोषाभावस्तेनेति परिहरति। नहीति। किं च विशे
षादर्शनं न दोषः। किन्तु पृथग्व्याप्यतन्त्रप्रतिबन्धकपित्तादिरेव तथेति। न विशेषदर्शनस्य भ्रमाकारणत्वं शीकापीत्या
हा किं चेति। ननु दोषाणां भ्रमजनकत्वं पित्तादिरेवेति योग्यदीनामननुगमान्नाविशेषदर्शनप्रतिबन्धक
त्वं विशेषदर्शनाभावप्रयोजकत्वमिति। नन्वेनाननुगमेन पश्यति कृत्वा विशेषादर्शनमेव भ्रमहेतुरस्ति
न्याय्यं वक्तुं निरायष्टो न चेति। क्वचिदिति। नन्वदृष्टमात्रमयोः अन्वयव्यतिरेकतदभावयोर्विशिष्टे न कारणत्वमिति नि
ष्फलार्थः॥ अन्येयेति। यदि विशिष्टकारणेन स्यादन्वदाइत्यर्थः॥ माभूद्विशिष्टकारणत्वं तथापि प्रतिबन्धका
ननुगमस्तदभावस्य कारणत्वे न दोष इत्याहामण्यावेरिति। यथा मणिमन्त्रौषधीनामननुगतानामेवाभावस्य
दोषादृष्टहेतुस्त्वेहापि मन्यादित्यर्थः॥ अन्वयं कृतो भवेन्नेति परिहरति। नेति। नत्वकारणोत्कर्षमकार्येऽनुग

४८

दीर

(वदी वाध) धत्ते तथा चोक्तपक्षेऽपि विवादमाह । पित्ताद्युभयोः कार्यकारणताचेन्सिद्धेऽन्यथा गत्या विशिष्यैव सोऽप्युपेय इत्यर्थः ॥
पित्तादेर्वैषम्यमवश्यं वाच्यमित्याह । पित्तादेरिति । तथा च पित्तादेः प्रमाप्रतिबंधकत्वमंतरेणाविशेषादर्शनानुप
पत्तिरेव तस्यादित्यर्थः ॥ अत्र च स्फटिकस्यादर्पणं न तद्विशेषस्यादर्शनादेवमग्रेपीत्यर्थः । गुणान्तरमाशंकते । नेत्रैव
४८ तेनाप्येवदोषएवात्र दोषत्वप्रसंगादिति । अप्रमादि दोषत्वमिति भावः ॥ अथ वेदसो दोषएव तत्राह । प्रमां प्रत्येति ४८
षकारामेवेद्दो चोदहेतुस्तर्हि नवमाक्षात्वं तस्यादिंद्रियसंनिकर्षाजन्यत्वादत आह । साक्षादिति । अथेंद्रियसं
निकर्षजत्वमेव साक्षात्त्वे तत्र गत्या वदत्यैंद्रियसंनिकर्षजत्वं गौरवादित्यर्थः ॥ अत्रावयवः सवज्ञानेनाप्रत्यी
निविषयावाप्तो तत्र्यो यतेनसवनेंद्रिय तद्दोषजन्यइति नेंद्रियसंनिकर्षस्य गुणत्वमिति निरायष्टो नैयथा ति
न तत्रशेषसंस्कारदेतोः रांडेंद्रियं प्रत्यभिज्ञायानुमितित्तसुभयहेतुस्तत्रा चेंद्रियसंनिकर्षदोषावपि स्यातां

तत्रारः प्रथमां मेवेति। तद्धेतुत्वे माप्ताद्धेतुत्वेस्यतिप्रसंगगाग्व्यतुमित्यादावप्रमांशेसाक्षात्वापत्तिः क्वचिद्दोषः क्वचिदि
यमनिकर्षः तत्वयोजकइत्यनत्तुगमा दोषाभावस्य प्रस्मत्यशंकेतोपमायामिति। उच्यतइति। भूयोवयवावच्छे
देनएकतत्वकपटाद्युपगमेनैमहावच्पवायवावच्छेदेनअवयवीन्द्रियसन्निकर्षविषयविकर्मशव्दगताद्यन्य
शेदैदेतुणेत्वाद्यन्यसामान्यानांलौकिंपत्यद्धेषुगुणः माहत्म्यपदेनउपलक्षणतया वेवर्म्यस्यापिपरिग्रहः॥
नत्वेतानिस्युर्लक्षणकानिनतुसाववेनगुणत्वेनवाकिंतुदोषाभाववत्वेनलघुत्वादितिवेशासन्निकर्षलिंगूपपत्ति त्व
तिकांसंनिकर्षाभावाभाववत्वंतुदुष्टूपस्थितिकमितियुगपदुपस्थित्यभावेनलाघवानवताशराशेएवंवगुणेनैवप्रमा
जनसंसवेदोषाभावव्याप्तितकारणत्वकल्पनमन्यथासिद्धत्वादितिभावः॥तद्व्यतिरेकाद्यविशेषदर्शनहेतुव्य
तिरेकाद्यतदभावोपपत्तेः॥विशेषप्रमायाश्चभावोपपत्तेः॥अन्यथेति।यदितत्राविशेषा दर्शनहेतुरस्यितेदाहेतादि
पिमतिविषयोर्विशेषस्नदर्शताभावस्येनदातैतद्दर्शनाभावेपिरेतोमन्यपिस्वगाविशेषदर्शनादित्यनवस्था।

४७

स्थाणुस्यादित्यपेक्षा। एवमिति। विशेषेन्द्रियसन्निकर्षयोगो हि विशेषदर्शने हेतुः सत्ववुत्कर्षोपपत्त्यनुद्भूते हेतौ सहकारी तदापुण
वपत्त्यनुत्करादिनियतं स्यात् तथा चानुव्यवसायेन करादिमतिपुरुषज्ञानत्वेन स्यात्तु मिते अनुमिता। विवतत्वप्रामाण्य
संशयो न स्यात् प्रामाण्यो व्यभिचारिणो व्याप्यवति व्यापकाविषयग्रहात् यद्विविशेषदर्शने पुरुषादिप्रत्यक्षे
हेतुरुच्यते तदा पुनर्विशेषज्ञाने हेत्वभावात् तज्जन्यकेवलपुरुषज्ञाने केवलप्रामाण्यसंशयः संभवतीत्यर्थः। यत्र का

रादेर्विशेषत्वेनाज्ञानेऽपि दैवात् पुरुषादिज्ञानं तत्र विशेषस्य दर्शनस्य विशेषमाशंकते न धापीति। परिहरतीति
तीत्यन्यत्र प्रमामात्रे तद्वत्त्ववमोपेन व्यभिचारस्याभेदितिभावः। पूर्वोक्तदोषं परिहरति नसमापि
ति पूर्वं हेतुत्वेऽपि सत्येव हेतुरपरामर्शकतेति तद्धूनाकरादिरूपविशेषदर्शनहेतूनां करादीन्द्रियसन्निकर्षा
णां तद्रूपत्वे अनुगमे संशयविपर्ययो न स्यात् एकप्रत्यक्षे तद्धजलेऽपीति। एवं तद्धेतूनामपि व्याप्यद
र्शनहेतुत्वमनुगमसंगतिः। प्रस्थानरूपेन रूपेण कारणत्वं वरमोपाधिस्त्यततत्वात्। किन्तु विशेषदर्शनानामेवावि

व दर्शनत्वेऽन्यकारणताग्रहमोपस्थितत्वादित्यर्थः॥ नन्वितीयचवत्तुनः साध्यसंशयस्तद्वतितया धर्मिस्या
न द्वतया धर्मि सोपाज्ञानं तृतीयलिंगपरामर्षश्च थः॥ न चावग्रहकृते तथा हृतकरादि निश्चयात्तु उष्टवीरनुमिति
स्यादित्यर्थः॥ न चौदृशपरामर्शो सहितोद्धर्मी द्वियमन्निकर्षः॥ प्रत्यक्षसामग्री तत्र चैनियमेनानुमित्यापत्तिरत
आह॥ अनुमितीति॥ तीयथो कसामग्रीसत्वेपि धूमादौन परामर्शधारावाहिकं न तावदनुव्यवसायः किं त्वन्याद्यनु
मितिरेवेति तं चेदृशपरामृशन्याप्यानुमितिति वरमकारणत्वादवाप्ति मसामग्र्यादित्यर्थः॥ परिहरत्तीनेतीति॥ उक्तपरा
मशानुमितिसामग्रीसत्वे वह्निमार्थ्यर्चानिकर्षवादि विषयित्वव्यक्तसामग्रीदृशस्य पर्यनुमितिस्थलेऽत्र
वमसानतथाप्यत्र ऽन्यदनुव्यवसायेन तत्तथानुमितिरतो बाधकाभावाद् प्रमाभूतानुव्यवसाये सिद्ध फ
लवत्वाद् सामग्र्या बलाबलकल्पनमित्यर्थः॥ तथाचावसन्निकर्षेण बलीयसा व्रतिबद्धस्मृतीयपरामर्शो
पिसत्प्रतिपक्षपक्षवादिहनानुमितिहेतुरिति भावः॥ अत एवयत एव विशेषदर्शनजं भवति ज्ञानमत एव तत्स्य बा

ह्रि

॥ग्यकतया बाध्यबाधकव्यवस्थाव्यवस्थापनान्न स्यात् वक्ष्यमाणदोषादिंत्यर्थः अस्यानुज्ञानं यथार्थत्वमिया
रमाशंक्य निराकरोति। नवेति। नहीति। नन्वेवं रूपविशेषस्य दर्शनमात्रमानिकत्वे माहीतस्यान्यद्रूपमपि
रोधि: तद्व्यप्रत्ययदर्शनं तदर्शने तादृशोपाधितद्यज्ञायेत तां दोषमाद्यात् तथापि शंखत्वस्य श्वैत्यपीतत्वस्य दर्शने श्वैत्यं
प्रमापयेदेव करादिदर्शनमिव पुरुषत्वं न वप्रमापयति तेन ज्ञानी मोनविशेषदर्शनं नन्वेवं तु स्वत्वापितदनु
दयात् किंतु दोषाभाव: स वाचनास्तिकत्वसाधारणीयतः पि तद्व्याप्यसत्त्वादिति सर्वत्र दोषाभावात् प्रमा
हेतुरित्यत आह अपिचेति॥ ननु दोषाभावात्प्रमापदं न सामान्यसामग्रीसत्वे तदसत्वे वाव्याघातः इष्टापत्तिः अ
न्यसामग्र्यसत्वादेव कार्यानुदय इति चेन्नाम्नु मितिसामान्यसामग्रीरूपे लिंगज्ञाने सति लिंगभ्रमरूपदोषास
त्वादनुमितिप्रमेयुक्ते लिंगप्रमानुमितिहेतुरित्यत्र कथं नयतयातत्वप्रामाण्ये न फलप्रामाण्ये हेतुः किं नु
तद्प्रामाण्याभाव इति वाच्यं लाघवेन तत्प्रामाण्यस्यैव तद्धेतुकल्पनाद्धि प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्हि परस्पराव

५०

न्द्वयोर्हि विजातीयकारणापेक्षैव नत्वेऽकरेत्वसाधावादपरोदयो विनिगमकाभावाद्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योरा

गद्वेषवत् एवं यथार्थानुभवप्रमायामपि जन्यप्रमात्वेनानुमित्यादिवद्गुणजन्यत्वसिद्धौ परिशेषाद्भूतोऽवय

वेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वसिद्धिरेवं संशयविपर्ययोर्नरप्रमायामपि ताद्दशपुरुषादिज्ञाने करादिज्ञानामि

वयवस्यैत्यप्रत्यक्षेऽप्यपीतत्वविशेषप्रत्यक्षमेवऽहेतुः कल्पतेऽनन्तदोषाभावश्चेति भावः आवश्यकत्वा

त्राघवाद्यौ निवृहि ऽकत्वाद्यवक्षं दोषास्तावदेवशाद्वी प्रमोत्पद्यतामतिवोदयति। नन्वित्ति। परिहर

ति। नेति। तत्र लोके हेत्वंतरमाहात्म्यमाप्रसम्यैति। न हि संसर्गमप्रतीत्यैव वाच्यमन्वनामननामपवैवं वाच्य

हेतुरूतो वक्तृवर्मः शाब्दप्रमाहेतुस्ताद्दशस्वार्थयुक्ता वाक्यार्थप्रमैवेति सैव तथेति। नापि कथं चन्यायप्रधाद

वाक्यवक्तृज्ञानं न हेतुस्तदानज्ञानेन नववमीमांसकस्य तस्य वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्ये हेतुत्वात् नन्वेवं वक्तृथा

(८७)

टीका

क्यार्थप्रमायामपि विप्रलिप्सादिना तस्योर्त्तुर्वाक्यार्थप्रमेत्यत आह। अक्लिप्तेति। प्रमाणवत इति। वेदार्थप्रमाव
क्तृगुणजन्या शाब्दप्रमात्वाल्लौकिकप्रमावदिति प्रमाणेन तत्र वक्तृगुणसिद्धिः॥ ननु शाब्ये वप्रमाणस्यैवमी
श्वरपरिपंथित्वस्यादत आह। फलमुखेति। वेद्गुणकल्पनायाः फलमीश्वरकल्पना तत्रावेद्यतदुपक्रमकस्य
प्रयमर्थः॥ नद्वि गौरवं कल्पनापरिपंथियत्कल्पनाकालोपस्थितौ इदन्तु कल्पनायां सत्यां विशेषणीभागवक्तृत्वे
प्रामानंनमतइति वरमोपस्थितत्वत्रत्यथा अन्यथा कार्येवैदिकमितः शक्तिकल्पनाप्रव्यानिषेवस्यलोपित
त्वेनापूर्वकल्पना। तस्य चपाण्डुत्वकल्पनं। तस्य चपाण्डुत्वकल्पनं स्वतः प्रयोजनकल्पनं वा न वापि नस्याज्जौरवा
दिति। अवनिर्दोषत्वे विशिष्टं तत्प्रयोजकल्लोवेतथाह दर्शनादित्याह। लोकइति। अपशब्देति। दोषत्वेनैव प्रामाण्यप्र
त्तिबाधकाशतानिर्वाक्तत्वनु वेदे नित्यत्वमाशंक्ते। अथेति। परिहरति। नेति। कियादेः सकर्तृकत्वानुमानेन निरस्य

५१

५१

त्यादित्यर्थः॥ दोषाभावो न प्रामाण्यप्रयोजकोव्यभिचारादित्याह। भ्रान्तेति। अन्वयव्यभिचारमाह। क्वचिदिति। ननु
प्रमाणान्तरानपेक्षस्य निर्दोषत्वे न प्रामाण्यं क्वचिन्नोक्तिस्तु न तथेत्यत आह। प्रमाणेति। अस्यापि न क्वचित्संसर्ग
धीः कारणं तस्य तदभावादनापि तत्प्रामाण्यापत्तेः मादेव वक्तृसमापन्नत्वादित्यर्थः॥ वक्तीति। वाक्यार्थः संसर्गो
न तु प्रवक्तृवाक्यार्थस्तेन यत्र घटवत्तिदोषान्न वघटासत्त्वं वक्ता जानाति तत्र वक्तृज्ञानस्य घटाभावसंस
र्गस्य न बाध इति न योग्यतेत्यर्थः॥ वक्तीति। नाप्निरस्यति। वस्तुतो घटवति वक्तुर्घटाभावावगमः स्वारसिक
स्ततो विप्रलिप्सयाहार्यो घटसत्त्वावगमः तस्य तत्रायमेव घटोऽस्तीति वाक्यस्य हेतुर्नतु स्वारसिकश्च
मो वाच्यश्च भिन्नविषयत्वात्तथा च प्रयोगहेतुस्तत्वक्तृज्ञानविषयीकृतवाक्यार्थबाधोऽस्त्येवेति वाक्या
र्थप्रमा स्यादेवेत्यर्थः॥ याह्वेति। पचलिंगाभावेऽसन्न गच्छेव गोत्वमनुमितेर्ने तत्र व्यक्तिभेदेनापि नाप्रामाण्य

चिटी कास्य समर्थनमित्यर्थः॥ अयंशंगवाक्यादिव्यापकतादात्म्यो वत्रसाक्षेतरयोर्दोसमानव्यवाप्यतेतत्कथं प्रामाण्य
मतआह। नापीति। संसर्गेति। यादृग्वह्निसंसर्गस्यतत्रापि। ऽपर्वानादौज्ञानाद्विरित्यर्थः॥ अयंगोरितिस्वानुमिति
र्नेत्वयंशृंगव्यापक इतिकिंवहृमआलोकारोपजन्यायाअनुमितेस्वडुत्करीत्याप्य प्रामाण्यसमर्थनाउ

ऽस्मयव्यापकेकेत्यादितिभावः॥ लिंगोपाहितलैंगिकज्ञानमनुमितिरतोलिंगासत्त्वान्नानुमितिः॥ प्रमेत्व

तत्राह। लिंगेति। व्रान्तेति। शुकादियथार्थवाक्येसत्त्वादित्वेनप्रयोगहेतुभूतवाक्यार्थतत्वज्ञानवशाच्छुणा
तत्वरूपमाप्तोक्तत्वंतच्चतथाभूतवाक्याज्ञानवतासामवतेवाधेनेत्यर्थःअनववक्तृवाक्यार्थज्ञानंशाब्देयु
तोनत्राप्तवाक्येश्वरोतत्काववनहेतुकत्वकाल्वाद्यभावादितिवाच्यं। तेनहिसर्वज्ञत्वावाक्यनिर्माणार्थसम्पदा
कण्ठताडादिव्यापारएवापेक्ष्यते। अस्मदादिजन्यत्वयाहिदिजनयोः स्मदादिसमत्वादिकमिवानवेवं प्रयोज

कादेरपि वक्तृतापत्तिभंगस्तत्प्रयुक्तेः प्रयोज्यत्वं च नान्यथासिद्धत्वेनाकर्तृकत्वात् भगवन्तमुद्दिश्य धर्मिग्राहकमानेन
सकर्तृकत्वादिति भावः । ननु शुकादिवाक्यमेव वेदसमं स्यादत आह शुकादीति । निर्दोषस्य प्रामाण्यप्रयोज
कत्वेप्यस्य निर्दोषतयापि प्रामाण्ये वेदतौल्यमित्यर्थः । एवमिति न वेश्वरपरामर्शोनुमितिप्रतिबंधकरणत्वान्न खमि
ति हेतुरिति वाच्यं तस्येश्वरस्यैव धर्मिग्राहकमानेन कार्यमात्रहेतुत्वादित्यर्थः । अत्रेति पूर्वपक्षिणोभिप्राय
इत्यर्थः । ननु स्वरूपसती योग्यता न शाब्दप्रमाहेतुः तज्ज्ञानविलंबेन तद्विलंबात् अन्यथायोग्येप्ययोग्यता
भ्रमोत्तद्विलंबानुपपत्तेरत आह यथार्थेति । योग्यतेति शेषः । लाघवादिति वक्तृसंसर्गप्रमास्थले योग्यतादि
ज्ञानापेक्षयास्मिन्योग्यतादिप्रमामात्रस्य लाघवादित्यर्थः । अस्तु लाघवात् वक्तृसंसर्गप्रमामात्रमत आह आ
वश्यकत्वादिति । अस्मिन्सत्यपि योग्यतादिधीविलंबेन तद्विलंबान्न तथावश्यकत्वमित्यर्थः । यथार्थेति ।

यी वाक्यतादिज्ञानविरहस्य संभवित्यर्थे तज्ज्ञानसत्वेपि तज्ज्ञानसत्वे यथार्थविरहादिति असंभावितानुज्ञानविरहा॥

नन्वाद्यमाहा प्रमेति। अन्यमाह क्वाचिरयोग्यतादिति तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वपक्षे तात्त्विनैवेति प्रामाण्यस्याद्वि

तिमत्वलोके नैप्रमाणत्वेद्यवक्रियमइतितावत् इष्टत्वादितिमाहि धीः प्रमेति मत्यं तत्करणं वशाद्बृष्ट वेति सं

५३ अर्थप्रमाणीनस्यादेवेत्यर्थः एवंमाति लोकानां तत्वप्रमाणत्वेनव्यवहारसमर्थयति। तात्पर्येति। श्रुतएवे ४३

ति। यत्तएवेमसंसर्गमप्रतीयन्त्यवाव्यवनास्तीत्यर्थः तत्वमीमांसकस्यएवचेति इदशाच्छायकेनासि

द्धमावनवारणायस्वतंत्रेति। अन्यपागानुपजीविपावकत्वस्यातंच त्वयोहेतुर्येनसाध्येनविनानानिर्वहइति

नैवाकेवलान्वितात्साध्यतेयथाहूमेनेमानलादिः एवंवा वशाद्धान्यप्रामाण्यमेवसाध्येनविनाना

नास्तिगवख्यवस्वरूपमेववा। अत्र आहाप्रमाणेति। अन्यमार्यंकतोतथापीति। वाक्यार्थप्रमाविरहेणाप्रामाण्यादि

इति९

वे[illegible]वाक्यविरहान्नकारणकमित्यर्थः॥[illegible]रतिनेतीयदावली प्रयोगो हि न पदप्रयोगहेतुपक्षमाप्यः

न वा भिन्नपदेप्रयोक्ते वाक्यस्यापि प्रयुक्तत्वा[illegible]दप्रयोगेसपदज्ञानं विवक्षा आकांदिकमेव हे तुःशुकादिसाधारण्यात्

ननु वाक्यार्थज्ञानमपि प्रकिं विकरत्वान्शुकादेर्व्यभिचारः कुतस्तर्हि वाक्यार्थज्ञानोपयोगः॥ अन्वयानर्थक

निरसनेन तदर्थकपदनियमेन वा। तथा हि प्रयोज्यप्रवृत्त्यर्थं हि वाक्यरचना सा च न तस्य वाक्यार्थधियं

विना सावैतादृशपदे स्यो न्यस्यादिति विमृश्य पदान्तरान्निरस्य प्रकृतपदज्ञानिमना[illegible]नियमति तत्रश्च शु

कादिसाधारण्ये वक्ता मम्या तानि प्रयुक्ते इति वाक्यप्रयुक्ते वाक्यप्रयोगपूर्वं वक्तृवाक्यार्थज्ञानं तायामन्य

थासिद्धमित्यर्थः॥ अनादावविगीतवक्तृतात्पर्यः शाब्दान्वयाचीनेहेतुर्नेत्रज्ञारयितुरत्यघातेषां तात्पर्य नानात्वे

प्रामाण्यानध्यवसायःस्यादिति वेदवाक्यार्थप्रमावक्तृज्ञारयितुस्तात्पर्ये शाब्दप्रामाण्योपयुक्तं वक्तृत्वे

५३

वेदीवा

सतितद्वतो वाऽत्राव्येगौरवादाद्यएवव्याचष्टे नवप्रामाण्ये न व्यवसाय० अनानार्थे बहूनामुच्चारयितॄणां
तात्पर्यभेदो वाक्यार्थप्रमाविरहाद्ज्ञानानार्थेऽनुव्यायमाह सर्वत्र तत्प्रामाण्यस्येष्टत्वादिति भावः ज्ञानस्याय
थार्थत्वाभावे तत्प्रयोगं समर्थयति। ज्ञाने वेति। स्वमतेन नैयायिकः शंकते। अयथार्थत्वस्येति। स्वमतेन प्राभाक

५८

रः परिहरति। तद्वेति। ज्ञानसामग्र्यामाविकदोषोद्भवे राद्धर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहरूपं ज्ञानद्वयमेवाग्रह
दोषसहितत्वादोषहेतुकासंसर्गाग्रहाद्भेदक्रमे वा विसंवादिव्यवहारोपहितवाद्दोषसहितो कज्ञानद्व
यस्याविपरीतव्यवहारजनकत्वे रूपं वा। अप्रामाण्यं तादि दावाधमपि दोषापेक्षतया परतएवोत्पद्यतइत्यर्थः।
र्थेतिवारादिति। प्रमायां दोषस्याप्रमायां दोषाभावस्य चानियामक०। ज्ञानयथार्थत्वे पीत्यादिना विरोधाद
[illegible] ज्ञानायथार्थत्वादिनापि यथार्थत्वे ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यमेवानुमतव्यमिति स्वपक्षोपष्टं

५८

[illegible]मापादयतिधर्म्यंशइतिचेन्नदोषाभावगुणोन-न्यथानतोधर्म्यंशेपिप्रामाण्यापत्तिरितिचाव
[illegible]षा।दितीइंद्रियसमवहितसामाग्रीजन्यत्वेनधर्म्यंशेपिमाज्ञात्वमितिभावः॥लाघवाद्येवावयवामणु
रससमाधत्तेरमारजितेरतेरेवतदभावसहितदुष्टदव्यारंभस्यदर्शनादन्यत्रापिदोषाभावसहितसामग्र्या
अप्रमाविरुद्धप्रमोदयःशंकितानवितिपरिहरतीमेवेतिविरोधादितिएकत्रज्ञानेप्रामाण्याप्रामाण्यावच्छे
देनसामग्र्योर्दोषापेक्षानपेक्षासंभवतोनत्ववच्छेदभेदेनापिदोषतदभावापेक्षेप्रतियोगितदभावयोरे
कत्रजनकत्वादित्यर्थः॥यथार्थत्वइतीयथार्थत्वपक्षेप्यदोषात्तदभावावर्जनीयसन्निधानादितितज्ज्ञा
नजनकावित्यर्थः॥प्रामाण्यस्यापत्वतस्त्वेसमर्थ्यज्ञप्तौसमर्थयतीयथार्थत्वमिति॥अथविनिग
मकाभावाद्द्वयोरपिवृत्तिप्रकारकमेवास्तुप्रामाण्यमतआहअसंभवेतितदापिनैयायिकाद्यभिमतम

दी.वा.

पि अनवस्थायाँ वारो अपेक्षेति। प्रवृत्तिविषयनिश्चयमात्रमावश्यकत्वात्। यचाद्यः तत्प्रामाण्यनिश्चयो
पि गौरवात् तद्विलंबेन प्रवृत्तिविलंबात् इत्यर्थः। अयथार्थकारकस्य यस्य स्वप्रकाशे नावमाणान् स्वतः प्रा
माण्यग्रह इत्यर्थः। यदीत्यादि। यथा प्रामाण्यज्ञानं स्वप्रामाण्यज्ञानमपेक्षते स्वार्थनिश्चयरूपमन्यथानव
स्थानात् तथार्थज्ञानमपीत्यर्थः। किं चेति। यद्यपि यदीत्यादिना पूर्वं ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वमस्याभि

५५

तथापि तत्र स्वतः प्रामाण्यमास्थापनः स्वतस्तु तदा नास्थाने पि तन्निश्च्यतीत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यं न त्वर्थ
स्यापेमाशापिकत्वान्नार्थज्ञानं तन्निश्चयो तत्राह। नहीति। स्वतः प्रामाण्यग्रह इति यदुक्तं तत्र बोदयति। अ
[illegible]ति तत्परिहरति नहीति। स्वप्रकाशत्वे [illegible] धयिष्यतीति भावः। एवं सति शंकते। अथेति। व्याप्तिवारादिति। ज्ञा
[illegible] स्यार्थनिश्चायकसाधारणत्वादित्यर्थः। नहीति। तथा च संशयित्वकत्वान्न स्वतः प्रामाण्यमिति

५५

॰श्च तद् इति। न ज्ञानमात्रसामग्रीतः उत्पद्यते तस्याः स्मृतिसाधारणत्वादित्यर्थः। ननु यथार्थत्वमेव प्रमा
त्वं [illegible] कथं पक्षवृत्त्यहमिति। सत्त्वे किन्तु [illegible]दे वमस्मृतौ नास्तीत्याह यथार्थ इति। अन्यथानपेक्षत्वयेति न हेतु
कमर्थोर किन्तु यथार्थतयेति। भाव॰त्वादिति। न साज्ञायीत्यादिना विरोधः तस्याभ्युपगमवादत्वात्। अस्तु वेतु
पक्रमात्। अनुव्यवसायेनेति परमतपरं हेतोर्हेतुमाह। क्रियामिति। अथ तथात्वनिश्चयत्वरूपमसाधारण
मतः स्वतो निश्चयेऽपि निष्कम्पप्रवृत्त्यभावः प्रामाण्यसंशयश्च भवतीत्यर्थः। यथार्थत्वनिश्चये विशिष्टज्ञानत्व
संशयः सन् तद्वन् निष्कम्पप्रवृत्तिप्रतिबन्धक इति तदभावोऽप्यपेक्षणीय इति शंकते। अथेति। न ह्यावश्य
कत्वात्। ज्ञाप्यवाद्य विशिष्टज्ञानत्वसंशयाभावस्य स्यात् तत्र त्वेच्यर्थ यथार्थत्वस्य तत्स्वादिसाधनमिति प
रिहरति। तर्हीति। तत्त्वेवमपि तत्संशयाभावस्य निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वं न तु प्रामाण्यनिश्चयस्येति तत्त्वाह।

56

दीवा त्र किं वेति। तथा वोक्तयुक्त्या विशिष्टज्ञानत्वं पक्षे तन्निश्चयस्य निष्कंपप्रवृत्तिहेतुत्वं तथा तस्य प्रमत्वाद्व
त्त्वात् तन्निश्चयस्य निष्कंपप्रवृत्तिजनकत्वात् संशयनिवर्तकत्वाच्च तत्प्रामाण्यमिह निरूप्यं तज्ज्ञानस्व तइति प्रस्वद्व
कार्थः॥ ज्ञानस्वप्रकाशमतद्धर्मो विशिष्टज्ञानत्वमपि तत्र सा सतां धर्मिग्रहे धर्मग्रहादतत्राह। स्वप्रकाशनेङ्गितीति संवृ
ज्ञातिस्वप्रकाशशब्दार्थे मिनु स्वधर्मानध्यवसायानभ्यासस्थलेऽपि तत्संशयो नस्यादित्यर्थः॥ अतएव वेतित्यतए
व नसकलज्ञानसाधारणमिति शेषः॥ उच्यत इति। कारणानपेक्षत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः॥ व्यवहारोपयुक्तं
प्रमात्वं व्यवहारोपयुक्तं तद्धेति। तथा वेदमप्रामाण्यं स्वतएवेत्यर्थः॥ यथार्थत्वेऽन्यप्रामाण्येऽस्तेतस्यज्ञा
नस्य ग्रहात्वेऽनभ्यासदशायां तत्संशयं निवर्तयति। अन्यथा नभ्यासेऽति। तथा वनतत्रायथार्थ्यसंशयेऽत्यर्थः
ति। तन्नेति। नहित्यत्परिभाषितं प्रामाण्यमधिकृत्य परतस्त्वविचारः॥ किंतु यद्ब्राह्मणगतत्वेदविद्यमानमेवा

५६

५९

रस्य रूपं मदर्पितं न समीहितमित्यर्थः ॥ कस्माद्विकेति । पदमुपरं न कं तत्कृत्वितयान्यत ममत्यं वा यदे

प्राणार्थं त्वयानिर्वाह्यां तस्वेन ग्रहणायोग्यं वा । आद्येऽनन्यास्मदर्शां मतत्संशयोऽन्त्ये क स्वतस्त्वमपि प्र

कृतमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रसंगात्सामान्येनाक्षिप्यति । अथेति । अनुगत धर्मो हि जात्युपाध्यन्यतरः तोमि

रस्यावेवेति भावः ॥ ८ ॥ आक्षिपेन्नैकमंघेनाद्यानन्तावादिति । साकाल्वेति । साक्षाग्वं सा काइम त्वेषमात्वं यथार्था

धमिति । साक्षात्प्रमायां तु संकरएव मन्यत्रापीत्यर्थः ॥ गुणगतजातौ परामर्श भावानुपपत्तिर्न्दोषायेत्यत्यतस्त्वा

बीजमिति । मूर्तत्वे हि मूर्तत्वे पृथिव्यादि चतुर्णामेव जातौ गगनमनसोरपि वा । वाद्येपरिभाषात्र्येपपं

त्तिः । मनोघातोरपि तत्वाप्य समानव्यक्तिजातिद्वयसत्वे मानाभावा बाधानवाच्यन्तरे वा स्वविनियमकोपा

वारात् अत्र सो अनन्यप्रयुक्तो हि धर्मो जातिस्तथा च यथादि तत्तान्मूर्तत्वं यदि च मूर्तत्वं तां भूतत्वं जातिः स्यात्

87

टीका तदा मनोऽपि भूतं स्यान्नचैवं इष्टं जातिसंकरस्य दोषत्वे बीजं। तच्च गुणजातावपि समानमित्यर्थः॥ तारत्वा
दौ जातिसंकरमाशंक्य नानात्वेन निरावष्टे। तारत्वादिरिति। नन्वेवमनुगमे पि गुणत्वयोऽन्यजातिमत्त्वथाप्र
मानुगतव्यवहारः स्यात्तत्राह। किंचेति। व्याप्यवृत्तित्वं परिजिहीर्षमाणः शंकते। विपर्ययस्येति। नहि स्मात्वेति त्वं
द्याचरन्नायाव्यापकत्वाद्यत्र स्थार्दानुभवत्वमेवास्तु स्मामाण्यमत्रानानुगतव्यवहनातिकल्पं नगौरवादिति
परिहरति। तदूपेति। न वस्तुतदेवात्राह। नचेति। विपर्ययाणामेव प्रमात्वमनुभवात्मदृढरूपकं वमेवं चाव्या ५०
प्यवृत्तिता दोषस्तदवस्थ एवेति भावः॥ अत्र शंकते। अपेति। नाव्याप्यवृत्तिरिति घटतदाभावादो दृष्टी
तिवारादिति समासमवालीप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं तच्चकर्मादौ सत॥
तियोगाच्छत्राभावस्यतास्तीत्यर्थः॥ प्रयोजकमसमाजासमातप्रयुक्तेत्रमात्वमस्य चाव्याव्याप्यवृत्तित्वं ननु स्व
वादिकमित्याह। गुणेति। यदिस्वावाविकं तदोपाधित्वेऽप्यस्य व्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्याह। अन्यथेति। एवं च

तिभावः

सोनियमो भंगोदर्शित द्वितीयेनमाहानस्याद्वेति। व्याप्यव्यापकयोर्मिथो विरोधात्प्रमात्वस्याव्याप्यवृत्ति
त्वं प्रमेवाव्याप्यवृत्तित्वं तस्मादस्मिं यतस्माद्वृत्तिर्न स्वाभाविकी किं त्वौपाधिकीत्यर्थः॥ प्रवस्थेति। अन्यथा
सं॰ दानवस्थाभविरोध एव तस्यादित्यर्थः अविषयतद्भूति। विशेष्यइत्यर्थः॥ तद्विषयत्वस्येति। तथाच प्रमस्य प्र
कारांशेपि प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः॥ सद्दलक्षणं निरस्यति। नापीति। पूर्वेत्यंशयादेतत्ताणावसतीकेन वैस्फूतेष्वव
के द४ अन्यथेति। विषयत्वव्याप्तकालोपाधोपस्य के कारणार्थमतस्तदभावेकारणत्वाभावान्नतद्विलंबादपि
ज्ञानयौगपद्यमितिभावः। अतीन्द्रियत्वादिति इन्द्रियसन्निकर्षाव्यवहितनष्टत्वेनाप्राप्तायमितिभावः। कथं
तर्हि वर्तमानकालविशिष्टावच्छेदप्रतीतिरत आह। स्थूलेति। क्षणाव्याहितत्वे यौगपद्यं समर्थयति। स्वरूपेति।
स्वरूपसत्तामेव क्षणानां तत्कारणानां क्रमाद्वीकमहत्यर्थः॥ अस्तुवाप्रत्यक्षेणापि दे पि तद्रुपाहितावसा

८८

दीवा

यो विशिष्टस्य च तन्मते घिकत्वात् तथापि प्रमाहत्वात् तथात्विति शंक्या गोयराज्ञापकतया तत्रात्व्याप्तिरेवेत्या
हा। वेदादिति। तो पीति। यथार्थानुभवः प्रमा इष्यते तस्य सर्वथा कविद्वा आह। भ्रमं न च प्रमाहा। प्रमा इष्यते। न वेत्ति न
च निर्गुणत्वन्यानुसवत्वमित्यर्थः। प्रमासाधारणकारणत्वं च दोषत्वमतः प्रमानिरूप्यत्वमनयोरेतत्रिरूप्यत्वं
प्रमायाः इत्यन्योन्याश्रयदूषणमाह। प्रमा इष्यते। प्रमेति प्रमात्वाद्विपरीत प्रमात्वात् तथा याथार्थस्य ज्ञाततावाना
पि समर्थं इति ज्ञानकत्वं हि कार्यो पि वा नस्य च रूपयोग्यतावा। आच इत्याह। उपेक्षते। अप्रमा आह। तदादिति। स्वव
के दकरूपापारियथेयोग्यतायाः वा परिचयात् इत्यर्थः। नापीति। न च शङ्कावस्तु च य न स्वथाव तन्यायमन्तमा
मित्याह। अवस्तुन इति। भ्रमे पि नावस्तुनासनेदेत्वतावा तु। भ्रमत्वं तु च्याविकरणप्रकारकत्वादिति। तावद
प्रथमज्ञानिकषदिव दोषमाहिमान्त्रसदपिनाताद्दात्म्यभासते केवलनारव्याप्तिस्तु नेष्यते। इत्वमावादि

५८

कु२

तिटीकाकारमतमाश्रित्याह।ज्ञानेवेति।तद्भ्रमपि धर्मधर्मिणोर्वादात्म्यविषयत्वं भ्रमेपीत्यर्थः।नापीति

विशेष्येंद्रियसन्निकर्षः शुक्त्यादिः तन्निष्ठायोत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगीयो धर्मो तत्प्रकारकत्वं भ्रमस्य शुक्तौ

मत्प्रतियोगिरजतत्वप्रकारकएवेत्यर्थः।अत्र चैवेदत्वप्रकारकतायाभ्रमेति व्याप्तौ सत्यामेवदोषाच्च

रमाह।संयोगेन भिन्नवसंयोगिप्रतीतातयोगिप्रतीतौ संयोगित्वं प्रकारस्तत्त्वव्याप्यवृत्त्यो चेति वाच्यसंयोगित

स्यापि संयोगसंभवे तत्संयोगवद्व्याप्यवृत्तित्वादित्यर्थः।अथ संयोगिनियःसंयोगात्यन्ताभावः सव्याप्यवृत्तिरेव

तिनाति व्याप्तिरतआह।तद्विति।नापीति विशेष्यत्वघटादिनिष्ठायोत्यन्ताभावः पटादेस्तत्प्रतियोगितावच्छे

दकोधर्मः पटत्वादिस्तत्प्रकारको घटयोनुभव व भ्रमस्तदप्रकारकोयः साप्रमाएवं निर्विकल्पकसंग्रहोपी

ति लक्षणार्थो— वमूले द्व वोनकापि संयोगवानित्यबाधितान्यो न्यातावधेती याक पिसंयोगवत्त

मटो बाप्रदन्योन्याभावस्तुत्रै यतत्वेयकपिसंयोगएवद्वत्तियोगितावच्छेदकः स्याभावनद्वुद्धौप्रकारत्व
तितादृशधर्मावकारकत्वात्तत्प्रमायामव्याप्तिदोषइत्यर्थः॥ वोध्यतामिदेति॥ भवनमंत्ववातिविरोधादि
ति सावधा॥ अनुदूयमानत्वाद्वुरपनक्तवोयामिति परिहारान्ति॥ अनुभवमितिनत्वविरोधइत्याशा अवच्छेदाना
यतएववविरुद्धयोनवच्छेदभेदेनवृत्तिरितिदोषस्थनापीतिविशेष्यत्वायोनवर्तते समयस्य नत्राकारत्वेनानि
र्विकल्पकसंग्रहोयद्यपितथापिधर्मिणिचमाभूत अप्रमासंग्रहस्त्वस्मिन्नन्येववविशेष्यत्वावृत्तिपदेनकिंचि
द्विशेष्यावृत्तित्वं यावद्विशेष्यवृत्तित्वंवाभिमतं आद्ये आहाएकैकेति॥ अनेकावेषत्वं यावच्छद्धार्थः तत्त्वैक
स्मिन्विशेष्येनास्तीत्यर्थः॥ लक्षणान्तरस्तुपन्यस्यपीवमारवयाति॥ अथेति॥ अत्रसंशयस्यान्यथानुपपत्तिं प्रमा
पतिपरेति॥ यदिज्ञानविशेषणनाविशेषयत्सदैनदात्मनिस्याभावेयथाज्ञानस्यविशेषणत्वासापिविषय

५९

तात्पर्यादत्वाद्वा तत्त्वाश्रयेति। अर्थान्तरमाह। अन्वयेति। अतिप्रसंगादिति। विशेष्यस्यापि विषयतया तत्रत्ता-
श्रापत्तेरेवच्चा। चस्मायाय पितृतीयापत्तेरित्यर्थः॥ एवं सतियस्मिंश्च तदाश्रयं चेति। नमस्तु युक्ति इति विषय-
त्वमधिकरणरजतत्वप्रकारक। अन्ये त्वविषयत्वपरे तत्प्रकारत्वमपीत्यनन्यनपूर्वविशेषणतादि
शेषणत्वप्रकारत्वमुक्तमधुना सैव प्रकारिकोच्यते इति विरोध इति वाच्यं अत्र प्रकारशब्दस्यानिरूपकत्वा-
दित्याह। निर्विकल्पकेति। उक्तलक्षणं प्रकारगर्भतया ह्यव्याप्तिरित्यर्थः॥ अतिव्याप्तिमाह। विषयेति। मूढापि
संधिरूपयति। तद्धीति। अत्र नवं वग धर्मांशे घटमीति तत्र लक्षणीकृतमित्याह। अनुगमवदिति। अपि संविधु-
घोटयति। उक्तेति। विषयतासमानाधिकरणप्रकारकात्वनुमतवादिना त्वदुक्तलक्षणेन भ्रमसंग्रहे तत्र मप्य
प्रकारांशे परित्यागादित्यर्थः। उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती परिजिहीर्षन्नाह। अथेति। स्वविषयत्वे भ्रमेनुस्वावि

दीधितिः

करणधर्मावच्छिन्नाविषयतानिर्विकल्पलौकिकत्वप्रमाण्यं वा तदवच्छिन्नेत्यर्थः॥ म्यधिकरणत्वं रत्यधिकरणत्व
तथा च घटपटादिरिति समूहालंबनेपि केवलविषयत्वेनाघटपटाद्विनाभाव घटात्मकेन दाधिकरणाभिन्नघटाघ्रि
करणकपटत्वावच्छिन्नापीति तदव्याप्तिमेव विषयतेति न दोषीति नापीति प्रचारस्याधिकरणत्वेप्रमेयत्वस्य केव
लान्वयितया प्रकारकत्वप्रमायामसिद्धेरन्न त्वात्स्यवप्रमेयत्वप्रकारकविकरण्यादेवेति प्रमेयप्रमायामव्याप्ति

मप्यत्र दोषो गाव्यं वा स्वविषयत्वेन तद्ज्ञानप्रमात्वेप्रमायापत्तेः एतदेव दर्शयति भ्रम इतिनापीति स्वविषयतानव
मानाधिकरणत्वं शुक्तौ यारजतान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदको धर्मो रजतत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगि
रजतभ्रमप्रमानु तदवच्छिन्नविषयतानामप्रतियोगिनीत्यर्थः॥ अन्यथा तादृशप्रमात्वविरोधववहुभ्रमप्रमात्वं न स्या
त् तदाप्रमात्वविरोधादप्रमात्वमपि तत्र न स्यादिति तन्नयाभिन्नामास्या [illegible] यावद्भवत्यनयोर्लौकिकेवसावधि

निगमानाविरहादित्यर्थः॥ नापीति॥ भ्रमे हि भिन्नाधिकरणैकेदस्तर[illegible]नते प्रकारे तथा वेदत्वारामक
प्रकाराधिकाराधिकरणीवृत्तिपत्तरजतत्वधर्मस्तत्प्रकारकैव विषयं ता भ्रमाविषयता॥ न तथा तत्रैकप्रका
रस्याधिकरणस्यापरप्रकारस्याभावात् प्रकारेति॥ अत्रापि नापीत्यत्र पञ्च्यनत्वप्रकारमेयमित्तिप्रकारानधि
करणाप्रसिद्धेरिति॥ द्वितीयलक्षणे दोषः अत्रैव प्रकारानधिकरणावृत्तिधर्माप्रसिद्धेरिति प्रथमलक्षणे दोषोद्ध
ष्टत्वः प्रमेयत्वप्रकाराधिकरणवस्तुमात्रतद्वृत्तिर्यावेवस्त्वात्मा धर्मो न भवति यत इत्यर्थः॥ विशेष्ये त्वापि भ्र
कारभेदाद्विषयताभेद इति मतमाश्रित्याह॥ किं चेति॥ रजतत्वप्रकारिका विषयता रजतवृत्तिरिति सत्यरजतव
वृत्तमतस्तद्भ्रमे सा रजतवृत्तिरेवेति युक्ता विदन्त्वमात्रप्रकारिकोक्ता रजते रजतत्वमात्रप्रकारिका वेरातिह्
यी विषयता युक्तेलक्षणे तत्रापि गत इत्यर्थः॥ अतिव्याप्तिपरिजिहीर्षया मतान्तरमाशंकते॥ अथेति विशेष

07

३०

दी॰प्र॰ णा वृत्तिर्विषयता इति सन्त्यं किन्तु विशेष्यावृत्तित्वदभिन्नत्वाघटितादिति नावच्छेदकधर्म्यम् इति यदि विषयताश्रया
मानाधिकरणप्रकारत्वेन धर्म्यंशे प्रमात्वं तद्वारणाय ज्ञाताशे स्यादविशेषादित्यर्थः परिहरति प्रकारेत्तु विपर्यय
इत्यभ्युपगमादितिशेषः प्रथमपक्षासिद्धेति प्रमेयत्वप्रकारविषयतांशे अधिकरणावसिद्धानदनधिकरणत्वञ्च
६१ प तद्वैयधिकरण्यमप्रसिद्धमतस्तत्प्रमा इत्याशङ्क्यार्थं ननु गविषाणं शृङ्गं नास्तीत्यादिप्रतीतिबलात्प्रतियो
ग्यवृत्तित्वं नापि धर्मेण प्रतियोगिज्ञानमसाधारणकारणमाश्रयं तथा च तत्प्रतियोगित्वादिना तादृशेन रूपेण प्रमे
यत्वप्रकारकविषयताया असिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति वैशिष्ट्येनवेति प्रतियोगिनो ज्ञानं ज्ञानमात्रमानन्दिया धीहेतुः ६२
नप्रकारकज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकतज्ज्ञानत्वादौ नाच्च प्रतियोगिनि निर्विकल्पका दृष्टाभाववीक्ष
णं गावाना परः प्रमेयत्वेन घट इति ज्ञानेपि घटाभावत्वेन तद्बुद्ध्यापत्तेः अत्यमादायाह प्रतियोगितेति न तु प्र

टीका

तियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगिधीरभावधीहेतुरिति सर्वां किंतु प्रति[illegible]योग्यवृत्तिरूपधर्मस्तदवच्छेदको

वोच्य कथमन्यथाशरीरत्वेन तल्लोमादिवृत्तिनाशृंगस्य प्रतियोगितावच्छिद्यतेति वेद्यानानद्ध निरूपिद्यति

प्रसक्तोनावच्छेदस्तागोवेत्तु न दवृत्तिः गाविशशशृंगं नास्तीति धीः गविशृंगाभावग्राहिका चातच्छृंगे शरीयत्वाभाव

ग्राहिकावातनद्वैवशरीरत्वेन शृंगाभावग्राहिकावानाद्यश प्रत्यक्षविरोधाद्यानापर इष्टत्वात्ः नान्यं तक्तोन

रसाद्यो किंवचिवद्धितावि वेकेनाद्वितीयएव कल्प्यः कल्प्यते। नतु मतोपि शृंगाभाव इति अपिवेवमभा

वधीभ्रमः स्याः तद्विषयवत्वात्ः नतु गमनाभावः केवलायीति तदभावेन्वैये वव्याधिकरणवमंस्यावच्छेद

कत्वमास्थितेनाद्विगमनत्वेन तत्रास्ति किंतु समवायित्वेनास्तीति वेत् घटेवदना घटेपटाताव इति समवा

यसंयोगस्वरूपसंबंधैर्गगनं घटे स्वीयत्वमनवत्वधावसमवायित्वमनवच्छेदकमन्यथासंयोगित्वेनान्वेयताहि

वदीवाप्र संसर्गाद्यौ किं तु गगनत्वमेवावच्छेदकत्वं माधेयताविरोधि स्वभावाद्यौ न तु संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोभावः पी
संसर्गाभावः तथा च प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्मः प्रतियोगितावच्छेदक इति नाप्रतियोगिसंसर्गारोपपूर्वकधीविष
योऽत्र भावः स इति तदर्थादिति भावः ४ सामान्याभावानभ्युपगमे दोषान्तरमाह ५ किंचेति । नन्वेतावता किन्न सिद्ध
पराहतं चेति भावः ६ एवमन्यदपि पदं तु गतेलक्षणं स्यान्नवेत्यासमानाधिकरण्यप्रकारगर्भतदात्वमातिव्या ६२
६२ प्तिरस्य व्यधिकरणप्रकाराभावगर्भं दें तदात्वमासप्रमायामव्याप्तिरित्यनुगतलक्षणाभावमेवइत्यतआह यत्रेति
यत्र विषये तेन घटे घटत्वमस्तीति तत्र तदवत्त्व मवोनिर्विकल्पकसाविकल्पको नयाप्यपि प्रमा: अघटे तु घ
ट त्वानुभवो भ्रमा तत्र तस्यासत्वाद्यनवार्य इति पदार्थभ्रमादव्याप्तिः [illegible]पि कालादाने च कालत्वाद्यनुभ
वाद्यानन्तु यदस्तीत्यत्र धात्वर्थमात्रं वाप्ति विज्ञातिनमर्था विशिष्टं वा [illegible] ावभासमानिकतातथा

वामाश्रयः अन्त्यपाकरक्तश्यामो पमिति चीरवमैवेत्यनेनविघटितेति श्यानःपस्यापत्ववृत्तित्वस्य तत्रानुक्तः
त्वमितिरितिलक्षणार्थवृत्तित्वस्वरूपसत्त्वादिसाधारणो विशिष्टाभावीनियामकः संबंध इति नाभावादिव
माद्यवहारापत्त्मायसरेतस्मान्नलक्षणाद्भवितामितिलक्ष्यतिमहतातितदः वस्तुतवावितयाघटज्ञानप्रमा
त्वजिज्ञासावसरे घटत्ववघटत्वप्रकारकानुभवामित्यादिलक्षणं नेयायन्नयत्रास्तीत्यसंदेहो यथावगाद
हूपभ्रमपक्षे तदभाववतीत्यादि व्याघिकरणप्रकारकभ्रमपक्षे नयात्रामयत्रापि यथार्थस्मृत्यति व्याप्तिम
स्याश्रयपर्याप्त्यनियमात्रत घयार्थपक्षे घटत्वांगस्यैवज्ञामात्यस्यैव तत्वोपगमादिति अनुगममदविंप्र व्यावात
दिति। उक्तावामात्यत्वे सति भवतत्वेव तदन्यान्यत्वात् तांगमोधर्मिण्यपि प्रमात्मभ्याद्विति वा पव्याधिकर
णप्रकारावच्छिन्नस्य तस्यैव तदवच्छिन्नेतस्मिन्नेवान्योन्याभाव सत्वादस्य वच्छेदकभेदेन वा विरोधादन्य

।वा१ वान्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्यर्थः ॥ वैशेषिकमतसंग्रहअसंगादाह नद्विशेषणेनितातद्विशेषणे
त्यत्र कवारयः नतुप्रकारागर्भरक्तप्रमाः प्रमानक्षणयोर्निर्विकल्पबोधसत्वात् नकिंसालकं स्यादत आह
निर्विकल्पकमिति । व्यवहारहेतु तदुभयबहिर्भूतमेवेदं तदनंसत्वात् । तत्वंज्ञानविवक्षायां नुप्रमात्वगत
मबाधितार्थकत्वादित्यर्थः ॥ न वेतद्व्यवहारांगं तदंगावसारेकथं सूत्रकृताविलक्षमतमाहाग्रपदद्वयेतिान ९२
सूत्रं तत्समंत्वाद् इमात्रप्रतिपादकं ननु व्यवहारांगत्वेन तद्विभाजकमित्यर्थः ॥ तुष्य तुङ्कर्ज्जं नद्रुत्यीति न्याये नाद्य ९२
यदवछेदेनेति । नद्विषाप्य वृत्तिगोत्वादेरवछेदभेदेनावृत्तेर्यदवछे[illegible]यत्रयदस्तीलक्षणं तत्समायाम व्यापकम
न्वाहाहागोत्वादेरति । नहि व्याप्तिमात्रे नहत्तिः किंतु मास्नादिवद्व्यक्तावितिनाव्याप्तिरित्यर्थः । कदाचित्त्व
स्यामसत्वेन तत्वन्न द्वयस्य पडत्वाद्ज्ञामदशायामपिस्यामवी! प्रमार[illegible]यांग्यो । तुमन्यानरयाति । नत्राह्य

धीः वर्त्तमानकालगमनेन वा॰ अन्ये त्वनुमितिरिचेत्वसदर्थसंगादित्वा॰ इत्यमेत्यथ॰ अथ किं ज्ञानं भ्रमोति

भ्रमाभ्रमाप्रश्नेयत्रयदस्तीत्याद्यमदृशंमुत्तरयत्रदोष॰ सर्वत्रसत्वेनतद्बुद्धिस्वयच्छिकावित्पर्यवसा

यित्वेनानयुंमुत्तमभादतआह॥ नाविति॥ तत्प्रकारकघटितत्वयाघतितविषयत्रमात्वमपिनत्रामितिन

स्यानत्तुगमोपीत्याशंक्याह॥ तो॥ अननुगमभीरूणामतआह॥ अन्येत्विति॥ विषयतेति विषयतासयोविशेष्य

भ्रमस्तुविशेष्यावृत्तिप्रकारकाविषयताकत्वेत्यर्थः॥ भ्रयथत्रमात्वप्रकारविषयतायांपूर्वंवृत्तेनतदाश्रयावृत्ति

रत्नामिद्धातआहकेवलेति॥ यद्वृत्तिराकाशादिव्यवहारानंगत्वेननिर्विकल्पकमपहायलक्ष्यतीयत्प्रकारि

केति॥ भ्रमेणाह॥ इदंत्वेनकान्तिकारजतत्वेनापरावच्छिद्यमानाशक्तो॥ इपीविषयतास्तितथावाद्यास्वसमाना

धिकरणेदत्वरूपप्रकारावच्छिन्नाभ्यावच्छिधिकरणरूपप्रकारावच्छिन्नेतितस्योभयरूपत्वंयद्यापवि

बिटीयु

षयते घोप्यक्तो न्वयप्रकारावाछिन्नसाध्यनिर्वहत्येव शंकते तथापीति प्रकारश्च शक्तो विषयताभेदाप्यस्तीत्य
यमपि प्रकारस्तत्र विषयताभेदेनैव यत्लक्षणेन निर्वाहस्तदाहं यत्वेत्यादि घट इति प्रमामयां विशेष्यो घटः तन्नि
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी घटत्वीवर्मस्तत्प्रकारा या विषयता तस्या बंधित्वमस्तु मवरस्य प्रमात्वं एवमन्नैव विषय
त्वासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वादिप्रकारीयस्य तत्प्रतियोगि तेन घटधर्मप्रकारकाविष
यत्वप्रतियोगी घटात्तु मवः प्रमा एवमत्रैव विषयताप्रमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी प्रकारत्वं घटत्वा
श्रितदवच्छिन्नविषयताप्रतियोगीत्यर्थेन वाच्याप्यवृत्तिसंयोगादिप्रकारकप्रमाया व्याप्तिः संयोगादित्वेन प्रका
र तातस्य वच्याप्यवृत्तित्वमेवेत्याशयात् समानाधिकरणाय प्रकारस्तदवच्छिन्नयद्विषयत्वं न प्रतियोगि
नी प्रमा ० तदप्रतियोगीत्वमः घटवत्प्रमात्वमसंकरस्मादाहं इदं द्रामि न व्याप्ति समानाधिकरणप्रकारक

९०

९४

विषयत्वप्रतियोग्यपि भ्रमइति तदप्रतियोगी सन्नप्रवर्तितथापि यदंशे तस्य। प्रामाण्यं तदंशे न त्वप्रतिबा
ध्यवृत्तिमात्र ८। अथ समूहालंबने घटपटौ न यत्र तत्र किं नु विषयता साय घटे सती स्वसमानाधिकर
णेत्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वावच्छिन्नापीति भ्रमप्रमालक्षणं तत्राव्यापकं भ्रमलक्षणं वातिव्या
पकमतस्ताह। समूहेति। विषयताभेदे च घटविषयता न पटत्वादिप्रकारिकेति न चेत्यर्थः। ९ विषयता
किंरूपा यत्का साक्षाद्वा पि मतिबीजमाह। वस्तुतस्त्विति। ननु यदि विषयता नास्ति घटे तज्ज्ञानस्य स्वरूपस्य दे
कथं न तद्विषयत्वे संशय इत्यत आह। तस्मादिति। अत्राचार्यसम्मतिमाह। तदुक्तमिति। ननु इदं ज्ञाने घुस्यविष
यत्वसंबंधेन दृष्टं तत्कथमसंबद्धस्य तदीयत्वमित्याह। संबंधश्चेति। परिहरति। संबंधस्यैवेति। संबंध
स्यापि संबंधान्तरस्वीकारे ऽनवस्थानात्। अन्यथेति। यदि तदीयत्वाग्रहात्संशयो न संबंधनीयस्वदेय।

टीका प्र

र्थश्च सामान्यतः क्वचिदभावस्य विशेषणो वैशिष्ट्यं तच्च विशेषणताविशेषपदेन व्याहायत्विति मिराहुः तन्ने
तीदंड पुरुष विशेषणताह्लाति समूहालंबने विशेष विशिष्टधियो विशेष इत्यर्थः विशेषणताया विशेष
णता मम समूहालंबने भासितेतिचेत्तत्राहा तत्रापीति तर्हि कोनयो विशेष इत्यत आह समूहेति दंडि पु
रुष धीजन्या समूहालंबनं तु युगपदिंद्रियसन्निकर्षज दंडिज्ञानस्यादंडिव्यावृत्ति धीः कार्यं न तु समूह
हालंबने विशेष विशिष्टधियो विशेष इत्यर्थः विशेषणताया विशेषणतामम समूहालंबने भासितेतिचे
त्तत्राहा तत्रापीति तर्हि कोनयोर्विशेष इत्यत आह समूहेति दंडि दंडधीजन्या समूहालंबनं तु युग
पदिंद्रियसन्निकर्षज दंडिज्ञानस्यादंडिव्यावृत्ति धीः कार्यं न तु समूहालंबनमस्य वा विशिष्टबुद्धौ विं दंड पु
रुष समूहालंबनत्वे पुरुषत्वे इति विशेष प्रकारस्य विशेषणवा वैशेष समा काननिनाकनो विप्र

९५

विषय २

स

का[ऽ]पीति उपोद्घातसंगतिमाहानन्वितेति रजते रजतत्वार्थिप्रवृत्तिविषयत्वं रजतत्वप्रकारानुभवविषय-
सामानाधिकरण्यमिति साध्यमाने यत्र स्थलीयसामानाधिकरण्यमादाय प्रसिद्धसाधनमत उक्तं व्याप्यमिति।
[वि]षयतासामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥ एवं च रजतार्थिप्रवृत्तिविषयेषु [स]र्वेषु रजतत्वप्रकारानुभवविषयता-
नियमस्तु क्वाचित्कादृक्प्रवृत्तिविषये तादृगनुभवविषयत्वस्य भवे[ऽ]पि सिद्धान्यथाख्यातिरित्यर्थः॥ प्रमेयत्वा-
दौ व्यभिचारवारणाय हेतौ मात्रेति। आप्तेति अन्यथाख्यातिमप्रसाध्य तद्घटितसाधनमप्राप्तकालमित्यर्थः॥
ननु वा॥ प्राप्तकालत्वस्य पुरुषदोषतया साधनसम्यक्त्वे न म[ा]नि[ऽ]ति चेत् अत आह रजतेति। साधनव्या-
पकतायाः केवलस्यानुपाधितयोपाधौ मात्रपदं अप्राप्तकालत्वं यथान्यायान्तथा दुरुक्तिर्दूषितेति। अत्र
विषयत्वमात्रे हेतूकृते घटादिविषयतायां व्यभिचारवारणाय हन्त तद्विषयताविशेषणं। अत्रा

पित्तादृशप्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयतात्वं हेतुरतोनप्रमेयत्वादिप्रकारिकायां रजतवृत्तौ नातादृश्यां विषयतायांव्य
भिचारइतिनवेदं ज्ञानविषयतापक्षेदं रजतमितिज्ञानविषयतानां आद्येबौधोः द्वितीये आश्रयासिद्धिः सि
द्धौचासिद्धसाधनं शुक्तिवृत्तौकेवलेदंत्वप्रकारिकायांविषयतायांव्यभिचारश्चेतिवाच्यं शुक्तिवृत्ति
विषयतात्वेनपक्षत्वाशपक्षधर्मताबलेनवपूर्वपक्षसिद्ध्यान्यथाख्यातिसिद्धेः केवलेदंज्ञानस्य
भ्रमत्वेरजतार्थिप्रवृत्त्यहेतुतयाव्यभिचारस्याप्यभावादिनापूर्वपक्षोपिपक्षधर्मतायायातान्यथासिमानिर्वच्य
ऽरजतत्वमितिसमानप्रकारके [illegible] नेणयज्ञानेनविनातादृशप्रवृत्त्यनुदयात्तयोस्तथैवकार्यकारणभा
वस्यायादितिभावः रजतवृत्तित्वंयद्यपिरजतवृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकेप्रमेयत्वेभाव्याव्यापकंतं
थापरजतवृत्तित्वमुपाधिरिदंत्वं रजतत्वेविषयतायाः स्वरूपसंबंधतया वृत्त्यारच्य संबंधेनेत्यभिप्रेत्यादि

ीयता घ्यं न तु रजतस्मरणाविषयतापक्षे इदं रजतात्तु रत्वविषयतावतः नाद्यो बाधः नान्यः आश्रयासिद्धेरि
तदेशानारजतत्वप्रकारकविषयतात्वेन हि पक्षत्वे स्मरणाविषयतायां बाधाद्विशिष्टात्तु मचासिद्धेर्वि
षयतयोस्तादृशीत्वात्सिध्यतीत्यपूर्वोऽविवक्ष्यते। रजतावृत्तित्वामि। अथ रजतावृत्तिप्रमेयत्वादौ साध्या
व्यापकमिदं न वस्तुतो वच्छिन्नसाध्याव्यापकमेतत्प्रमेयमात्रार्थिनामरजतप्रवर्त्तकप्रमेयत्वप्रकारक
ज्ञानस्य विषयतायां न दत्वाद्धेत्वः तद्विषयताया रजतारजतवृत्तित्वादिति चेत् ज्ञानविशेष्यत्वे देना विषयता
तदमाश्रित्योपाधिकारणात् तथा च रजतवृत्तेर्विषयतायां प्रमेयत्वप्रकारिकायामपि रजतावृत्ति
त्वमस्त्येवेति न मावच्छिन्नसाध्याव्याप्तिः विवादेति सत्यरजतज्ञाने भ्रमतो बाधवारणाय विवादप
दमिति। अत्रापि पूर्वपक्षासिद्धिनिसंविनोपयोगः आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः शुक्ताविति रजतज्ञाने रजतत्व

६७

श्री वा प्रप्रकारकज्ञानमुक्तं न तु रजतविषयकमन्यथाशुक्तेः प्रमेयत्वप्रकारकरजतविषयकज्ञानविषयतास्त्यतया
सिद्धसाधनापत्तेः रजतत्वप्रकारकेच्छाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वादितिदेवं तर्ह्यर्थधनवाप्रयोजकत्वं समानविषय
समानप्रकारकं ज्ञानं वा विना तद्विषयकेच्छानुत्पत्तेस्तयोः कार्यकारणभावावशुक्ताविति स्वपदसंबोधितशब्द
सिद्धि न्ना ततत्वस्य वृत्तिरं परं धर्मिपरं विषयपरं स्वपदेति स्वपदस्य सर्वनामतया प्रस्तुतवाचकत्वेन प्रस्तुताना
पदीयदृष्टान्तीयप्रवृत्तीनामनुगतरूपाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिर्दोष इत्यर्थः स्वपदत्यागे तु रजतस्मरणेन
हेयोस्नार्थान्तरं ॥ ॥उच्यत इति॥ ॥स्थापनो व्युत इत्यर्थः अत्र ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्ति
नवेति संशयो ज्ञानत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नवृत्तिप्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तेः कारणतावच्छेदकधर्मत्वादिव्या
त्ववम प्रत्यक्षे यादोहे दृष्टान्ते रूपत्वावैयधिकरण्यवारणाय हेत्वंतं गुणादेशप्रतीत्व समापि धर्माधर्मयोस्तद्व

९७

भिचारस्तद्वारणाय प्रत्यक्षपदं आत्मत्वे व्यभिचारवारणाय [illegible] पदं नवत्वेषत्वेन व्यभिचारः तत्राप्य
शत्रावेव शत्रुद्वेष्मीत्यनुसन्धेन व्याधिकरणप्रकारकवृत्तित्वात् [illegible] रागद्[illegible] नितामाइच्छायारजतत्वेन
शुक्तिविषयायाः प्राभाकरैरपि सम्मतत्वेनेच्छात्वं दृष्टान्त इति विशिष्यतु रजतार्थितजन्यशुक्तौ प्र
वृत्तिरितिष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानमात्रानवेति मशयेम न्याहा नमस्थलेषु शुक्तौ रजतत्वेनेच्छा
तः प्रवृत्तिरिच्छुसयमिद्धमतः सैव प्रवृत्तिः पक्षः स्वत्रयत्र शुक्तिके कया रजतमानयेति तत्र रजतेच्छा
जन्या शुक्तौ प्रवृत्तिरस्ति फलेच्छया ज्ञानविषयकप्रवृत्तिहेतुत्वान्नवेष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्ट
ज्ञानमित्यंशतो बाधः नव मा प्रवृत्ती रजतानयनार्थिता रजन्या रजतत्वरूपस्य शुक्त्यमाघत्वा
दिति वा व्यीए चमापि रजतानयनप्रवृत्तौ हेतुरस्ति रजतानयनं तु न्या विशिष्टधीर्नास्तीति याम

68

वि॰ दी॰ बा॰

६८

वारादितिचेन्नानिरूप्यविषयकेच्छायाश्चन्यविषयकप्रवृत्त्यहेतुत्वाच्च उपायप्रवृत्तिरप्युपायेच्छैवानुपप
न्नेवेयेतिराद्धान्तान्तानन्तु भ्रमस्थलेष्टं रजतं प्रवृत्तिविषयः शुक्तिरिति इष्टप्रवृत्तिविषयेन्यत्वनकर्मधारयो बा
धानेतरेतरयोगो दृष्टान्तेसाध्यवैकल्यापत्तेश्च तत्रेष्टप्रवृत्तिविषययोरभेदेन भेदघटितसमासार्थाभावादि
तिचेन्नाइष्टपुरोवर्तिनियतद्विविष्टज्ञानमितिविवक्षायाः इष्टतावच्छेदकप्रकारकं पुरोवर्तिविषयकं य
द्विशिष्टज्ञानं तत्साध्येतिसाध्यार्थाज्ञानवाप्रयोजकत्वे प्रमानप्रकारकज्ञानमन्तरेणताहृश्यप्रवृत्त्यनुद
याः तयोस्तथैवहेतुहेतुमद्भावात् साधनेतिपचांदाहृधनप्र॰ वच्छिमत्वं साधनत्वरिशाविनमापिस
द्वुपाधिरेव तथाप्यलाघवेन प्रवृत्तित्वमात्रमेव वाच्यतावच्छेदकं॰ विशिष्टविषयितानैत्वंगौरवादातत्रबुके
वलेनतथात्वपायः पिंडेचामियाराशक्तिम्नुविशिष्टमेव तथात्व॰ नवच्छेदकत्वप्रमाणाभावादितिभावश्चास

३

नविशेषितेयत्रतृतीयानकुत्रापि हि साधनस्याविशेषितत्वादित्यत्र किं [illegible] बनाहि साधनस्य विशेष्यता
मनुपाधित्वे बीजं किं रूपाद्येः साधनघटितत्वं तथा तृतीयातत्पुरुषपरत्वं प्रतीतिलोपः [illegible] विशेषणावि
शेष्यतावेकामवाराद्य यद्वेतीरजतत्वप्रकारकसंशयस्यलौयमापेरजतज्ञानं तत्रांशे साध्यं बाधितम
तोजनकान्नं पक्षविशेषणंजनकं प्रयोजकं विशेषणां तद्वकार्यतावाच्याघ्यानावप्रतियोगिकारण
तदवच्छेदकसाधारणं तद्वसिद्धमेवैनाश्रयासिद्धिः नचजनकान्नमेवं पक्षः तथाभूतस्येदंज्ञानस्यापि
पक्षत्वे सिद्धसाधनापत्तेरतोरजतत्वप्रकारकमिति ननु यथोक्तं प्रयोजकत्वं फलज्ञानेच्छ्यस्तीति नवत
स्योपायविषयत्वमितिद्यनिवारइत्यतआहादेतुत्वमपीति तथा विधमिति रजते वाजन्यप्रवृत्तिनि
ष्पत्तिप्रयोजकं नवेति तत्रायात्रुमानेम्यहलोपक्षोविशिष्टज्ञानं वा एवं प्रथमानुमाने रजतस्मरणे

विटी वा २

पक्षो विशिष्टज्ञानत्वाश्रयाश्रययोर्बाधोऽन्यथासिद्धिरित्यर्थः। अन्यथेति यद्यनुगतरूपेण न पक्षता किंतु प्रा
तिस्विकरूपेण तदेत्यर्थः। अथ वैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिज्ञानं विशिष्टज्ञानं नैयायिकानां वैशेषिकादीनां समवा
यातीन्द्रियतयाऽगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिविषयकज्ञानं तदिति विशिष्टज्ञानानानुगमाद्व्याप्त्यनुमानप्रवृ
त्तिरत आह समवायेति। विशिष्टज्ञानत्वेन साधारणेन रूपेण साध्यतात्पर्ये येषां यादृक्त्वे तेषां तादृग्रूपत्वाभि
प्रेतीत्यर्थः। अन्यथा वक्ष्यमाणगुणत्वावयवत्वादिविमतो मिथ्यानुमानमापि न स्यादिति भावः। न वे
ति प्राभाकरैरिव वैशेषिकैरपि वैशिष्ट्याग्रहणाभ्युपगमादव्याप्तिरेवेति। नत्वन्यथाख्यातिस्म वैशि
ष्ट्यग्रहणादित्यर्थः। व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वमेव भ्रमत्वमतो वैशिष्ट्याग्रहणेऽपि न क्षतिः स्यादाह। व्यधिकर
णेति। न वेति। अव्यवहितपूर्वानुमानद्वय इति शेषः। तथाविधे विसंवादि [illegible] जनके भ्रमस्थलीये

१९

केवलेदंज्ञानेशुक्तिविषयकत्वं साध्यमस्ति विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वमुपाधिरस्ति एवं तत्रैव रजतसमव
ायेरजतत्वप्रकारकत्वं साध्यमस्ति उक्तोपाधिर्नास्ति इदंग्रहणेरजतस्मरणेतो[पस्थि]तेविसंवादिप्रवृत्तिजन
कत्वात् नवज्ञायमानेष्टपुरोवर्त्तिभेदाग्रहे प्रवर्त्तकेऽवच्छेदकत्वं नयोरिति वाच्यं विनिगमकाभावेनागृहीत
भेदेष्टपुरोवर्त्तिज्ञानयोरेव प्रवर्त्तकत्वसंभावात् वस्तुतस्तु सत्यस्थले इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानस्य लाघवेन प्रव
र्त्तकत्वकल्पनादन्यत्रापि तदेव प्रवर्त्तकत्वं तत्र वारित्वसंगवारणाय यावच्छेदकत्वमात्रं नेदाग्रहस्य नत
कारणत्वकल्पनागौरवप्रसंगादिति विनिगमकमप्यस्तीत्यर्थः तत्त्वाद्यदोषाजन्यत्वमस्तीति तथा च साध
नव्याप्यकत्वमुपाधिरित्यर्थः अन्यथाज्ञानस्य दोषजन्यत्वे तयोर्भ्रमस्थलीययोरिदंग्रहणरजतस्मरणयोः स्वा
व्यवहितोत्तरदोषाजन्यत्वमुपाधिर्नास्तीति साध्याव्यापकः स इत्यर्थः अनुमानत्रयेप्याद्यानयेति स्वतन्त्रेति भेदाग्र

वि॰टी॰वा॰ ग्रहमात्रमतिप्रसक्तमत उक्तं इष्टत्वेति। एवमपि रजतेन एव नेदं रजतमिति ज्ञाने परजतभेदग्रहो न्यथाख्यात्यापत्ते
तीष्टभेदाग्रहस्तत्वास्तीति प्रवृत्तिस्यादुत उक्तं स्वतंत्रोपस्थितेति स्वभाववप्रतियोगित्वेनोपस्थितं यदिष्टं तद्भेदाग्रह
इत्यर्थः॥ नन्वेतोरेवास्तु किं तेन न्यायेन न दतः एवं प्रवृत्तिरिति भावः॥ उभयानुमतत्वमाह परेणेति॥ अथ पत्यस्य
लेप्रवृत्तित्वसामान्यस्य लघूपस्थितिकतया तद्रूपावच्छिन्नमेव प्रतिविशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वकल्पनादबा
पितथेत्यत आह॥ नवेति॥ प्रवृत्तित्वं कार्यतावच्छेदकमिति मत्वे कारणतावच्छेदकं तु न विशिष्टज्ञानत्वं गौ
रवात्॥ किं तूक्तं रूपं लाघवादित्याह॥ प्रवृत्ताविति॥ पुरोवर्तिनि यो भेदो वर्तते सवेदं रजतप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञा
नाविषयो भवति तदा पुरोवर्तिरजतभेदग्रहस्तद्भावात् तद्भयज्ञेदाग्रहः एवम पुरो दा ... प्रवर्त्तको भेदवमि
न रज्जित्वस्तु पुरोवार्त्तिनिरूपणेनानत ७ प्रवृत्तिवैयाकरणात् तत्रा ... पुरा प... तैनासिद्धगमामि दनवेतिच्॥

७०

५

पदार्थ॥ भावस्तूत्पत्त्या वा करणव्युत्पत्त्या वा आह आहाद इच्छादि...मिति। इच्छान कोऽयं व्यवहारः पुरोवर्त्तिनि
रजतपुरोवर्त्तिविषयकज्ञानसाध्यं येत्यर्थः प्रवृत्तौ भेदाग्रहस्य ... आह स्वभेदे ... रजतभेदाभिलाप
रूपो व्यवहारो न ... परं परया रजतभेदज्ञानसाध्य इत्यर्थः। प्रवृत्तौ भेदाग्रहस्य हेतुत्वं दर्शयन्नाह तान
विति। साम्येन परिहरति। तत्रापीति। भ्रमत्वेनेति यथा न वा ज्ञानाप्रामाण्यमभेदज्ञानं प्रवर्त्तकमतो न व्यभि
चारस्तथा ममापीष्टं नाप्रामाण्यं भेदज्ञानाभावस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः। व्यभिचारान्तरमुक्तं भेदविषय
ग्रहेति हेतुत्वं तार्किकैर्यदायादि तत्र प्रत्यादिष्टमिति तदर्थमाह। यद्वेति। तथा च भेदानुमितिरपि भेदाग्रह
इष्टज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वं व्यभिचारान्नविशिष्टभेदज्ञानत्वेन गौरवादित्यर्थः। अत एवेति। यत एव भेदाग्रहादिष्टज्ञा
न प्रवर्त्तकमत एव क्रमेण भेदग्रहयोरपि सूर्योदयवत्त्वेन प्रबाध्य भेदप्रत्ययः सन प्रावीभेदस्याहेतिन प्राय

71

विदी वाध

र्थप्रवर्त्तकः॥ एवमादर्शे मुखमिति भ्रमेपि आदर्शत्वेन मुखाभाववद्भेदाग्रहमितिर्न्न मुखाभाववद्दर्पणाग्रहणा
ति मुखाभावार्थिनः केन प्रवृत्तिः दिङ्मोहे सति प्रत्ययो दिङ्मोहः प्रत्ययस्तत्कानुमितिरूपः एवं विसंवादिप्रत्ययोपि तथा वेप्रत्य
याः प्रवर्त्तका इत्यर्थः॥ केचित्तु दिङ्मोहादिरूपाः प्रत्ययाः प्रतिबंधका इत्यर्थः॥ प्रवृत्तिहेतुग्रहविरोधितामात्रेण प्रतिबंध
कत्वसंभवादित्याहुः॥ सोपि अवच्छेदकव्यवसायोपि वा यावत्स्यात्तिना यदिपि पुरोवर्त्तिरजतत्वाभावयोरसंसर्गाग्रहान्नतु
तदुभयसंसर्गग्रहः प्रमाणमित्यर्थः॥ तत्र हि आद्यरजतत्वाभावेप्रागिति नज्ञानीति विशेष्यः॥ ग्रहणं वेति तथा सामान्य वि
शिष्टबुद्धेः मानमित्यर्थः॥ ननु विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्ध्यनुभवे रजतत्वं भासते तामन्त्व्याह॥ नवेति॥ रजतत्वभाने
रजतेन्द्रियसंयोगादेर्हेतुः मन्यस्थले तु॰ प्र॰ मयात्र नास्तीति भावः॥ अथ यथात्र॰ दिविशिष्टयोर [illegible] द धीः संस्कारेन्द्रियाभ्यां
सा वा नापि रजतप्रसेवर्त्तिनोः सामान्यादतश्चाहाभावेति॥ तथापि संस्कारे [illegible] यो हि समानविषयमिथः सहकारिणीभूत॰

७०

९

...संगादत्र यस्मिन्न विषय इत्यर्थः। भ्रमि थ्याज्ञानाभावे भ्रमशयश्च वेहासंसमर्थ्यमिति। विपर्ययवारणार्थमनेकोक्ति
रेव मा पिरजतमेव नेदं रजतं किंतु शुक्तिरिति यो विपर्ययस्तस्य मौ पि पुरोवर्त्तिनि शुक्तिखण्डे तभेदाग्रहाभेति भ्रंश
ः स्यात् तदतः स्वतंत्रोपस्थितेत्यनेन विशेषणं न तत्र तु रजतमभावविशेषणत्वेनोपस्थितमिति तद्व्यावृत्तिः।
स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्र द्वयोः स्वातंत्र्येणोपस्थितयोर्भूयुगपत्पुरोवर्त्तिनि भेदाग्रह इति भ्रंशाय एतस्म
नेरव द्वारत्वान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः। ननु पुरोवर्त्तिज्ञानमारोप्यस्मरणं तदुभयभेदाग्रहश्चेति तद्व
त्य द्रव्य शरीरं तद्देहाद्यस्मीति भ्रान्तानुमितिप्रत्यक्षं च मानं सिद्धं तातः परोक्षानुभवं वा विशेषण वत्तातु
मिति वास्येत्य तत्राहानवेताभिरस्यातिलिंगेति वां द्वयोरनुमितिसाक्षाद्विया शरीरसाम्यामति। मत्यं
तथापि यालिंगेज्ञानानन्तरभावित्वेन प्रतिसंधीयते सानुमिनोमीत्यनुव्यवसीयते ऽन्यानु साक्षात्करो

दि टी वा ष मीत्येवमित्यर्थः ॥ उत्तरग्रन्थे नयरूपोनुव्यवसायः अथैवं भ्रमस्थले शुक्तौ शुक्तिभेदाग्रहस्यापि सत्त्वान्निवृत्तिः
स्यादत आह अवमिति। उक्तदोषान्निराचष्टे नेति। यद्यपि ज्ञानमात्रं नाविपरीतकोटिनिषेधनियतं तथाप्यवधा
रणं तथाच एवं पि च शुक्तेरप्यत्र स्मरणरूपार्थ्यामिकात्र मतद्रूपावस्वतन्त्रोपस्थितिरस्ति तथाप्यन्यथाख्यातित्वा
भिमतासानेति तत्परैव निरुक्तः। न च एवं शुक्तौ तदन्योन्याभावग्रहे ऽन्यथाख्यातित्वं तत आह शुक्तीति पायमंतनि
दाहाध्यानिष्टेति। भ्रमरजतेति पदयोर्म[illegible] किंतु शुक्तिरिति वोषः। यथा स्थिते न शुक्तिदमहतत्राह। अन्यथेति। अ
नइति स्वतन्त्रोपस्थित्यभावान्न प्रवृत्ती रजतभेदासंसर्गाग्रहाच्च नान्यथाख्यातिरित्यर्थः। ननु येदन्यथाख्या
तिरभिमता तया स्वतन्त्रोपस्थितिनिष्टाभाविनि भेदाग्रहः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुस्तदा रजते यथा स्वतन्त्रोपस्थित
[illegible]त भेदाग्रहान्निवृत्तिस्तथा स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहात्प्रवृत्तिरपि स्यात् [illegible] यथा वाच्य स्वतन्त्रोपस्थि

६२

रिरजतभेदाग्रहात्प्रवृत्तिस्तथात्वं तत्रोपस्थितरजतभेदाग्रहात्प्रवृत्तिरपि स्यादि. याह नन्विति। निस्यति
वाभेति। इदमत्र मे मानं पृष्ठपमनुमानस्याद्धः प्रत्यक्षस्याप्याह घञाह। कार्येति। बन्न्यत्राह। क्रमेति। ज्ञानयोरिति
युक्तमताभिप्राययुक्तमते हि इदं रंगरजतमित्येकं इदं रजतं नरंगमित्यपरा मेदाग्रहस्तयोरेव कत्रा संसर्गाग्रहोयो नु
व्यवसानमेव्यर्थं। अन्यथेति। यदि स्वेकस्य वस्तुतत्रोभयभेदाग्रहस्यात्तदैव्यर्थं नतत्त्वरंगरजतभेदा
ग्रहए वान्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः। ननु दोषैकोनरजतरंगयो रजतभेदाग्रहान्नसंपद्यते इत्यतस्त्वाहा यदै
वेति। प्राधान्यात्तस्यकवोधेव्यर्थ्ययात्विति। प्रसक्तं स्यान्नविपरीतवीरेवेति। सा तावद्बाधोनान्यथाख्यातौ दि
नुबाधकद्वितिचेपरीत्यं प्रपद्यति। परस्परेति। ननुविरुद्धातयोच्यतन्वबाधकत्वं तत्रं प्रथमनुद्वितीयउत्ता
र्णोर्थनाद्विरुद्धार्थकं ननुतत्रपेक्षत्वोत्पन्नमित्यतआह।। विरुद्धेति। तुल्यमिति। प्रथममपि द्वितीयार्थिकं विरु

23

टी॰ पा॰ ५ सत्त्वार्थकमेतदुक्तं सत्प्रतिपक्षयोस्तयोरिति चेन्न वाधादित्यर्थः ॥ नत्वेतरत्वमेव बाधकत्वे बीजमित्याह पूर्वेणेति । आय
तनेन बाध्यं तदसत्त्वमित्यादौ वाक्येऽपि इत्यर्थः कस्तर्हि बाध्य इत्यत आह तस्मादिति । मत्यन्तेति । अजनितप्रत्य
ग्निकेव न मे शब्दप्रयोगो बाध्य इत्यर्थः । अविषयमिति । वह्नीरजतत्वाभावे ग्राह्याज्ञानबाधस्यैव रजतत्वस्य संभवा
दित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह यथार्थत्व इति । दोषादन्यत्वं स्वरूपसत्त्वाविश्वासापत्त्यानं मत्वा दोषान्तरमाह । अप्रमस्ये ७
ति । दोषान्तरमाह नचेति । ग चेति । एवं च सत्यनुमानमपि नास्ति । सकलरूपज्ञानाभावादिति । सावधप्रत्यक्षं तदेवेन्द्रि
मित्याह इन्द्रियस्येति । ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्त्वावच्छेदकस्य आरोपनीतरजतत्वस्यावास्यादित्याशंक्याभिन्न
विषयत्वेन निरावष्टो नचेति । ननु तस्य कथं दोषो विपरीतकार्यजनकः स्यादित्यत आह । तस्मात्कमिति । अथ यदा
दहनदाहरूपादोषाविपरीतकार्यमतत्वाह यदेवेति । तस्मादिति । ग्रहणस्मरणयोः । सिद्धसाधनत्वं सिद्धमतो वि

वार्द्धेतत्पुरोवर्त्तिजनकज्ञानत्वेन पक्षताध्न्यत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिर्निघ्यनिवारणाय हेतौ भावपदं च
दुरिति ॥ चाक्षुषसत्यज्ञानातिरिक्तं ज्ञानमचाक्षुषसत्यं दृष्टान्तेषु प्रसिद्धं तद्वपक्षे बाधितमिति पक्षधर्मताबलात्
चाक्षुषासत्यज्ञानजनकत्वं चक्षुषः सिध्यतीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तथा चाक्षुषसत्यज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वा
न्यज्ञान तया नान्यथा स्यादिति सिद्धिरित्यर्थः ॥ तुल्येति ॥ यथा लाघवाद्धूमत्वादिकं व्याप्यतावच्छेदकं न तु नी
लधूमत्वादिकं गौरवात् तथा तत्तत्वज्ञानजनकत्वमात्रमत्र व्यापकतावच्छेदकं न तु चाक्षुषसत्यज्ञानाति
रिक्तज्ञानजनकत्वमित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ ज्ञानयोर्विषययोरश्वत्वेदामहीत्यां सहितं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः
व्यवहारमात्रस्य संवादात् तदवच्छेदकं वस्तु सदसदसद् संसर्गाग्रहत्वमित्यर्थः ॥ प्रवृत्तिमात्रमिति बाधका
ताघेनन्तं संख्या वेहेत्वनावादित्यर्थः ॥ स्वरूपताघवाद्यानन्तं गेदाग्रहो ॥ व्यवच्छेदको विलंबितोपस्थितिकत्वा

34

ना॰

वाप्रग्रागौरवाद्य·न्नवागृहीतकारणासंदे·संसर्गधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वस्यतन्मतेनहिर्निषे-तयातस्मौवाव
छेदकत्वकल्पनेतिवाच्यं·गौरवाभावेदंविशिष्टज्ञानत्वंनवेदितितद्धिर्निवेद्यं·विशेषणाद्युपस्थितेरनुक्तत्वादि
तिभावःसमयेविशिष्टज्ञानस्यप्रवृत्तिहेतुत्वबोधकप्रमाणप्रवृत्तिसमयेनतुसिद्धान्तेवैशिष्ट्यंव्यवसायवि
षयोनतुतद्ग्राहकविषयःस्वतःप्रामाण्यापत्तेरपरमतेतुव्यवसायार्थःसकलएवानुव्यवसायविषयः·किन्तु
वैशिष्ट्यंनव्यवसीयतेतीन्द्रियत्वादित्तिनतत्कथमेवंसिद्धान्तदृतिवेद्यनावैशिष्ट्याविषयतांव्यवसायस्यप्रसाध्य
तन्मतानुरोधेनैवसिद्धत्वनादितिसिद्धीति। यदिविशिष्टज्ञानहेतुत्वंसिद्धंतदागौरवज्ञानमपिकिंचित्करंअथना
सिद्धंतदागौरवज्ञानमेवनास्तितस्यानतिसिद्धिहेतुलकत्वादित्यर्थः॥ एतदेवद्रढयति। फलेति। कल्पकल्पि
तथाकल्पनायस्यकाहिगौरवंकल्पनापैपरिपंथि·नतुकल्पनीयफलस्यतस्यकल्पनीयोपस्थितिकाले

७४

न कल्पमाकालेनियमेनानुपस्थितः प्रकृते बाधेप्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे क्लृप्ते विसंवादिप्रवृत्त्या
पादितथाकल्पनेऽन्यथाख्यातिःस्यादिति कल्पनायफलस्यै रंगे रजतमिदं वा तत्र मन्यथागुणस्य दृष्ट्या वृत्तित्वे क्लृप्ते इ
छायाःपित्तगुणस्य तथात्वेनदृष्टत्वान्तरकल्पनाभयेनगुणादेर्दृष्ट्या पित्तत्वादिकमपि हेयस्याद्दि त्यर्थः एवं गौर
वस्यादोषत्वे बीजान्तरमाहाप्रमाणेति प्रवृत्तुप्रवृत्तिकारणतायाहकप्रमाणमेवनास्ति वादुपस्थितत्वाद्
विशिष्टज्ञानस्य तत्र कारणताग्राहकप्रमाणमित्यर्थः अथ एवं भावंनिरस्यति इ इत्यादिना दोषाणां विपरीतका
र्यजनकत्वे मानमाहा मध्वितइत्ति प्रकल्पायेन विशिष्टज्ञानं विना न प्रवृत्तिरित्यत्र तु दृष्टकरणे विनेत्यर्थः अ
नुपमम वादे नाहा नवेति रजतरंगयोरिमे वैरंगरजते ते नेमे वरजतरंगे इत्यत्र रजतेदं रजतमित्येकं नेदं र
जतमित्यपरं तथा रंगेइदं रजतमित्येकं नेदं रंगमित्यपरं विपरीतमित्येकैव समूहालंबनाधीरवेहस्वेवध्र

चिदीवाग्र महत्वेविपरीतवस्तुष्कार्थेऽथात्तथावावप्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वोऽनयर्वमिद्धान्तुभयत्रतेववस्यतां अन्तुरजतरंगयोरि
दमेवरंगरजतेयौ इत्येवं तद्देवोनयत्रस्वतंत्रोनयमेदाग्रहाद्युगपदुभयत्रप्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तिर्नेमेरजत
रंगइतितत्प्रतिबंधकत्व - नमपिज्ञानस्यासाधारणरूपत्वानुरोधादिदानीमुक्तावि।तमित्ति इमे ख्यमतौ भ उ२
नेमामसी प्रमाणयति।अन्यथेति।यदिमामसीमत्वेपिसमूहालंबनीनस्यात्तदौनयाविषयकेकथा
चिरसाद्वनयावितदित्यक्षचञ्चदनानस्यादित्यर्थः।सदोषामिंद्रियंवात्रसमूहधीसामग्र्यस्त्यावत्तिमात्र४ ७प
प्राप्यतावास्वच्यदसमूहप्रमोमानूरस्याद्दृसुसस्यादन्यथा + ख्यातिसमर्थनेनयोग्यताद्विज्ञानसत्वादि
नादुइमेति।समस्त्रन्यथाख्यातिवादिनः तवप्रख्यातिवादिनः युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेःसमाधिमार्शकाने।
प्रयेति।एवंवरजतवाकवक्येनरंगंस्मारितंनतुरजतमतोनिवृत्तिरेवरजतेनतुप्रवृत्तिरपि।एवंरंगवाक्यवा

क्येन रजतमेव स्मारितं न तु रंगमप्यतो रंगे प्रवृत्तिरेव न तु निवृत्तिरपीत्यर्थः ॥ एवं सत्यनुभूयमाने
दाग्रहे कथं नियम इत्यत आह । भावेति । अत्रापि तद्वृत्ति धर्मस्मारिते तद्भेदाग्रहे प्रवर्त्तक इत्यर्थः ॥
न त्वनुभूयमाने तिसा दृश्यज्ञानं त्वारोपहेतुः न त्वारोप्यस्मारकतयैवोपष्टंभकमिदं सुभ तेसा दृश्यज्ञाना
दुपयोगादिति स्मर्यमाणारोप एव समर्थेत्येति सा वा ॥ अन्यथेति । एवं वह्निमप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः स एव त
दारोपहेतुरि प्रत्येकमुभयः स्मेदाग्रहार प्रत्येकमुभयारोपस्त्रवापि स्यात्तः न च तन्नमेभेदग्रह इति एवच्च न
थाख्यात्यापत्तेरिति त्वयापि तद्धर्मस्मारितपदार्थतदाग्रहे रूपारोपहेतुर्वाच्यः ततस्त्वावश्यकत्वात्प्रथमस्याद्
स एव प्रवृत्त्यादिहेतुरस्त्वित्यर्थः ॥ शङ्कतेति । तदभावात्तः तत्त्वयास्वधर्मवत्तया इंद्रियेति । न च दोषत्वमनुग
तं क्वचित्क्वचिद्दोष इत्यत आह । दोषत्वस्यैकस्याभावादित्यर्थः ॥ तज्जन्येति । शब्ददोषाक्षाद्युपमत्वादिक

26

विटीका न्यर्थंभवद्या भ्रमाकरनद्या एवमितिाः तृतीययाः त्यादेर्पिरं गउक्कायरउतेरनुकर्टका देन्यर्थं॥
ह्यमो ज्ञातिने न भ्रवृत्तिविषयप्रत्यक्ष धान्नेयप्रवृत्तिरन्यथा परोक्षेपि तस्मा एवादाविष्टोपायताधीमात्राद्
पाम्यादितित्र वृत्तिविषयप्रत्यक्षावश्यकत्वेमवच्येवोक वक्ता द्वादिकमिति वेद्यनाय दधिकव्यपस्यो
द्विष्यप्रवृत्तिःसुदुमवर्येप्रवृत्तिाप्रविषयोःयथादाविपर्यादौतत्राधस्यप्रत्यक्षप्रवृत्तिवपेक्षतेन द्वि
ष्ययस्यापितथायथाह्न भासादेकत्वोमयमेदाग्रहेतु नयोर्द्वेष्यकेप्रवृत्तिनिवृत्तीस्याता नित्यस्यूनिनाक
रणप्रपार्थत्वाद्यक्किंचैवम्भुभयप्रत्यक्षकालेमुभयभेदाग्रहे प्रत्येकमुक्त टाञ्जकटकोटिकसंशयस्या
दिन्याद्दाकिं चेतिापरएवपुनराहस्याहेतदिति न्क्कुम्प्सत्वादितिमन्यस्थलेविशिष्टज्ञानस्यहेतुत्व
ायानत्वादन्यस्थलेवतद्धेतुतयापि भेदाग्रहस्यावश्यकत्वादिचर्थ गौरवाद्याश्रमप्रज्ञानतद्ध

७८

त्वादिकल्पने गौरवात् असिद्धेः सत्यज्ञानस्यान्यतरासिद्धेः ॥ प्रवृत्तिमात्रे इष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं निवृत्तिमात्रे चानि
ष्टपुरोवर्त्तिज्ञानं हेतुः न विष्टार्थपुरोवर्त्तिविशिष्टज्ञानं विशिष्टांशे गौरवादित्याहुः प्रवृत्तौ । तश्चन्यथेति । यदि
विशेषं विना कृतसामान्यसामग्रीसत्त्वे तादृशकार्यस्या तदा महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं जन्यद्वि
यजन्ये द्रव्यप्रत्यक्षे सामान्यसामग्री सा च बाह्ये महतीया वास्ति न तु वायूष्मस्य स्पार्शनस्य वा तत्र सामग्रीयु
सो न त्वां मनीषीनां उद्भूतस्पर्शत्वमिति तत्रापि जन्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः ॥ कारणभेदव्यवस्था
पनयामरसिद्धं दाहा एवमितारंगे निवृत्ती रजते प्रवृत्तिश्च न भवतो विशिष्टज्ञानाभावादिति न प्रवृत्तिनि
वृत्तियौगपद्यमित्यर्थः ॥ इष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तावानिष्टभेदाग्रहो निवृत्तौ सामग्री सा च रजते प्रवृत्तिरंगे निवृत्ति
स्यादेवातेव भेदाग्रहजनितत्वेन बलादपि विषमवान्योस्यातामित्याहुः ॥ अन्यथेति । भूटाभिसंधिः शंकते ।

दे० टी० बाध

विसंवादीतिचेभिसंधिमविद्वानाह अत एवेति अभिसंधिमुद्घाटयन् शंकते प्रवृत्तीति रजतेत्यस्य परिहरति प्रवृ
त्तिरिति तथा यामेदाग्रहोन्यज्ञानीयायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तेरयं क्वनैकांतः कथमन्यज्ञानीयाज्ञानये दिच्छाइ
वेति निराशामितिशेषः ज्ञानमेव प्रवर्तकं तच्च स्वविषय एव प्रवर्तकं नतो रजतज्ञानं शुक्तिप्रवर्तकत्वा
द्विषयस्यादिष्टत्वं प्रथमगृहीतमग्रे तद्रूपायदर्शनात्प्रवृत्त इति परस्य शंकते अथेति तत्रापीति प्रथ
मप्रवृत्तिमात्रस्येवाविशिष्टज्ञानजन्यत्वे लाघवात् क्लृप्तमनोत्र मस्थलेपि कार्यदर्शनाद्विशिष्टज्ञानमेव क्ल
प्तं तोत्रन्यथासिद्धार्थदर्शनात्र वापि कार्यान्वितशक्तिपरगृहीतेत्यर्थः परस्य वशीकर्तोन चिंतालाघवात्
ष्टज्ञानस्य कारणत्वे पुरोवर्तिज्ञानेष्टज्ञानभेदाग्रहाणां कारणत्वमन्वयद्वयाद्वयोरेवेति यावदिष्टार्थप्र
सत्वेतमाहाप्रवमिति रजतज्ञानस्य शक्ता वप्रवर्तकत्वे तस्य शुक्तिविषयत्वं नापद्यानस्यादित्येव शेषः प

८७

ने स्मरणान्यस्येष्टज्ञानस्य कारणत्वे चेन बाधादित्यर्थः ॥ न च प्रभाकरस्य स्वतंत्रेति भेदाग्रहेऽपीष्टवानविवंयेनप्र
वृत्ति विलंबन्यथा सिद्धान्वयव्यतिरेकतया भ्रमस्थलेपीष्टज्ञानप्रवृत्तिहेतुः विषयएवज्ञानं प्रवर्त्तयतातिसाधि
व तथा च भ्रमस्थले शुक्तौ प्रवर्त्तकरजतज्ञानं शुक्तिविषयकं तच्च स्मरणं न संभवतीत्यन्यथाख्यातिरायातीन
वतः करणबाधः न स्यासाधितत्वादिति सिद्धान्तार्थः ॥ स्यापनायुक्तिमेव स्मारयति किं चेति भ्रांतप्रवृत्ति
रिष्टज्ञानजन्यप्रवृत्त्यादित्यर्थः ॥ अत एवेति लाघवेन प्रवृत्तित्वमात्रमेवेष्टज्ञानजन्यतावच्छेदकं न तु विष्ट
प्रवृत्तित्वं गौरवेण तथा च प्रवृत्तिमात्रस्यैव तत्कार्यतया तद्व्याप्यत्वेन साध्यव्याप्यव्याप्यव्यापकतया साध्याव्या

न

पकत्वेनोपाधिर्विशिष्टविषयप्रवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ तत्रापीति सत्यस्थलेपि तथा च तदृष्टान्तेन इष्टसाध
न्यत्वमिति भावः ॥ इष्टेत्येवं भ्रमस्थले इव तत्रापि सत्यस्थलेपि तर्केण च प्रभाकरस्याप्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः

78

विदीबा

परःशंकते नन्विति । बाधिकानामन्यथाख्यातिसाधकानामिति विशेषणं४ तेषां अन्यथाख्यातिसाधकानां व्याप्ति
बाधे हेतुमाह । क्लृप्तेति । विशिष्टज्ञानसमानविषयकं यज्ज्ञानं तत्स्वहेतु क्लृप्तं तस्य नुदयादित्यर्थः । विपक्षे इति ज्ञा
नमपि नवस्तुयथात्वमपि भवतीत्यर्थः । न तु ज्ञानाययाथार्थ्ये नन्वकंपानिष्कंपप्रवृत्तिर्न स्यादित्याह । ज्ञानेति । किं च तत्रा
पि विशिष्टज्ञानमिदं ज्ञानद्वयं चेति शंका तुल्यैवेति सामग्र्या सामग्र्या इति विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं विशेष्यस
न्निकर्षस्तुयोः संसर्गाग्रहश्चेत्येव विशिष्टधीसामग्री सा वास्त्येवेति कथं न विशिष्टधीः स्यादित्यर्थः । अन्यथ
वं तत्त्वेवं तत्र इदमहेन्यथाख्यातिवत्तदज्ञानवेति । मत्तांसी इति तथा तद्वी त्वांशे संस्कारे सत्वेपि न त्वम स्थले त
ता स्मर्यते । दोषात् किंतु रजतमात्रं यथा वा विपरीतवत्तु स्थले पुरोवर्त्तिनि रजते इंद्रियाक्षपत्वेपि रजतत्वं
नानुभूयते दोषात् तथा सामान्यप्रत्यासत्तित्वेपि न पुरोवर्त्तिनी रंग रजतेत्स्मर्यते इत्यर्थः । तस्य संस्कारस्य यद्यपि

तज्जन्मनिरूपकमेव रंगः रजतं बालेनाद्भुतं तथापि जन्मान्तरानुभूतयोः स्मृतयोरेतद्रंगमेतद्रजतमेत्युभेद
ग्रहे न प्रवृत्त्यादियौगपद्यं न वान्यथाख्यातिवत्ताप्याद्दायमयोरिति। अत्र यद्यप्यव्यवहितमेतद्धर्मकसमससत्व
तितावानभ्युपेयत्वेति। उक्तकारणसत्वेपि रजते रजतत्वासंसर्गासंसर्गस्य रजतभेदासंसर्गस्य वास्तवस्य दोषा
दग्रहोनेदं रजतमिति भावः॥ प्रवृत्तिप्रतिबंधकरूपं वदन्नेव रंगे रंगत्वासंसर्गासंसर्गस्य रंगभेदासंसर्गस्य वा वा
स्तवस्य दोषादग्रहोतोदं रंगमित्याकारोपि न प्रवृत्तिप्रतिबंधकइत्यर्थः॥ अन्यथा प्रवृत्तित्याः रंगान्य
वृत्तितया रंगे रजतत्वासंसर्गस्य संसर्गाग्रहो वा। आद्ये तत्राप्यप्रवृत्त्यापत्तिः तस्य रजते प्रवृत्तिप्रतिबं
धकत्वेन क्लृप्तत्वात्। अन्यथाख्यातिविषयासत्वात्। एवं रजतभेदासंसर्गोपि द्व्याख्यायमिति। ए
वं रजते रंगत्वासंसर्गस्यासंसर्गाग्रहो वा असंसर्गाग्रहो वा। आद्ये रंगरजतेपि प्रवृत्त्यापत्तिः

विदावाप्यरंगेप्रवर्त्तकतयाल्क्षतया लाद्न्येन्यथाख्यातिविषयवादेवरंगभेदासंसर्गोपिव्याख्येयमितिर
जतइतिरजतेभेदस्याविनिवंसंसर्गैवरजतभेदासंसर्गः सिद्ध्यति तस्याग्रहोनकारार्थ॥ स एव
रजतेप वृत्तिप्रतिबंधकइतिशं कार्थ॥ परिहरति भेनेति रंगे रजतभेदस्यासंसर्गाग्रहो वा असंसर्गा
ग्रहो वा आद्ये रंगेपि निवृत्त्यापत्तिः॥ अन्येन्यथाख्यातौ रंगे रजतभेदसंसर्गत्वादित्यर्थः॥ एवमिति ७८
रंगप्रवृत्तितया परिस्थितेः रभेदे रंगत्वप्रतियोगिकभेदेन भेद भेदाग्रहो रंगे निष्टत्विप्रतिबंधक इत्यर्थः॥
अपरे त्विति॥ आनिष्टवृत्तिभेदघटादिप्रतियोगिके इष्टप्रतियोगित्वाभावग्रहादनिष्टप्रतिवर्तत इ
ष्टवृत्तिभेदे घटादप्रतियोगिके अनिष्टप्रतियोगिके अनिष्टप्रतियोगिकत्वाभावग्रहादिष्टान्नित
र्तत इत्यर्थः॥ ननु तत्र रंगः प्रतियोगित्वाभावोपस्थितितन्न हाद्रंगानिवृत्तिः स्यादतआह रंगप्रतियो

त्वेनेतज्ज्ञानमितीष्टस्यानिष्टवृत्तिभेदेष्टप्रतियोगित्वाभावज्ञानमित्यर्थः॥ गुरुत्वं यद्यनिष्टवृत्तिभे
दनगाहितयाप्येवमिति। निवर्तकमप्यनिष्टज्ञानं तत्त्वाविशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यादिपूर्ववदित्यर्थः॥
अन्येत्वितीष्टत्वं इच्छाविषयीभूतमध्यस्थले रजतं भ्रमस्थले रंगादिप्येवमिति। अनिष्टवृत्तितयागृह्य
माणइष्टवृत्तितया वा गृह्यमाणः स्वाश्रयान्निवर्तयति। स च धर्मो रंगे रंगत्वं रजते रंगसादृश्यं तथा चभेदाग्र
हे कारणे इदं नियामकमित्यर्थः॥ रंगे इति रजतवृत्तिधर्मवत्त्वं रंगे रजतसादृश्यं रंगवृत्तिधर्मवत्त्वं रजते
रंगसादृश्यं तच्च रजतादिशब्दान्नोपतिष्ठते अशक्यत्वादित्यर्थः॥ एवमिति। रंगे रंगत्वं न गृह्यते दोषा
त् तथा च रंगवृत्तितया या वा न्नोपधर्माऽपस्थितास्ते वा रंगत्वेन सह भेदाग्रहान्न रंगान्निवर्तते रजतवृत्ति
तयोपस्थितधर्माणां मध्ये कस्यचिद्धर्मस्य रंगत्वेन सह भेदाग्रहाद्रजतान्निवर्तत इत्यर्थः॥ नन्वेतीत्य

ह्यभासस्थले इति असंगाद्वेत्यर्थः । [illegible] स्य प्रत्यभिज्ञानस्य यद्यपि प्रत्यभिज्ञानद्वयमिति बौद्धमतं प्राते
तु नाभेदोल्लेखापत्तिरनिष्टं मीमांसकस्तु प्रत्यभिज्ञानमेकमेवाह तथापि यदि विषयीत्वाभिसंधितया
मीमां[illegible]सकस्य कश्चिद्‌ज्ञानद्वयमातिष्ठेत तदा प्रत्यभेदोल्लेखो निष्ट इत्यर्थः । अन्ये वोतिप्रकृते तु संस्कारो
रजतेन्द्रियं तु शुक्त्यादिविति विषये द इति भावः । नामेति नानात्ति न वस्तु धो नामिति संस्कारस्य तथाव्यतीतव
र्तिनैकाकारावा तन्नायानेन्द्रियस्य व्यापार इत्यत्रापि विषयभेदे सद्भावकाशितास्त्ये वेत्यर्थः । नो रवाङ्गिताम
हकारित्वे विशेषणाविशेष्य[illegible]त्वमेव लाघवात् तत्तत्त्वे का विषयत्वे सति गौरवादित्यर्थः । अतिप्रसी
[illegible]नेद ग्रहे सत्यन्यथा ख्यात्यापत्तिः । तद्धेतुत्वाच्चाविशिष्टधीहेतुत्वात् परः शंकते अथेति । ननु तत्राशो
[illegible]स्क॰ द्वारा तत्र सविकल्पकजन्यत्वाच्च सविकल्पजन्यत्वात् सविकल्पकजन्यज्ञानस्यैव परमतेऽ

ज्ञात्वादित्यर्थः। स्मृतित्वमिति परमते संस्कारमात्रबीजत्वं स्मृतित्वं न त्वन्यत्र जं वानुभूतित्वमुपाधिरित्य
र्थः॥ ब्याशं श्र व्याप्येति। यद्यप्यन्यस्य जाते व्याप्यवृत्तित्वं तथाप्यत्र लाघवादुभयोर्जातित्वमत्रा
न बलात्समावेशोऽन्यस्य व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः। एवं च प्रत्यभिज्ञावदन्यथाख्यातिर्न्नेत्येतदनुपर्दि
शक्षापारेण्यपत्तिरितिशंकितु राशयथा तत्सामग्री एकज्ञानसामग्री ममेति न्यायमते लाघवादिंद्रिय
मतसाक्षात्वेतंतं नतु संस्कारादजन्यत्वे सति गोरवादित्यर्थः॥ जानीति। स्मृतित्वं साक्षात्वं यल्लाघवाज्जाति
[illegible]धनसंकरात्तोपि नैकवृत्तित्वमनयोः। नयाव्याप्यवृत्तित्वं जातिर्व्याप्यवृत्तितानियमादन्यत्र तथा
दर्शनादित्यर्थः॥ नेतीति तत्रासमानाश्रययोः साक्षात्वमस्ति नवेंद्रियसन्निकर्षइति व्यभिचारः॥ अथ तत्रापि
वक्तुः संयुक्तात्मसमवेतसंस्कारस्मरणेवा विषयी भूय तत्रानां मनो विशेषणेइत्यात्मेंद्रियसन्निकर्ष

८७

ता॰ दी॰ वा इति विशिष्टधीविलंबश्च स्वेनतदा रजते पितथेत्याह संस्कारस्येति तामिति संयुक्तसमवायं विना रजतत्वग्राहि
विशिष्टज्ञानमित्यर्थः विशेषणसन्निकर्षस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वमाह नहीति तेन विशेषणसन्निकर्षेण[illegible]नादि
त्यं[illegible] किं वेति विशेषणज्ञानं वचमस्थले संस्कारादिति भाव अथ रजतसाक्षात्कारे रजतसंस्कारो हेतुरतस्तं
विना न स इत्यत आह रजतेति यदीति विशिष्टज्ञानसामान्ये विशेष्यसन्निकर्षसामान्यं हेतुर्वेत्तद्विशेषे [illegible]वि[illegible]
षो हेतुरिति प्रकृते तज्ज्ञाने विशेष्यसन्निकर्षविशेषत्वेन धर्मिग्राहकः कारणताभावात्येवेत्यर्थः किं वात्र र[illegible]त
तत्वत्यक्षे विशेष्यभानसामान्यसामग्री अवश्यवाच्या भावविशेष्येंद्रियसन्निकर्षस्य सामयन्चस्य[illegible] रजत
[illegible]योगं विना न संभवतीति सामान्यसामग्री माद्यापादनं एव तत्पक्षीणइति मेवात्र हेतु रजतसंयो[illegible]
ग्य रजतसंयोगत्वेन तद्धेतुत्वं गौरवात् उदित्याह संयोगस्येति चकल्पने गौरवद्धेतुगारा[illegible]दृष्टत्वा गौरव

धर्मेव स्पष्टयति। प्रत्यक्षेति। ननु विशेष्यप्रत्यक्षे विशेषः तथा च सामान्यसामग्र्यैव कार्यसिद्धौ सामान्यतरका

रणमन्यथासिद्धेः। न च कार्यविशेषो सामग्रीविशेषो वश्यं वाच्योऽन्यथास आकस्मिकः स्यादिति वाच्यं [illegible]मी

न्द्रियसन्निकर्षरूपसामान्यसामग्रीचाक्षुषविशेषादेवा [illegible] विशेषादेवा विशेष्यधीविशेषोपपत्तेरिति भाव ४३ भयेति।

रेण्यप्रामाण्योत्पत्तिः परतस्त्वाभ्युपगमात् न च दोषाः प्रकृतकार्यप्रतिबंधका ननु विपरीतकार्यजनका

इत्यनेन तद्वचनेनाविरोधः तस्य विशिष्टज्ञानं न दोषादित्येवं तिश्रुथेति। संस्कारस्य स्मरणकारणत्वे वधर्मिग्रा[illegible]

कमानसिद्धत्वादिति भावः इंद्रियेत्यादौ सोऽत्र प्रत्यक्षलक्षणस्य सन्निकर्षानुगमाभिप्रायार्थं प्रत्यक्षेति। न त्वेवं परमा

णु संयोगादितोऽपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह योग्येति। संयोगेन द्रव्यग्रहे द्रव्यग्राह्यसंयोगेनान्यभिमतमते च[illegible]वे

शायत्ति। अवयवेति। तत्र [illegible] व्याप्येति। आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति भाव ४४ अवयवसंयोगमात्रमतिप्रसक्तं अतो पाला

संयोगावच्छेदकावयवसंयोगो हेतुर्वा व्यक्तस्थाव गौरवमतस्त्वाहान्वयेति। तत्र एव ग्राह्यसंयोग एव तस्य ग्राह्यस

विरीवाऽ योगस्य परँ मावानावच्छुतेपि घटे सत्त्वादित्यर्थः ॥ एतेन्यन्येनेत्यस्यार्थमाह । अतिप्रसंगादिति । अथेति । तत्रायोग्यो घ
टावयवसंयोगो ग्राहकोस्त्विति पूर्वपक्षसंदर्भः ॥ इष्टेति । यद्यपि चतुरणुकादिप्रदेशे स्थूलावयवावयवसंयोगः सन्न
द्यापि न हेतुरंगीकृतः चतुरणुकस्य दृश्यादिष्टत्वादित्यर्थः ॥ संयोगे ग्राह्यसंयोगेऽवच्छेदककारणतावच्छेदक
त्वे तन्नावयवव्यतिरेकिणि स्थूलावयवसंयोगस्य नावच्छेदकत्वं अनन्यथासिद्धत्वादिति मन्नसिद्धत्याह । न संयो
गेपीति चेति स्थूलावयवसंयोगोपीत्यर्थः ॥ किंत्विति । कारणादिसन्निकर्षः सहकारीति संयोग एव सहत्वघाग ८२
गेपीति । समवायस्यैकत्वादित्यर्थः ॥ मैवमिति । समवायिसंयोगो हेतुरित्यत्र समवायो विशेषणमुपलक्षणमवच्छेदकं
वा । आद्ये तदेति । द्वितीये तथा चेति । अत्येन हीति । अथ धर्मिग्राहकान्वयव्यतिरेकयोः कारणताग्राहकयोरभावाच्च प
वायो न कारणं । किंत्वतिप्रसंगवारणाय धावच्छेदकमात्रमत आह । तदेतदिति । शब्दसाक्षात्कारबलात्प्रत्यासत्तिरिता
समवायेपि दर्शिग्राहकान्वयव्यतिरेकयोन कारणताग्राहकाभावः ॥ एतादृशपरं परासंबंधस्य प्रयसिद्धत्वमाद

व्यपेतिनाता अभ्युपगमप्रादेविकास्थानेवेति। बाधकस्यसंकरादेरभावइतिभावः॥ अतींद्रियेतिनव्यवच्छेदा
ग्रहणयोग्यतातत्राप्यस्तीति। अतत्त्वाद्याह योग्यतायाइति। योग्यतावच्छेदकरूपग्रहेवयोग्यतातद्रूपग्र
दिरूमेवपरिशेषादित्यर्थः॥ तन्मते मीमांसकमते। तथापीति। नवायोग्याश्रयैवेतयैवतद्योग्यत्वंव्यव
त्वादेरिववायां उद्भूतरूपवत्तयावच्छेदादेरपियोग्यत्वादितिभावः॥ अथवरूपमनुद्भूतत्वान्नगृह्यत
इत्यतआह नवेति। नचोद्भवानुद्भवौनजाती किंतुप्रत्यक्षत्वतदभाववितिवाच्यं निमित्तमन्तरेणतत्पे
रवासिद्धेः॥ तत्रचोद्भवानुद्भवयोरेवपर्यवसानादित्यर्थः॥ अथनीलपीताद्युपलब्धीनांभिन्नेंद्रियकरण
द्रत्वसिद्धेः तत्कारणग्राह्यत्वंरूपत्वमतोनान्योन्याश्रयइत्यतआह नीलेति। नीलादिधियः पीतादिंकर
टोकत्वेमानाभावादित्यर्थः॥ मानमाशंक्यतेनन्विति। नानेति। तथाच धर्मिणोभेदग्रहेपिनीलाकारानुगतप्र

वेदी वाप्रटी

तेमत्तैकएवनीलोवर्णइत्यर्थः॥जातेति॥रूपत्वादेर्जातित्वाभावादिति भावः॥अवयवावयविद्वत्तित्वाद्व
जातित्वाभावः पृथिवीत्वादेरपि जातित्वादिति भावः॥नीलेति॥यथा यथा नीलादौ विजातीयानुप्रवेशस्त
थातारतम्यमितिपरमिद्धान्तादेतेनतारतम्यादपितद्भेदइत्यर्थः॥परिहरतिनेति॥नथावेत्यादादप्रतीत्या
भेदबोधोपरस्परसमनंतरंजायमानयोर्द्रव्यप्रामाण्यमेवनागमादितिभेदधीस्तज्जातीयत्वमालम्बते॥अद्य
प्रत्यभिज्ञावदित्यर्थः॥एवमितिनीवत्यादितिज्ञायामप्यापि—त्वादित्यर्थः॥एकत्वइतिनचविजातीयानुप्रवे
शाद्व्यवहारः॥उत्कर्षापकर्षयोरप्रामाण्यप्रसंगादित्यर्थः॥नावितिनमस्मिसर्वशब्दानामेवम्...तायादित्यर्थः
प्रोयाकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशरूपश्रोत्रोत्पन्नः सतद्ग्राह्यो ततोनत्यवहितदेशवृत्तिपलंभापत्तिरतश्चाहानन्तेतिन
...ततोविशेषाभावात्कर्णशष्कुल्यापिनभोमात्रमवच्छेद्यंतथाचातिप्रसंगएवतद्भियेतदर्थदवच्छेद्यमपतदाक्र

८२

वाधिरेव दोषइत्याह । अवछेद्यस्येति । प्रतियोग्यवछिवाछेतोनिरूपकमात्रा त्वमयमपि निरस्यति । संग्र
त्ययोगिकत्वं हीति । ननु सजातिसमावारणेति चेत्समवायित्वेन सर्वशद्वानपि आदयेतदाह । सर्वेति । ननु सम्भवा
त्विन्नसर्वशब्देकैवच्छेदकत्वस्यापि वैजात्यप्रतियोग्यतायाम् अहणप्रसंगादितत्र प्रतियद्यपि त्वाव्यात्वथा
योग्यता न तन्नुगमइत्यतआह । शब्दमात्रस्येति । परिहरति । मैवमिति । कर्णेति । तथा च कर्णसंयोगाभा
वाच्छिन्नदेशोत्पन्नो न गृह्यते । विशिष्टसमवायरूपप्रत्यासत्त्यभावादित्यर्थः । कर्णसंयोगेनाच्छिन्नकर्ण
समवायावछेदेन पुनरतिप्रसंगइत्यतआह । कर्णसंयोगो हीति । समवायवृत्त्या या शब्दाधारता कर्ण
संयोगपर्यवसायकइत्यर्थः । आधारतापि समवायप्रसक्तावेतदापि ग्रहणातिप्रसंगइवेत्यतआह । एवं
चेति । अन्योन्याभावेन संयोगस्य वृत्तीनसंयोगस्य संयोगस्यापि वृत्तीनसंयोगस्यापि सर्वत्र वारणादवछेद

84

दि॰वा॰

नापिशब्दाधारतयाः श्रादेशिकत्वात् शब्दसमवायोस्य व्याप्यवृत्तिरन्यथा व्याप्यतिप्रसक्तः स्यादतश्चाहा नवैवमि
ति न त्वेवमभावोपि नाव्याप्यवृत्तिसमवायेन वृत्त्याधारावृत्तित्वादनश्चाहा अभावस्थितौ तस्यैव वृत्तिर्भवत्य
तु समवायो वृत्तिरिति तदभावात्समवायो न वृत्तिमान्नित्यर्थः॥ नतु समवायस्यातिप्रसक्तत्वान्न त्वाहितासाद्भाव
स्तापि तत एव कर्णसंयोगेनोपलभ्यमानोपि स्यात् तदवस्थेव श्रवणाद्यापि शब्दस्य स्यादश्चाहा नवैवमिति
वंशाद्युत्पन्नबलात्प्रादेशिकः शब्दोपि यदि कर्णसंयोगावच्छिन्नाधारतोपि भवति तदा समवायेन ग्रहणं स्यादित्यर्थः॥
तदवच्छिन्नमिति वीणाद्यवच्छिन्नं तदन्यथा तदाधारकशब्दग्रहो न स्यादप्राप्तत्वादित्यर्थः॥ दे[illegible]मिति [illegible]
दावि शब्दशब्दत्वादित्यर्थः॥ ननु [illegible]तीति समिति न वायुस्थकर्णगामी यत तदा ग्राह्य इत्यर्थः॥ तस्येति इंद्रि
यसंपर्केन त्वादित्यर्थः॥ साक्षादिति इंद्रियासन्निकृष्टत्वात् प्रादर्शनादिति भावः॥ तथैव [illegible]व [illegible]क्रमात्रेणैव

८४

वन

वर्वेवामितिद्विगपदत्रम[..]रात्राद्यरोमीत्येतन्नवान्नेषांपदानामिति। भावश[..]नुवाक्य प्रतीति कुंडिकादि
न्ह्वेवभेदे घवदभ्र घ्रापितततुदीरितशब्दाविषयका वज्ञानवामनयज्ञातमितियद्यपि वीची तरंगन्यायेन नु
[..]रास्थायाशब्दच्चके भेदेप्येतत्संभवति। तथाविध[..] दिवान्निहितयोरदृष्टत्वं। [..]स[..]व्याप[..]
शताङ्कुत इत्यतश्चाहानिमित्तेतातिवंदनादिजन्यसुखे तयादर्शनादिति। भावः। वीचीतरंग[..]दित्ति। यथालो
ष्ठा[..]पिहितांभवाद्यध्यापकोमंडलाकारतरंगस्तथ्या। भावोपिपूर्वपाब्दे नेत्यर्थः। नेतइति। तथावच
कभेदयाहि प्रत्यभिज्ञानिर्वाहकत्वेन कदंबगोलकापेक्षयान्यो योनहि न इति। भावः। कदंबगोलकवादिति
[.]थैकस्मिकदंबे प्रत्येकादिग्विश्रांतानिनानाकेशराणि तथाद्यशब्देन दशदशब्दाइत्यर्थः। तज्जे दाशब्द
भागभावभेदाशघटेतिनादिकपालाभेदाद्घटेषु वैजात्यं तुकपालभेदाद्घटपटयोर्वैजात्यंथ्य।

84

वेदी वाऽरुत्वं कारणवैजात्याद्वैजात्यं तथा प्रागभाववघटितसामग्रीभेदात्कार्यभेदस्मादित्यर्थः। प्रभावभेदात्कार्यभेदो ना
गां इष्टिकइत्यास्र पाकजेति। रूपादि पुतेजः प्रभृति रूपादिषु तथा दर्शनाहगं गादिप्रागभावानामजनकत्वं
र्शनात्तथा च व्यभिचाराद्यापकप्रागभावाद्यात्यजनकास्मात्विव्यन्तमाह। गंधेति। तत्र इतरेककार्यसंभवेनत
स्मिन्विरहरूपमन्यदा सिद्धत्वं प्रागभावानामित्यर्थः। क्कविशोरमंकविदपोरमपित्यर्थः। तथा वर्णादिप्रागभा
गभावादविलक्षणान्नाविलक्षणयोरभादितिनतद्धेतुरिति भावः। सर्वस्मिन्रूपादिप्रभेदे अग्निसंयोगो हेतुरित ४८५
प [illegible]नादिविशेषे वगंधादिविशेषइत्यत आह। हानेवेति। व्यभिचारो जलादौ एवमिति रूपादावि[illegible]दि
दोषतया नत्प्रागभावोनवमादिहेतुरित्यर्थः। तयोः प्रागभावमात्रयोः सर्वस्त्रक्किष्टभव्यतिरेककालइत्यत आह
सर्वेति। प्रागभावोनकारणं कार्यासहभावादत आह। हानेवेति। नियतप्राक्कसहभावनन्[illegible]पदस्यावर्णादितंगौर

वादित्वं च । प्रकृतषोढासंनिकर्षमाक्षिपति । नन्विति । उपोद्घाते न समवायस्यापि नायत्वे यथायिक[illegible]हानावृ
समवायेप्रत्यक्षं प्रमाणयति । अथेति । विशेषणतांगीकारे व्यभिचारमाह । अघटमिति । बाधकाभावरूपस्य
[सा]धकस्य च हेतदभावेन अप्रतिज्ञासिद्धेरत आह । बाधकेति । तद्वत्बाधकाभावेन स्यात् । नापि[illegible]मस्य [illegible]
साधकाभावरूपकसत्वेन स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः ॥ वस्तुतः समवायिविषयत्वमतं आह । हानमेति । अथ । पृथ
ति । सिद्धे हि समवायेतस्य तद्विषयत्वं विशिष्टं यस्य तद्विषयत्वेन समवायसिद्धिरित्यर्थः । नीलो घट इत्य
यनुमाने च व्यभिचारं निरस्यति । अथेति । नदीति । संबंधाभावसंबंधिनोः स्वाभावादित्यर्थः । तथा संबंधावि
षयत्वं तस्यात्वं च व्यभिचारश्चेति भावः । संबंधस्येति । आद्ये बाधो अन्त्ये सिद्धिः दोषः समवायासिद्धेत
साध्याप्रसिद्धाश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्चेति भावः । सिद्धसाधनादिति भावः । अथ

वैदीनाथ

नरत्वादित्यर्थः ननापीति शङ्कां कत्वेवन तथे प्रतिनाथोत्तरमिति भावः निरन्तमेवाविशेषणं चैयथ्यादित्यर्थः

गौ वाविशिष्टय संबंधविषयत्वमन्यथा समूहालंबनारूढ विशेषस्यादित्यत आहाविशेषणेति संबं

धविषयत्वेपि नील घट तत्संबंधा इत्यादि समूहालंबनादाविशेषण वेद्यत्व कार्यकताविशेषणताविशे

षयतार्हकतोविशेषस्त्वयेष्टव्य समभूमा समानइत्यर्थः कणादगतिमस्याधारणमतमास्यादेतावि ८२

ति गक कणादमरणोमा नमाहान्नचे तीर वकोशाद यथा दूषयातीनन्वेति गुरुमतमाहाश्चदोत्वनि त्व

नन इति तथा वो भावमत्यदं ननत्रेत्यर्थः अनुत्पादिधीत्वमस्तेमनज्ञानयानि प्रममत पाहोन चुत्प द्री ।

नावितिलौकिकप्रत्यक्षैस्त्वाभिर्व्याभिचार इत्यर्थः अनुत्पादादिधीत्वमस्तेमनज्ञाना पति संमत आहानवे

पादेति हेता विति लौकिकप्रत्यक्षैस्त्वाभिर्व्याभिचार इत्यर्थः अन्यानैयायिकानवा गौरव देरावि शेषत्वो

निरासमङ्गत्वात्तन्निरासार्थं साध्यविशेषणं । नन्वत्वेनैवं गुणेति । अभाववद्भूतलमित्यादि[illegible]व्यभि[illegible]वारवारणाय

भावेति । इत्यमित्यादिना व्यभिचारवारणाय निर्विषयकेति । भावविशेषणं । यद्यपि भूतले घटाभावो ज्ञानमित्य

[illegible]देवमपि व्यभिचारणवद्घटादिकं विशेषणकत्वात् तथापि निर्विषयकभावमात्रग्राहिबुद्धित्वं केतु [illegible]

प्रत्यासत्तित्वेनेति । न च ग्राह्यभावः नीलः पट इत्यादिविशेषणतादात्म्यवैशिष्ट्यादिविषय[illegible]भासमव

न[illegible]वामपर्यवसानादिहैवागत्या विशेषणतात्मकत्वात् विकल्पनादिति भावः । नादः प्रातिवर्ण्याव्यवति

घ्नतीनन्वेवमिति । घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि नियथावायोरूपसमवायसत्त्वेऽपि न रूपव्यवहारस्तद्भावा

दितद्येहापीत्यर्थेन परिहरति । पट इति । तथाच पटाभावस्य पटाभावस्यैव तत्र बुद्धिस्तादात्म्यवैशिष्ट्यादि

यर्थेन तत्रास्तेवेति । नवसमवायत्रातिवेदिनि । विकरणमहिम्ना संबंधसत्त्वेऽपि रूपार्थता भावाद्यातत्रा

दी॰वा॰प्र॰

पि तथा समवायवैशिष्ट्यस्याप्रामाणिकत्वात् तथा हि वैशिष्ट्यमात्रं न वा ॰ आद्येपि वैशिष्ट्ये न विशेषणात
या वा ॰ आद्ये ऽनवस्था॥ द्वितीये भावेपि विशेषणतैवास्त्वावश्यकत्वात् ॰ अन्त्येप्यनवस्थाद्यभा तद्वैशिष्ट्य
स्यापि ॰ वैशिष्ट्यसंबंधकत्वान्नव प्रमेयत्वेऽप्रमेयत्ववत्तदेव वैशिष्ट्यं तत्रैव वैशिष्ट्यवत्त्वं इति न संबंधापेक्षे
ति [illegible]चीतस्य केवलान्वयित्वादस्य तु तदभावात् तस्मात्समवायादन्य स संबंध स्वरूपत्वं स्वसंबंधि व्यवहा
र इति युक्तं ॰ पटवति पटाभावधीर्भ्रमं ग इति न तत्त्वमेव विपर्ययात्समवायस्येति यद्यपि समवायः पर्वतो
[illegible]क्रियतत्वे एतन्मते गुणगुण्यादौ र्भेदाभेदात्॥ यदि चाविरोधादिना भेदाभेदनिरासे समवायसिद्धि[illegible]
पि तदापि नासौ प्रत्यक्षो संबंधासन् तथापि प्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वात् संयोगवत्समवायो प्रत्यक्ष इति अग
त्यात् तर्हि विशेषणतैवास्त्वेयाः ॰ पीति शावधयदि गुणगुणिनोर्विशिष्टप्रतीतिब[illegible]समवायसिद्धि[illegible]

८०

द्ज्ञानतदर्थयोरपि तद्वलाभावात्कथंस्यादित्याह। नन्विति। ननु प्राकट्यं ज्ञाननिमित्तं ज्ञेयं न ... वायिका
णकं कथमस्मति ज्ञेये स्यादत आह। हावर्त्तमानेति। कथं तर्हि समति तद्धीरत आह। अतीतेति। ज्ञानव्यवहारो
हि ज्ञाततासाध्यो वा तद्विसाध्यो वा। तद्विसाध्यो वा। ज्ञानतदर्थस्वरूपद्वयसाध्यो वा। आद्यो नेत्याह। ति
यगौरवादिति। अर्थव्यवहारो ज्ञानादेव ज्ञाततातद्व्यवहारे भ्रमं भवति। तस्य ज्ञानताज्ञानसाध्यत्वे लघ्वे गौरव
मित्यर्थः। अन्येन हीति। उपोद्धातसंगत्या गुणगुणिनोरत्यासान्नाभेदं निरामित्युमाह। नान्विति। उभयत्र विशेष
णं बंधएव विषयो नत्वभेद इत्यत आह। ज्ञानीनाइति। एकत्वनीलघटादौ। अपरत्वदंडी पुरुषघादौ। पूर्वं नादा
म्यो धीरेव गुणगुण्यभेदे मानमुक्तो। अस्तु नाउ नीलत्वघटत्वयोः सामानाधिकरण्यो धीयते तत्र प्रमाणमाह
अपवेति। उक्तमेवाह। नीलो घट इत्यादौ नाधीयत। अभेदे घटो घट इति भवति। नाप्युत्पत्त भेदो घटो गौ

४४

घटीवादिति भवति तस्मादिदमेव प्रत्यक्षं भेदाभेदस्साक्षात्वयं सामानाधिकरण्यधीर्नीलत्वघटत्वयोस्सामाना
नाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिर्भेदाभेदे प्रमाणयति। यद्वेति। यद्यपि परैर्भेदाभेदयोर्विरोध एव नांगीक्रि
यते तथापि तत्राविरोधितयावगत्यै चविरोध॥ एष्टव्य इत्यत आह। संयोगेति। अन्योन्याभावत्वमिति घ
टाद्यभाववत्वादौ व्यभिचारवारणाय साक्षात्पदं संसर्गाभाववत्वं वाभाववत्वसाक्षाद्व्याप्यमनानामिति न साध
नविकलो दृष्टान्त॥ तस्मादिति। अव्याप्यवृत्तित्वेवोभयावच्छेदकवत्वस्युपाधिरितरि भात॥ विशेषणतामि
दा चपि न समवायउपजीव्य इत्याह। तैर्विनापीति। तत्र रूपादौ शब्दादीनामतिशब्दरूपादिः साक्षात्का[illegible]
रणेंद्रियसन्निकर्षात्प्रयत्न॥ साक्षात्कारविषयत्वात्॥ घटादिवदित्यनुमाने प्रवयवेवयवकात्मिपमवा
यमज्ञात्वाद्यत्र विशेषणतायाएव ज्ञानुमशक्यत्वात्तस्याबाध्यकोपस्थितिकत्वात्प्रथमोपस्थितेति दृ[illegible]

५८

त्यर्थः॥ किं त्विति॥ परमाणुश्चक्षुरग्राह्य नातिप्रसंगः॥ इत्यर्थः॥ चक्षुरादिनेति॥ चक्षुषा त्वाचेन रसनेवेयु
र्थः॥ प्रत्यासत्त्यन्तरमिति॥ शब्दाभावमात्रवृत्तित्वे इत्यर्थः॥ लाघवादिति॥ इंद्रियसन्निकर्षो हि ग्रहणकारणं न
तु ग्रहणसामग्री तमसि घटाद्यसत्तापत्तेः॥ तथा वा यत्रानुयोगिनि यस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेनुपलब्धिः संभव
ति तत्र प्रतियोगिनाकितं सत्त्वं योग्यं तस्य वानुपलब्धिः पृथिवी परमाणौ योग्ये सतिति पिजनकत्वस्यानु
पलब्धिरसंभवतीति तत्र योग्यानुपलब्ध्यभावात्र तदभावात्र तदाग्रहणं एवं चालोकस्येम हति तेजसि उ
द्भूततद्रूपाभावश्चाक्षुषस्तंभेपि थाव तादात्म्यमनुपलब्धिविरोधीति तत्र तदभावोपि चाक्षुष इति प्रघट्टका
र्थः॥ नन्वाश्रयनाशाद्ध्वंसस्यापि घटतद्ध्वंसाविरोधात्र ध्वंसं उत्पद्यत इति नो सत्त्वनमत आह॥ असमवायीति॥ न
न एव प्राप्त्यभावादेव दृष्टैः॥ ते त्वगादौ अन्यत्र घटादौ ग्राह्ये तस्य आलोकस्य तदेकसहकारित्वात् चक्षु

ही वाप र्म्मात्रसहकारित्वात्। एवमितीव ऋषोपेक्षणीयत्वे सतिप्रतियोगितद्व्याप्याभिन्नसकलप्रतियोगिग्राहकस
मवधाने सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका निर्वहतीत्यर्थ नन्वेवमितीयद्यपि करणग्रहणं वा म
वधी हेतुर्नतुप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियमपि तदेत्यर्थः॥ अन्यथेति यदि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियस्याश्रयग्रहणप
योगो न मतं ग्रस्तदेत्यर्थः॥ तत्वापि नैयायिकस्यापि वा स्यादा वितिवायुरूपाभाववायुरूपवत्तया अनुप
लभ्यमानत्वादित्यत्रैव यद्व्यतिरेकिवायोरूपाभावस्य पूर्वमज्ञातत्वात्प्रथमं तद्विषयिकामेवानुमितिं जन

यतीत्यर्थः॥ तत्र ज्ञातानुपलब्धिः करणं यथा ह्यातदाह्यातीत्यायामनुमितानुमितौ वा लिंगसादृश्ययो
र्घटोदीरणे पटसंसर्गानुभवे वश ह्यप्ययाप्यत्वान्नकरणत्वमतत्राह अज्ञानकरणेति॥ अज्ञानकरणिका
ऽभावोपलब्धिः साक्षात्कारिणी॥ अज्ञातकरणकानुभवत्वात्॥ अत्रैन्द्रियजन्यत्वमुपाधिमाशंक्य निराकरो

भारपेत्तु मवर्त्तमानका[illegible]सानवां यासावादतस्मदाहायदेति स्मृत्यानवर्त्तमानकाल[illegible]वद[illegible]यत्व

मस्ति नैवेत्ति मंशयोनस्यादिति द्रष्टव्यमिति ॥ छ ॥ छ ॥ ॐ ॥ स्याइति महामहोपाध्याय[illegible]

[illegible]स्यात्[illegible]तोरैंनामति[illegible]जाशेयत्व[illegible]सिद्धेदःसमाप्तश्चाध्यायीनकूल[illegible]मीखर्थैं नमः[illegible]

॥ ॐ ॥ ॥ छ ॥ ॥ शके बाणेंदुमितशके १७ विकृते संवत्सरे दक्षिणायने[illegible]गनुति[illegible]वर

[illegible]मास्त्रि[illegible]श्रावणे ॥ शुक्लद्वादशिकातिथौ बुधदिने योगे सम्यक्[illegible]रुद्रार्थं लि[illegible]

[illegible]माधव ॥ [illegible] ॥

[illegible]

१३२२

९२

…ज्ञानेनार्थानां संबंधोपगमादित्यर्थः ॥ यच्चाक्षुषादीति । इदं तावत् षडिंद्रियवेद्यमिति भावः वर्त्तमानत्वेनेत्यत्र
…तृतीयातत्त्वे दंतयायो धर्मः स्फुरतीति नार्थः । इदं तानुक्ते स्यात्तत्सवाः चायं किं तु दंतीतृतीयातत्त्वे दन्तमात्र
…या धर्मस्तद्दासत्र भासितः स्पष्टवाग्रेतत् हेतुनानिर्दिश्यतो इतिड्ड्ष्टव्यं ननु वाच्यस्य ज्ञाने द्यपदेशस्यानिय
…यत्कृततया तादृदसो कामचारेण चारेण प्रयोग स्यादत स्य [illegible] यदेतीमृतपवेन्यस्य विवरणं संस्कार
…दिः प्रौढिवादेनाहायद्वेति वर्त्तमानकालालंबनत्वमेव सर्वधियां य[illegible] तानीतादिति विषमोऽपि वर्त्तमा
…कालालंबनाद्य यथार्थ्यमिष्टमेवत्यादि [illegible] लीयणाहेत्वतीतत्वादिति । ज्ञानसामग्रीति ज्ञानस[illegible]
…वर्त्तमानकालोपहितवस्तुग्राहि स्वभावत्वेनेत्यर्थः स्वयदेशगर्भं चाप्यावपिवर्त्तमानवत् [illegible] स्फुरणं
…मान कालस्यापन्नावच्छेदत्वाद्यापत्त धर्मतायाश्च पन्नावच्छेदकधर्मसंबंधसाध्याज्ञान [illegible]

...स्फुरणेनैयत्येपि [illegible] । वाच्चयिनानात्वापत्तेः॥ उद्देशादलिखितस्य नैयत्यात्काकादेस्तु सत्ता... शाय
वयोपि भवतीति तद्वारणायावश्यमिति तानवद्दे डनो भोजयेत्यादौ दंडस्यानेयस्य मत्वात्तद्व्यावृत्तत्र
व च्छेदकत्वेनान्वयाश्रयावच्छेदकत्वे सर्वत्रैवमवक्रियान्वयाभ्युपगमाच्च नापि द्वित्वाद्यव्याप्तिः न
तत्प्रतियोगिवद्विशेष्यविरुद्धकालानां नापि काकवद्वारातीतमपि व्यवच्छेदकौ किंत्वहृत्य तिन
लक्षितनियतस्फुरणीयतथावविशेष्यत्वपिनाप्यहरविप्रकर्षेणतस्या वयोर्व्याप्तिसमयतन्त्र्यैव
मताविमतः काकादेर्विशेषणत्वमंगीकृत्याह यादिति। मुखव्यद्व्ययमुपरंजकमपि चेत्तीयाकोटिर
व तथापि विशिष्टबुद्धिमान्नित तयातदपि विशेषकोटौप्रवेशयतस्साधारणीलक्षणमाहुर्नातात्पर्य
नात्वित्यादिदानावेदन्यैनेन बोध्यदेशना॥ अत्रत्वयथान्नैवप्रतिज्ञेत्यतआह। तदयथार्थत्वज्ञातिन
सतिस्थिनाणि लुप्येरनित्यपक्षपकस्मिन्निति बौद्धेनाप्येकस्मिन्नुपरमाणौनानादिमाभेकस्मिन्न

यांतन्निष्ठतया ~ यमानस्यैवछ्याद्दृष्टित्वबाधकत्वमित्यस्य लक्षणार्थत्वादिति। एवंविधेयात्मकं विशे
षणं च्याहृत्ति वं पुरस्कारेण लक्षयित्वाउद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयान्वयाधपुरस्कारेण तल्ल
क्षयति। विवक्षितेति प्रमेयमानयेत्यादौ प्रमेयत्वादिवारणाय द्यावच्छेदकमिति। इतञ्जारभाध्य
टोक्तेरूपचानित्यादावपिघटत्वमपि वस्तुनो विशेषणमेवाभिमतमिति विधेयान्वयधीकारणाध्य
पुरस्कारेण तल्लक्षणाहाह तदीयितयेति। षता दृशधी विषयस्य काकादेर्वारणायैवकारः। प्रतियो
गिव्यावच्छेदकत्वपूर्वं वच्छायादिवाभाववाद्याविषयोपि स्मनस्मदाद्यैवं कारणतद्व्यावच्छेदं स्व्यूचा
पि प्रमेयमानयेत्यादौ प्रमेयवारणाय व्यावच्छेदकमिति। अभाववीविषय इति अभाववीविषया
वीत्यर्थः। अज्ञायमानघटत्वं बाधितिनिर्मंबधनिरूपकस्य निरूपणमितिनियमात् प्रतियोग्यधीभाव
बाधाविषयपवेत्यतस्त्रिविधमलक्षणं तत्रातिव्याप्तमतआह। विशिष्टाव्ययिनेति। प्रतियोगिना।

त्वाद्वृत्तेः॥ तदात्मत्वं संभवेद्व्यभिचारे वा विशेषणमगुणत्वादीति तदुक्तं कस्यचिदालोहित्यानिपतयानाच्च
व्यभिचारलक्षणमतोऽपि प्रतियोगिनो हि हित्ववज्ञायमानस्य व्यावर्त्तकस्य यथोक्तावच्छेदकतया
विशेषणापत्तिः॥ विशिष्टधिया तस्याज्ञायमानत्वाच्च किं तु तीरत्वेन नीसारवत्पदार्थीयपदाभावो वा किं
च्चाभावत्वेन तृतीयं तदिति संप्रदायात् एवं वयस्तृतीयोपद्यथोक्तलक्षणाकं विधीयते तन्नत्र विशे
षणमितिपर्यवसितं घटो रूपवान्नित्यश्च रूपी विशेषणं घट इत्यत्र तु घटत्वं तु विशेषणोपल
क्षणं नुनास्त्येव चार्थोपलक्षणविशिष्टभानाभासं तदिति तत्त्वंच्चोपलक्षणकाकादिर्न हि काकवद्दे
वदत्तगृहा इत्यादिबुद्धावुक्तकाकादेरुपलक्षणं किं तु गृहादावेतद्घटत्वादि तु घटादौ विशेषणम
पि रूपवान्नित्यादिविधौ घटे उपलक्षणं न हि घटत्वे रूपवत्त्वाशिते विशेष्यादिति ताद्दिक्षास्वधिक
रणमाविद्यादिनवैतल्लक्षणतया इत्वा चापितस्य सर्वतः अधिकरणपदव्याख्यातिबोधकत्वादिति वा

॰॰५

(१२)

लमुर

त्वादित्यर्थः घटइतिनप्रतियोगि। विशेषणमेव च अभावेप्रतियोगिवैशिष्ट्यस्य सर्वथैवासंभवादेक
कालविनाशनियमादित्यर्थः घटपटोपलब्धितो विरोधवानेवाभावाप्रतीयत इत्यत आह। नियतेति
विनाशानाप्रतिस्वाविश्रांततया एकरूपाभावे उपलब्धैतेवं नेत्यर्थः तथा चेति। उपरंजककारणा घटत्व
रूपं दंडा एवं चेति। अनित्या घट इत्यादौ जन्यभावत्वस्याप्यनित्यत्वसमनियतस्य तु कावच्छेदकत्वं सं
भवात्तद्वारणायोत्तरपदमित्येके। अन्ये तु विधीयमानस्यैव विशेषणत्वमिति द्वाभिमतं तथा च कुत्र प्र
तीतौ किं विशेषणमित्याकांक्षायाम् अस्यापस्थितिः एवं वाचवेरस्वरूपसतो वच्छेदकत्वमभिमन्ये
तत्तदावेत्तइत्थं इत्यन्नाद्दित्वस्याविशिष्टधीसमये नो अविशेषणत्वं स्यादिति ज्ञायमानस्यावच्छेद
कत्वं वाच्यं। तथा च स्योक्तसमनियमे प्रत्येतव्यो पतितस्माल्लोहितस्तक्षकइत्यादौ लोहित्यउ
परंजकेति व्याप्तिवारणायोत्तरपदं लोहितपदस्य तत्र व्यावर्तकत्वाद्यनकत्वादेव सो हि

पि तदभावधीविषयः। समनकारइतिमतमाशित्येदमुक्तं। अविशेषणत्वादितितोयथैव काकसत्वेरह
वीक्ष्यैव। तदसत्वेपि सायेकार्य। विशेषणिकातदसत्वे हप्रमा स्यात्तदुपलक्षितविलक्षणगृहालंबना
वाद्युप एवं तापसंधीरपीति काकजटयोः सत्यावप्युपलक्षणत्वमित्यर्थः। नापीति। काकवारणायेस
त्पदे कविसायो किं विशिविशेषणमतआह। पदेति। यत्रप्रत्यययाख्यावर्तकं नहीति। अतएवव्यादृत्या
दिनासामानाधिकरण्येनप्रतीयतेइत्यर्थः। तदर्थैवेति। लक्षणास्थलेपिपूरः। साहृः। नवनाव्यपधीप्र
विष्टः। तीरं तु पुरोपस्थापितमेकेत्यर्थः। उपस्थापनादिति। तदुपस्थापकस्यार्थोपस्थापनादिति कारणी
भूतं काकोपस्थाप्यस्तदर्थः। तद्देशः। तदुपस्थाप्यस्यवृत्यात्वादितियेति। लक्षणास्थले गंगापदे तीरो
पस्थितिरित्यर्थः। अन्यथेति। शाब्दस्य लक्षणास्मारकत्वे लक्षणेव स्यात्तस्या वृत्तित्वान शाब्दमात्रधर्म

स्मारै दन्यत्र परसविकल्पकं प्रकारत्वघटादिज्ञानं तस्मादन्यत्र ज्ञानपक्षीभूतमेव तद्भिन्नत्वं पक्षातिरिक्ते
तत्त्वपक्षे बाधितमिति पक्षधर्मताबलात् निर्विकल्पकमित्यनेन सह विरोधश्च तस्यैकदेशिमतपरत्वादि
ति भावः तद्बुद्धावपि स्वाधिकरणज्ञानमपि स्वभावधीकारणमिति न्यायो धादशा ह्या भावादिग्रहे तद
भावादिति तद्दृष्टान्ते सर्वमेव सविकल्पकं न स्वपि ह्याकारतया व्यवस्थापयिष्यन्नाह ज्ञानत्वेनेति पक्ष
मादाय प्रकारत्वेति प्रकारस्तावद्विविधः स्वव्यावर्तकाव्यावर्तकत्वेति आद्योपि द्विविधो व्याव
र्त्यासिद्धेर्यथा प्रमेयत्वादि व्यावर्तत्वासिद्धेश्च तथा लोहित तक्षक इत्यादौ लोहित्यादि तत्र हि
न तक्षकस्य लोहित्यव्यावृत्तमात्रेणैव वा लोहित्यव्यवच्छेदसिद्धिः व्यावर्तकत्वाद्धि विशेषणे ला
घुपलक्षणं यथा घटवदुपलक्षणीविशिष्टज्ञानानालिंगितत्वान्न प्रकारश्च तथापि घ्रातियोगि उपलक्षणम

स्यापादयिष्यन् हेतुभङ्गाद्यसंगत्या तद्धि भागमादाय ननु व्याप्तौ विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन क्वापि जन
कत्वं दृष्टमिति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति दर्शयति । अथेति । एवमेवेति । तत्रापि घटवहिते पिण्डे सादृश्यवि
शिष्टतया उपमेयपूर्वं सादृश्यघटितं स्फुरयति । यद्यपि परिहरति । उच्यत इति । यद्यपि साध्यतावच्छेदकी
प्रकारकं व्यक्त्यन्तरस्यैव ज्ञानमनुमितौ हेतुरेवमन्यत्रापीति । विशेषणज्ञानजन्यत्वमिति परमतं तथापि वि
शेषणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानमेव विशेषणज्ञानं तज्जन्यत्वं वानुमित्यादौ उभयानुमतमेवेत्यर्थः । अतिप्र
सक्तत्वाशङ्क्यत्वेन वाक्यज्ञाने वक्ति मानितिज्ञानाभावाद्वा अन्यथासिद्धिरेवेति तद्धियो विशेषतावच्छे
दकमात्रं प्रकृतमित्यादिजनकांगतव्यक्तिविषयत्वं तु सामग्रीप्रयुक्तमित्यर्थः प्रत्यभिज्ञायामिति । य
द्यपि परमते तत्रांशे प्रत्यभिज्ञापि परोक्षैव तथापि स्वमतेन साक्षात्त्वेन वगोरिति ज्ञानामिति एत

स्यर्थः॥ अनुमिनोमीति॥ अनुमिनोमीत्यादौ निर्वाह्यं साध्यं यत्र अनुमितिरितिज्ञानं स्यात्॥ अनुमानाध्य
वसायविशेष्यकं न त्वानुमितित्वावच्छिन्ना नापि तदात्मन्त्वानुमितित्वं तत्र असिद्धसाधनेन तद्विच्छेदाश्रय
न तदनुमेयत्वसंप्रदायोनुसरणीयः॥ वर्त्तमानस्यैव प्रत्यक्षे विशेष्यत्वेन प्रत्यक्षं ज्ञानान्तरस्य हेतोरभाव
स्य कृत्वेन द्वितीयं अननुमीहितोपाधेरूपहितप्रयत्नप्रयोगेन तृतीयं निर्गलत्वेनाभ्युपेत्याह॥ वस्तु
तइति॥ अर्थं इति-घटीयत्वेन व्यवसायं गृह्णन्ननुव्यवसायः संप्रकारकः॥ तत्र ज्ञानत्वं गृह्णन्नानि
प्रकारक इति न रमिह कारः॥ अत्रैव व्यवज्ञाने ज्ञानत्वं विशिष्यं तत्तीपक्षे ज्ञानमयते रने न ज्ञानमिति ज्ञा
नैव तेत्र्यैमाना विशेष्यकं निर्वहति॥ अनुमित्यादौ तु नैव तत्र द्वितीयज्ञानेनुमितित्वाभावात् तन्निर्वा
ह संप्रदाय एवानुमीयते नु सरणीयः॥ एवं प्रत्यक्षमाप्य चलक्षणे निव्यूढे निर्विकल्पकं व्यव

बोधोयधर्मिणितस्यदोषत्वेनाभिधर्मिणि सर्वेषामदोषत्वात्। शंकते नन्वेवं परिहरति नेति। नातिप्रसं
गबाधकत्वेन सन्निकर्षोपि ह्रते। किंतु लौकिकप्रत्यक्षजनकतयेत्यर्थः। अन्यथेति। लौकिकप्रत्यक्षादान्यत
म सन्निकर्षस्य सन्निकर्षत्वेन कारणत्वं संभवति। अननुगमो न चाष्टइत्यर्थः। एवं सर्वस्य व्यवसायस्यानु
व्यवसाये सत्त्वं अनुव्यवसायइतिज्ञानत्वेनैव सर्वविषयः प्रतीयते न तु तत्तद्विषयत्वकत्वेनापि तथा
नुभवादित्यर्थः। तद्विषयत्वेनेति। तद्विषयत्वज्ञानात् तद्व्यवहारकारणं ज्ञानं। न तत्स्वतस्त्वात्त्वरूपत
द्विषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः। मानविषये ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन संभवतीति शंकते। लाघवे
नेति। परिहरति। हंतेति। प्रवर्तकत्वस्यादावित्यर्थः। गुणोत्र यानं संप्रदाये ज्ञानमिति ज्ञानं असंदि
ग्धकमिति। अदृष्टामतान्तरमुद्राद्यनिरस्यतीत्यावृत्ति। व्यवसायस्य स्वनिर्विकल्पकत्वमापत्तिरितीय
कृते नाशस्तदैवज्ञानान्तरजन्मतेन तद्विशेष्यकं वनुधीर्गणे ज्ञानमिति ज्ञानं वर्तमानविशेषकमि

१२

95

स्यानंगीकारान्नव्यभिचारः॥ कारणसत्वेपीति तथाचज्ञानं समानकालीनसमानाधिकरणप्रत्य
क्षविषयताव्याप्तत्वाश्रज्ञानस्येति तावच्च कारणसत्वेपीति तथाचज्ञानं समानकालीनसमानाधिक
रणसाक्षात्कारविषयप्रवृत्तेतीनव्याप्तिः विपक्षबाधकर्माभावादित्यर्थः मङ्कव्याप्तौ तदभावस्याद
न्तौ प्रेति कार्योत्पादाद्दृष्टस्वेरकारणताभंगः कारणताद्दष्टावेर तदा कार्याग्नुत्पादइत्यर्थः अनावश्य
कीनानवस्थान्यथापिसाम्यादिति अत्र आह। अपिचेति। तथाचासाकरेणजातिसंकरापत्तेर्नोत्रत्रिपुटीप्र
त्यक्षताइत्याशंकिवेति साक्षात्वं न जातिर्येनसंकरः स्यादित्याशंकितज्ञानानपेक्षेन्द्रियजन्यत्वोपाधि
रूप मित्याहनवेति तथाचत्वइति ज्ञानभिन्नत्वे विषयत्वे ज्ञानानपेक्षेन्द्रियसन्निकर्षजन्यतावैरस्तु
दाज्ञानप्रत्यक्षं नस्यादित्यर्थः येनचतथात्वातद्धर्मिणि दोषानपेक्षसामग्रीनन्यत्वं तथात्रामितिमात्रो
रपि ज्ञानानपेक्षसामग्रीजन्यत्वं स्यादितिवाच्यं अप्रसिद्धेण दोषत्वादिमतस्य धर्मोथिष्यपेक्षणान्नइयांस्तुत

न्नोपघटइत्यवज्ञानलक्षणस्तोषज्ञानस्यास्फुरणेऽपिनच्याप्तिवारणंतदन्वेवंज्ञानस्यस्वप्रकाशमासूंनवि
तामणेऽन्यास्माननमितित्पलक्षणमेतच्छरस्वबुस्यत्वव्यवसायोऽपिधस्वप्रकाशएवसहितदव्या
प्तिज्ञानंस्वविषयकंगृह्यतेतद्विषयंस्वमपिगृह्णातीतियोगिनामपिस्वप्रकाशेतच्चतुष्टयभिन्नानि
परप्रकाशानिपचास्वरूपकंज्ञानंसर्वविषयग्राहिअपरंज्ञानंतज्ज्ञाहिइतिनदपिनस्वप्रकाशइतिम
तंनसर्वेषग्रहणेस्वस्यापिग्रहात्स्वप्रकाशत्वात्अनवस्थानमितिसमानकालीनसमानाधिकरणवत्य
ज्ञविषयतान्यापत्वात्ज्ञानस्येतिभावः।परिहरतिमानाभावादन्येयंव्याप्तिव्याप्तिसामग्र्यवश्चमा
णस्यमित्याह।संयुक्तेति।नघटादिबंधकसत्वात्सामग्र्यदासिद्धाकेविदितीयकेनापिप्रत्यक्षाक्रिय
तत्वाउइवत्वघटमहंजानामीति।नन्वाध्याकदाचिज्ञ्रूवाहयोग्येति।भावनायज्ञानत्वादिति।निर्विक

११२

९६

कप्रत्यक्षं वर्त्तमानं पक्षे तेनानालौकिके भागासिद्धिः। यत्र लौकिकप्रत्यक्षजनके द्वियसंनि
कर्षस्तस्य तदजनकं वा तत्तद्विषय इति व्याख्या हेतुस्तेनालौकिकप्रत्यक्षविषयेषु व्यभिचारः
एतत्प्रत्यक्षमेव प्रयोगान्तरमाह॥ नेत्यादिना तदीयमानसार्थव्यवसाये व्यभिचारवारणाये व्यभिचा
रवारणाय साक्षात्कारित्वादिति। प्रत्यक्षविषयादिति। लौकिकप्रत्यक्षविषयादित्यर्थः। एतदज
न्यत्वे सतीति। अलौकिकप्रत्यक्षवत्सु ये व्यभिचारवारणा- यसेत्यादि। अनागतभोगोचरसाक्षा
त्कारहेतुप्रत्यासत्यजन्यत्वे सतीति तदर्थः। एतच्चादिकेषु शब्दादिज्ञाने स्वव्यभिचारवारणाय सा
क्षात्कारित्वादिति। प्रत्यक्षविषयादिति। लौकिकप्रत्यक्षविषयादित्यर्थः। न वस्तुतोऽज्ञैन्यज्ञानविष
य इति वस्तुतोज्ञैन्यलौकिकज्ञानविषयो नेत्यर्थो अत एव घटः प्रमेय इत्यत्र सामान्यलक्षणयाह

त्यर्थः॥ पूर्वमिति नापियुगपद्बहुनयसन्निकर्षजन्यायामेो विशिष्टधीः स्वग्राहिणस्वस्यस्वसन्निकर्षाजन्या
सौ विशिष्टधीः स्वग्राहिणस्वसन्निकर्षजन्यत्वादिति भावः॥ अथ नासौ ज्ञानविशिष्टात्मधीः किं त्वविशिष्टा
त्मधीरितिशंकते॥ स्यादेतद्विजानामीत्यनेनात्मविज्ञानवैशिष्ट्यमेवप्रतीयतेतदपलपो ऽनुपेक्षणीयत्वात्
॥ दोषसत्वेवदोषान्तरमाह॥ स्वजनकेविषयकप्रत्यक्षेस्वसन्निकर्षस्यहेतुत्वादित्यर्थः॥ प्रत्यक्षेति॥
प्रत्यक्षप्रस्यस्वविषयजन्यत्वादित्यर्थः॥ एवं च सुखस्य विषयत्वेऽप्यसंभवि निकल्पनालाघवानपेति
तदुक्तस्यचैवस्तुतोऽप्ययमानादितिभावः॥ अथ यथाज्ञानयोगजधर्माभ्यां प्रत्यासत्तिभ्यां जनितं प्रत्यक्षम
लौकिकं जन्यं तथेदमपि स्यादित आह॥ आत्मेति॥ लौकिकप्रत्यक्षस्यैकार्थजन्यत्वादित्यर्थः॥ ज्ञानस्य च व्यवसा
यरूपस्य मनःसन्निकर्षत्वमनुव्यवसायस्यात्मा मानसत्वं व्यवसायस्यातदयमिति॥ जन्यालौकि

१११

९७

२५

कर्म्माभावाद्यप्रयोजकतेति कारणबाधात् जन्यस्य संयोगस्य बाधेपि पक्षधर्मताबलादजन्यतस्यासिद्धि
रित्यर्थः । नुपपत्तिसौकर्य्येण प्रकारान्तरमाह । अथवा यस्येति एवं भूतस्य स्वस्य स्वविषयत्वं न भवत्यस्येदानीमिति
नञर्थः । नान्तरीयकतया तस्य प्रकाशत्वं व्यवस्थासिद्धेन मानसत्वाद्यप्रत एव प्रत्यक्षजनकेन्द्रियसन्निकर्षा
सत्त्वेपि तु मानमनुपास्तं तस्यापि मानसत्वप्रवासनादिति द्रष्टव्यं ॥ प्रकाशत्वमानान्तरमाह । अत एवेति
ज्ञानमिति धर्मिग्राहकमानबाधादित्यर्थः । तु सर्वत इति प्रयुक्त तत्वाद स्मरणवारणाय तस्येज्ञानस्यावच्छ
माविषयतयैव सत्वं तद्धर्ममात्कर्मतया गौरवादिति बोध्यं । फलभागित्वं धीजन्यत्वेन समभवादित्वं व्यवसा
यस्यामिदमहं जानामीत्याकारत्वं स्याज्ञानत्वेन तदस्तीयनव्यस्याया निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः । अ
वति उक्तप्रकारकं मानमपि न संभवति । अप्रकाशस्यापि स्मासा स्वात्मातिरिक्तकार्टत्वाद्यवसामर्थ्यादि

ख२

सायाश्चपिग्राह्यमात्रे वक्षुगाथ्याविवेकोपि न स्यादत आह्वावत्ककालीनेति । व्यभिचारादिति । तस्यांसत्या
मापि सर्वाग्रहादित्यर्थः । असामर्थ्यादेव नानागाथ्याविवेको नेत्याह यत्विति । तन्नेति । नानागानविवेक
माध्यमूर्तिविशेषणवतद्विवेकोमानमित्यर्थः । यदि हीति । एतदभ्यास्यदृष्टवचकल्पनाद्याच्छदृष्टकारणत्वेह
स्मतदेवकिमतगोचनामनसापीत्यर्थः । लघुत्वादिति । विभुत्वे च वयवतदावयवस्य कल्पनाविरहा
दित्यर्थः । क्रमिकव्यवसायपूर्वकस्य क्रमिकार्थव्यवसायपूर्वकांगीकारे युगपत्प्रच्येमातिव्रीत्रमथ

१९०

स्यादत आह । अथवेति । क्रमिकेष्वनुव्यवसायविषयेण व्यवसायो नान्वितः संस्कारे वैकदापूर्वज्ञा
नविषयायोग्याद्यादिपूर्वकस्य स्तुतौ च न नवत्वस्यास्मृर्यमाणत्वस्यारोपश्च से वयुगपत्वप्रधानादि
नप्रत्येनीतिधीरतो नयौगपद्यप्रत्ययो तमङ्गत्यर्थः । हेत्वभावाद्याश्याकाममनसो विभुतया तद्धेतु

च्यासंगनिर्वाहाय परमाणुः पर्यवसन्नं वैयर्थ्यमिति चिंतुमनो निराङ्क्षीन्मन इत्यर्थः॥ गाथानां बुभु
क्षितं मत्वेपि कदंबगोलकवदेककादि गिरश्चात्वादेकदा सर्वावच्छेदेन सोऽत्र मनसंयोगाराव
न्नैकदाग्रह इत्यत आह। निकटेति। यः शब्दग्रह इति एकतमशब्दग्रह इत्यर्थः॥ तथावतादृशस्य ले
एकतमबुभुत्साप्रणिधानेऽ एकतमः शब्दग्रहा निकटेति यः शब्दग्रहः कतमशब्दग्रह इत्यर्थः॥ तथावता
दृशस्य लेपे कतमबुभुत्साप्रणिधानेऽ एकतमशब्दग्रहाश्च यथानुपपत्त्या साक्षात्कारणेऽप वक्लृप्ते इत्यतिरा
वधइतो नशब्दान्तरमसौषमित्यनुसंवेद्य प्रतिपन्न प्रत्याहाय द्वैतां समीपेकत्वादरि तिहावधा नन्वेवं
बुभुत्साया कत्वाद्ग्रहोनस्यादत आह। वक्तृनां वेति नभवतीति विशेषणे विवर्मादृश्यमाङायेतवदा
मत्वादिति रावधानन्वेवं बुभुत्सितायाश्च पिकत्वमदिग्रहोनस्यादित आह। तस्यामिति। नन्वेवं बहुबुभु

नव५

ती

तेपंवविजातीयंवजातिसंकरपराहतमित्यतआह। वस्तुतस्त्विति। नचाकेति एकतमस्यैववाच्यादित्युके
त्यर्थस्यमप्रूहेति। अवजातिरविशेषणंमनस्संयोगविनैवबुभुत्सास्वतएवप्रद्दूहेतंवर्ण्यति। तद्धिलंबा
गंकतेति। नन्विति। हेतुत्वाशङ्केतु। नन्वेतस्यापिमनःसंबंधोत्साद्युगपन्नानाशब्दस्तम्भवादेयथाबुभुत्साबला
रः बुभुत्सितस्यप्रह। तथाशब्देस्थलेस्यादतआह। किंवेति। तथापिएवंबुभुत्सायामप्रतीकारस्त्वर्थः। अ
न्यथासिद्धतयाबुभुत्सातंत्रे। ननुएवंचेतिभावः। ननुत्वामस्याविशेषेयथातत्वमनस्ततोनियमस्तथाममा
त्यपिप्रत्यशंकतेति। नन्विति। बुभुत्साप्रणिधानयोरपिमतात्वयाहिणीन्द्रियमनःसंयोगघटकतया
प्रतिबंधकत्वमितियद्यपिप्रतिबंधकत्वमनुगतमपितथापिसंयोगविशेषोनप्रतिबंधकोप्रति
बंधकस्यापितद्विशेषत्वादेवंहेतुरपिनेत्यर्थः। सएवबुभुत्सितमनःसंयोगविशेषकृतउपाधिःसएव

१०

११

१८

पिज्ञानंनस्यादविनिगमादित्यर्थः॥ज्ञानसामग्रीसत्वेतदवश्यंभावइत्यतआह।किंवेति।युगपज्ज्ञा
नेंद्रियेति।पंचवार्थविषयकमेकंज्ञानंनवाप्नोत्याश्चसिद्धिः॥मनसःकरणधर्मस्यनानाज्ञानंव्याप्तिमानप
रिपंथीतयापंचानामिंद्रियाणांसमानसामग्रीकतयाचाक्षुषज्ञानादीनांयोलोपदिवासमनाज्ञासंख्यंतरकरणे
स्याज्ञासनज्ञानकरणस्याः एवंसवज्ञानान्याप्नोत्यं एवंचपंचानामपिज्ञानंकारणधर्माचनानेत्यर्थः॥युग
पज्ज्ञानानापत्तिरित्यर्थः॥फलेति।रूपंविनाबहिरिंद्रियेणद्रव्यग्रहानत्रागत्यानीलादिज्ञानकस्याव
तजनकत्वंकल्प्यामित्यर्थः॥तर्हीति।फलाभावादिवज्ञानासावेनिर्वाह्येहेतुः॥बीजंयतोविविज्ञानंनावभ
वतीत्यर्थः॥तद्धेतद्धिडत्वेविवज्ञानरूपफलाभावेइदंवाध्यामितिर्दकेतोनाव्विति।अनुसमा॰ विष
दयति।प्रत्येकेति।ननुचाक्षुषत्वेनचक्षुर्जन्यत्वमेवतंत्रंअन्यथाकिमपिज्ञानंचाक्षुषजातीयंनस्यादि

देवउपर्यधोभावानापन्नस्य गोादिषु नानापरयुणुएकदेवनानाछिदार्जनादेकत्रेति। कलं भगोलकापच
त्यो हृदो त्यादइतिमते व्याद्यशब्देनैव तत्रैव दशादिगवच्छेदेन दशशब्दजननादेकावच्छेदेनेति। एकत्रएका
वच्छेदेनेति। यदयोस्थानेह्वल्पदेश्यतानाइति वादेयं पार्थिवपरमाणौ पाकेनाग्निसंयोगेनयुगपदेवरूपादि
चतुष्टयाज्ञानादेकजातीयमिति। एवमपियुगपदज्ञानानामि माभूवद्युगपञ्ज्ञानंतुकेनवार्यतञ्च
तिदोषेमत्येवाहानहीति। वङ्कुरादिदोषानास्कंदनायां कल्पनान्तरमाह। अयेतिवदितिसंबंधः अत्रा
हरेमिद्धान्तिकशंकतोयात्विति। तदभावे सामग्र्यंतरासत्वे तस्येति। करणधर्मस्यसहकार्यांतरस्तूपत
याकिंतस्यकार्यांतराभावार्थे विरहोस्मत्तु संभयोयावता सामग्र्यंतराविरहादेवकार्यान्तरविरहः सि
द्धइत्यर्थः। ननु हेः परिहरति। तत्रेति। एतनाहेशः कारणधर्मइत्यत एव कार्यान्तरे कारणविरहात्सामग्र
विरहः कारणधर्मानभ्युपगमेतु सामग्र्याविरह एव नस्यादित्यर्थः। सिद्धान्तीति रावष्टोत नहीति। एकतमस्या
विरहः

१०८

पक्षेणैव धर्मिग्राहकमनोबाध इत्यर्थः। तथाहीति। इंद्रियार्थसंन्निकर्षाभावेनार्थान्तरत्वात्तस्यास्वस्व
विषयसंबद्धानीति मनोवेत्तवेयसदसत्वात्सुषुप्त्यनुपपत्तिस्तदसत्वेनार्थान्तरत्वारणाय यथानुभ
ज्ञानवत इति सुषुप्तौ यत्नं च इंद्रियव्यापारमोक्ष इत्यर्थः। अन्यथेति। सामग्र्याः कार्योपधानदाय
त्यादित्यर्थः। अथ मणुकर्मवदद्दष्टविलंबात्कार्यविलंब इत्यत आह। इंद्रियेति। मनस इव दंद्रि
यान्तरागमेप्येवं लोपः स्यात्। अदृष्टादेव सर्वार्थसिद्धेरित्यर्थः। अणुमात्वे चैवं सर्वेनैतत्संभवतीति भावः।
नन्विति। सर्वविशेषः स्वेनात्मा वादमाह। केंद्रियस्थाने तदेति। तद्विरहादेव चैवं नवोपि व्यासंगोपपत्तिरिति
भावः। तस्यापि हेत्वंतरस्यापि तस्यैवेति तस्यैव क्रमेण सहकारीति भवतो मनस्त्वमित्यर्थः। मनसो यथा
कं करणधर्मोऽनुपगमेपकेंद्रियज्ञानकाले अपरज्ञाने तस्याकरणतया अपरेंद्रियाणां मनःप्रत्यासन्ना
नामपि सामग्र्यसत्वादजनकत्वमित्यत आह। अथेति। कालभेदे मनसापेक्षकजातीयनानाज्ञानादेक

समवायिकारणत्वस्यैव साध्यार्थत्वादित्यर्थः॥ अबाधितेति। पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति युगपदनु
वात्तदनुपपत्तिरित्यर्थः। एतेनेत्येतद्विवृणोति। निमित्तेति। अभिमानिकत्वादौ देहव्यापकत्व[illegible]मिष्ट
मेवेत्याह। शरीरेति। आवश्यकत्वात्प्रयत्ननिमित्तस्यैकस्य कल्पत्वात्। क्लृप्तत्वात्। निमित्तनियामकस्य
क्लृप्तत्वात्। यावदवच्छेदेन मनोनिमित्तं तदवच्छेदेन हि ज्ञानसुखादिकमिति। ननु प्रादेशिकत्वं प्रागभा
वस्यैव नियामकोऽस्त्वित्यत आह। लघुत्वादिति। तत्प्रदेशिकत्वकल्पनायामलघुत्वादित्यर्थः। नियाम
ककल्पनैवेदं त इष्यत आह। आत्मेति। प्रादेशिकसुखादीनां प्रासावस्याव्याप्तन्निमानाभावादित्य
र्थः। एतेनेत्यादि विवृणोति। इन्द्रियत्व इति। अत्र कर्णशष्कुलीवालमनस इन्द्रियत्वे देहपतावच्छेद
कः। सुखादिप्रादेशिकत्वे तु न निमित्तप्रादेशिकत्वं नियामकमित्यर्थः। न वेत्यादि। व्यासंगस्यैव मनस्युपप

१०७

१०७

यत्तु देशान्तरसंबन्धमपि वंदनं सहकारीत्यत आह वंदनेति। यत्तु वंदनं तत्र कारणमित्यत आह कथं वेति। तन्नि
रूपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामदृष्टद्वारा वंदनस्यैव कारणत्वात् तेन विना नदीतिसमुदायार्थः ननु गमकि ज्ञापि
तनादित्यर्थः। अभिमानिकाभ्यासिकमानिकाभ्यासिकमनोरथकसुखवनिमित्तसकलावच्छेदेन वा मन
सर्वत्रेति साक्षात्कारावच्छेदेन एकदा एककार्यवाचि मुख्यकारणविशेषगुणउत्पद्यत इत्यभिमाने [illegible]शंकते अथे
तीए कोपाध्युपगमेपि तदवच्छिन्नएकदा न्यतादयेनवेदवेति किंतदुपगमे नापीति परिहरति नेति सु
खस्वाद्युत्पत्तियोगपद्यादपि मनसा येनवमित्याह एववेति नन्वाक तसंयोगमभ्युपगम्य खंडपरस्यतका
लोत्पन्नसंयोगात्तपदार्थस्यैव एकदोत्पत्तौ व्यतिवारध्यसुखसमवायिकारण योगपद्यमात्रादेरका
र्ययोपगपद्यसंभवे तदुत्पत्तियोगपद्यसाध्येधिकत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वेति वेत्। नसुगपस्थिता

र्हेन साध्यव्यापकस्याभिमतत्वात् केवलसाधनमुपाधिमाह। शब्देति। शब्दे साध्यव्याप्तिपा ह्यासाय था
ग्निन्नेति। षष्ठेति। शब्दस्य इच्छत्वात्तया तन्न साध्यमानिष्ठामपरिमाणेवृत्तेर्वं रूपत्वोद्भावस्य अयं साध्यं व
ाहेतोनुपपन्नतया तन्न साध्यसिद्धोपपादकत्वेनोपाधीनां साध्यव्यापकत्वमतस्त्वाह। अत्र योऽकतावे
तौ संयोगमात्रादेवतादृशविशेषगुणजनकत्वादित्यर्थः नवावामूर्त्तयोः संयोगएव न सवतीत्यतस्त्वाह। अस्तु
वेति। अथ एवं सवावनुमाने सिद्धान्ती बाधमाशंकते। अथेति। आदादिशिकका कार्यरूपेण धर्मिग्राहकप्रमाणेन
निरवयवेमनस्याणुत्वं सिद्धत्वाद्बाधितमिदानीमित्यर्थः। अन्यैः इति। अतिद्यामान्नियमात्तद्यातत्वादि
त्यर्थः द्वितीय इति। तस्मादेवाशिद्धान्तिनोपि आत्मेति प्रसंग इत्यर्थः मन इति देशान्तरनिषेधव्यापके वनियमार्थ
त्वादित्यर्थः ननदेवविनप वममापि निमित्तमेवानियामककमस्तित्याह। हृत्वेति। निमित्तस्याधिकदेशा
ति व्यापनेतवन्न सैन्न ममवायि देशेतु कार्यमावश्यकमिति मन्त्री कोपि। अत्रानेतावरेणुमित्याह

१०६

१२

यनित्यपदं जलपरमाणुरूपादौ तद्वारणाय द्रव्यपदं विशेषणशून्यत्वं तदत्यन्ताभाववत्त्वं। अतोनार्थैरथ
म क्षणे घटादौ व्याप्तिवारणं। अत्र प्रथमो आत्मा द्वितीये आकाशं चतुर्थे कालो दृष्टान्तः। साधनेति। उक्तहेतु म
साधिकरणः साधनमंभवाज्ञानवात्र विभुत्वमेवोपाधिः तत्र योरेवैकदेवानुमानेऽधिकमितिवाच्यं। आधिक्य
पुरुषापराधत्वेन तिष्ठाविरोधात्॥ नव्यमतमात्रावष्टंभेन साधनवाव्यापकमित्यर्थः। अत्र समव्याप्तिपक्षमाश्रि
कतो नाविनीतीयचापि द्वित्वसंयोगासमवायिकारणकत्वमेव साध्यमितुमर्हं तथापि द्वितीयादिशब्देवमि
चारवारणाय साध्ये विशेषगुणद्वित्वरिव्यादीन्द्रियद्वित्व गुणपदमनुवादकं कैवल्यमिचारवारणापानित्यद्विति
नित्येति। अहेतु विशेषणं आत्मद्वित्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणपदं शब्दस्यानित्यद्रव्यतया वारं हृ
मतेनोक्तयं वै कल्प्यमारंशक्या पाकजवादिति। पृथिवी परमाणौ चं रूपादिवादितितदर्थः। अनमेतिन
वयवप्रवर्त्यसंयोगान्यस्य द्वणुकमहत्वस्य सजातीये आलपरिमाणे प्राधान्यात् व्याप्तिदोषाजनाधन।

म्य सुवर्ण

याऽपृथिवीत्वं इछायाइष्टान्यतमष्टान्निवृंतनत्वप्रमाण बाधितं प्रकृत इत्यन्ये [illegible] नैसर्गे ज्ञेनाति
त्वं न तथेति लाघवाच्चा। तत्र प्रदीप्तित्वेष्या दर्शनकदेशिबीजमिति द्रष्टव्यं। प्रत्यक्षेणानुमके नित्य
पणानंतरं उपोद्घाते नमनःसावयवित्वमाहानन्विति। साधयति। ज्ञानेति शब्दादिकरणके सुखादि
गुभवे बाधा सिद्धावारणाय ज्ञानेति। इंद्रियत्वेनेंद्रियमन्यवृत्तं साध्यं। तन्मते तजन्यप्रत्यक्षवादिति
सावयवत्वानुमनमस्तु गाद्यात्मकं मा भूत् तथापि पृथिवीत्वाद्यात्मकत्वमेवास्त्विति तत्राहानवेति। ष
ट्त्रिंशन्निस्पर्शद्याप्यमनसः सावयवत्वोपगमे नयुक्तमन्तरमाहालाघवादिति। अवयवकल्पनायां
मानाभावादित्यर्थः। अनवस्था निरवयववादेवमानं तथापि नात्म धर्मसुखादिप्रत्यक्षं तज्जन्यं विभुत्वोर संयो
गादिति तन्निरासार्थमाहावच्छेति। एवममवायिकारणत्वमारसकल्पनं वंचान्या वयविनि अपि यारवारणा

मा

७७४

९२

63

घंसाध्वतियोगिद्रवत्ववत्वेहेतुस्तत्राप्तितद्रवत्वस्यापिअग्निसंयोगनाश्यत्वाद्यतस्सामान्यस्य
णं।यस्मान्मात्रस्यग्रहणंतत्सामान्येद्रवत्ववत्वंयतत्राप्यकृतमेवतत्राप्यसतिविरोधिसंबंधइतिदिर्या
त्रैनतोपष्टंभकेविरोधभावेवह्निसंयोगवयाविनिपिंडद्रवत्वसंतानतरेतस्यधीरपिसमार्थितितसुव
र्णस्यतेनसत्वं·विमतानुत्ततैजसत्वसाधनेधिकेमितिपक्षान्तरमाद्यदितिपरमाणुत्वनहेतु
विशेष्या·तेननोपष्टंभाविरोधश्चतथाप्यत्र·तैजसत्वसाधारण्येंतथापि[illegible]शेषादर्शनादनसन
दोषइतिभावश्चात्वमितिअपार्थिवत्वेजलदृष्टान्तेनान्वयितैजसत्वेव्यतिरेकान्वयर्थेयद्वावि
लक्षणावसंभेइत्यत्रस्येवद्यक्तिविशेषेणतुनिर्वहाच्छयादिकम्पिनात्मादिसाधयेदिति[illegible]
प्रायेणावास्याहाद्रवत्वोतिअन्यथेतिअन्यथावायुरप्यधिकोनस्यादि[illegible]पोदियर्थश्चतथात्वंवा

वह्निसंयोगेनानुच्छिद्यमाने द्रवत्वे हेतुः स्वरूपासिद्ध एवेत्यर्थः। परिहरति नेति। अत्र वयं प्रत्यक्षपरदृष्ट
द्रवत्वविशेषणीतेन जलपरमाणौ विनिःघृतद्रवत्वमग्निसंयोगादिव नश्यति न वैवं तद्दृश्य — नापत्ति उत्
तद्द्रवत्वयोरेकस्मादग्निसंयोगान्नाशात् तदनन्तरमपि घृतं द्रुतमस्तीति नापि जलावयविनि विरो
धः। अग्निसंयोगनाश्यत्वात् तामुवर्णे तु नैवं तस्याद्रव्यपाकत्वेनान्यनाश्यत्वात्। द्रुतद्रुततरादेश्च क्र
मशः प्रतीतिर्भ्रान्तिरेवानाप्युपष्टंभके द्रुते विरोधः तस्मात् पार्थिवाग्निसंयोगहेतुकनाशार्हत्वात्। ननु प्रतीति
रोधि सिद्धमिति हेतुविशेषणाद्वैतीद्रुतद्रुततरादिधियो बाधं विना भ्रमत्वं माभूदत आह। साध्यवति
समानाधिकरणे यद्द्रवत्वं तस्य यावन्नाशस्तदसमवहितो योऽग्निसंयोगस्तज्जन्यो यो यो ध्वंसस्तत्प्रतियो
गिद्रवत्वस्य हेतुत्वे हिरण्यपरमाणौ भागासिद्धिः। न हि द्रवत्वान्तरनाशस्य समवहिताग्निसंयोगजन्य

१०५

रतीति तेन द्वारणाय पृथिवीवृत्तित्ववृत्तीति जलमनुपरिशेषानवतारदशायां तत्साधकमिति भावः अनुतते[जः]
सिद्धावितितत्वगत्या वस्तुतस्त्विदानीं द्रुतत्वसमसिद्धो स एव पापाधिः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। एवं सामा
न्यतोपि पक्षे वह्नितैजसत्वसिद्धो नासाधारणत्वात्स्यैर्न्यथा मानमानतैजसत्वपक्षकैकदेशीयदप्यपि
पृथिवीत्वयोः जलत्वयोर्दृष्टान्तयोर्द्रुतत्वनिष्ठो वृत्तित्वमेव वक्तुमर्हतीति तथापि तेजोजलसंयोगे साध्या
व्याप्तिरतो मांत्रेति मात्रग्रहणेनैव पक्षेत्व तरत्वमप्यस्तमिति। उपाधिर्निरस्यति। तीतीय पूपाधिनिश्च
येसंशये वा न पक्षे साध्यसिद्धिस्तथापि द्रुतस्यात्तैजसत्वे पृथिवीत्वासिद्धोद्भवत्वोच्छेदापत्त्यान्यगतै
व पक्षे साध्यसिद्धावनुपाधेः साध्याव्यापकत्वाव धारणमित्यर्थः। असिद्धिस्वरूपासिद्धित्वाविनष्टोनाप
र्वस्यत्ववर्णावयवाविनोनष्टतया द्रवत्वनस्यातोद्रवत्वप्रागभावासमानाधिकरणायाश्चेदसिद्धा।

९२

न्निपदं। घटत्वादेस्तद्वारणाय साक्षादिति। पूर्वानुमाने व्यापकगौरवमतन्त्रं। द्वायद्वेति। भयत्रापि नायमु
पाधिरित्याह। नचेति। समवत्वमिति। द्रवत्वे व्यभिचारवारणाय एतावदुक्तेति। द्रव्यान्यमतयोर्व्यभिचारवारणाय
यद्रव्यत्वव्याप्येति। नचरूपित्वे व्यभिचार इत्युक्तत्वव्याप्येनापि विशेषणाय। ननैवं तदेवास्तु कृतं द्रव्याप्यत्वे
नेति। इष्टापत्तेश्च यदा द्रवत्वं समवद्वृत्तित्वान्यन्ताभाववद्वृत्तिस्तदापि च वृत्तित्वविशिष्ट। क्षुषाजातित्वासंख्या
त्वादिवदित्यनुमानजन्यस्तु यो धर्मो रसमवेतियो न वर्त्ततेरससमवद्वृत्तित्वान्यन्ताभाववान् तद्वृत्तिवाक्षु
षजातित्वासंख्यात्ववदित्यनुमानं अन्यस्तु यो धर्मो रसमवदितियो न वर्त्ततेरससमवद्वृत्तित्वान्यन्ताभाव
वान् तद्वृत्तितदा द्रवत्वं भवति यदा द्रवत्वं नीरसेपि वर्त्तते इति द्रुतं नीरसमायाति। पृथिवीवृत्तिवृत्तित्वा
वाक्षुषजातित्वं नीलत्वे व्यभिचरितमिति। तद्वारणाय जवृत्तिवृत्तीति वाक्षुषजातित्वं संभवत्वे व्यभि॰

१०२

105

रणाय साध्ये रूपवत्पदं नवाप्तिमद्भुतं तेजस्तत्वरूपसाध्यवत्प्रसिद्धमिदमनुमानमिति तानीरूपद्भुतते
जः सिद्धावपि नदोष इति वाच्यं तथापि मतानीरूपतेजः सिद्धाविदायेतरादिरिति तन्निवारणाय साध्यविशे
षणोपादानमतीन्द्रियत्वोपि साध्यहृतेति विशिष्टव्यतिरेको न तद्गुनीरूपमात्रवृत्तितयाद्रव्यत्वरूपवन्नीरूपवृ
त्तितयाद्रव्यरूपवद्वृत्तितया चतुर्द्धा निर्वहतीति पुनरपि नीरूपवृत्तितयाः त्र्यङ्गवरूपवृत्तिपदं च घटे ■ वायुव
दात्मनो वृत्तितया द्रव्यरूपवद्वृत्तितया चतुर्द्धा निर्वहतीति पुनरपि नीरूपवृत्तितयात्र्यङ्गवद्भेरूपवद्वृ
त्तिपदं च घटे वायुवदात्मनोपि प्रथमप्रकारेण साध्यवत्त्वादिवेद्यानाध्यङ्गवमानवृत्तित्वात्मावेसतिरूप
वन्मात्रवृत्तित्वात्मावेसति साध्यायेत्वादानवात्रापि द्रव्यमात्रवृत्तितया साध्योपसंहारसंभवेनात्मेति
तुताद्भुतद्रूपवन्मात्रवृत्तित्वपक्षधर्मताबलादायातिलाघवं वायुत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ रूपवद्

कधर्मस्यवर्गंघवसकलक्षणचिवीद्दत्तित्वादित्यर्थः॥नवघ्नतेत्तियेनघ्यिवीत्वव्याप्यत्तस्यादिति॥घ्नतंमिहाये
ति॥घृतलाक्षादौनैकनैमित्तिकद्रवत्वसमवायिकारणतावच्छेदकमस्तीतिनावः॥नापिपार्थिवामृत्यवव्या
भिचारश्चैमाशंकते॥अथेति॥आतथाहीतिजलेव्यभिचारवारणायहेतौपार्थि:पदं॥द्रव्यैद्रव्यपूर्वपारिशेषां
नेजइत्यर्थः॥८॥अन्यथाद्वैवप्रकारान्तरमाह॥अथवेति॥विवादाध्यासितामित्युपष्टंभकवारणायजलमध्यस्थ॥
यितौघ्नतेविद्यात्त्विंदद्रवत्ववारणायासतीत्यादि॥एवंजलपरिमाणेविरुद्धत्वंतद्वारणाय॥नित्यपदंद्रवत्वेपापिते
षः॥देनवासाधारण्यमितिसंशय॥८॥प्रतिपक्षोवा॥असाधारणस्यदुष्टत्वबीजमप्रवेदावृविशेषदर्शनमवती॥ति
वंडमसाधारण्यंदोषायेत्यर्थः॥तादृश्यादप्यसाधारण्याद्वियच्न॥पक्षान्तरे॥अन्यथेति॥यद्यपिनाद्भुतमात्रवृ
त्तीत्येवसाध्यं॥कृतोपकधर्मताबलादद्रुताद्भुतवृत्तित्वेसिद्धत्यवतथातद्भुतेयोनीरूपमेवसर्वेदिक्षर्यान्तरवा।

१०६

जलमित्यनुषंगः॥ तत्रापि अनुमितद्रव्यान्तत्वं नैमित्तिकद्रवत्वं न त्वन्यत्रापि मानाभावादित्यर्थः ननु हीतिव
न्हिकल्पनातो धर्मिकल्पनाल्पीयसीति लाघवाद्रुपसंभके ति इत्यद्रवस्योपष्टंभकत्वं द्रवप्रतिबंधकत्वं
मित्याह कमानाभिद्धे अतएव नपटादिद्रवप्रतिबंधकत्वापत्तिरपि तत्त्विरोधेन कल्प्येत तादृश त्वभावे मानं नास्ति
त्यर्थः॥ इत्याचार्याइति प्रबलानलसंयोगिस्थिनः पीतस्य पीतिमद्रवत्वयोर्नाशप्रतिबंधकत्वेनानुमि
तं परिशेषात्तेजः इत्युदयनाचार्यमतमित्यर्थः धनवीनाइति पीतद्रव्यस्य द्रवत्वादभावत्तु भवस्यापि पङ्क्ता
पत्ति पीतद्रुतमिति प्रतिपत्त्या नद्रवत्वे पितनो भावत्वेन घातिबंधा तन्नाशः इत्यस्य दर्शनात् नवीनत्वे हेतुः
नवानो अपार्थिवत्वानुमाने नाप्रयोजकमित्यर्थः नापीति मैमित्तिकद्रवतद्रवत्वसामान्येनाग्निसंयो
गनाश्यतावच्छेदकमित्यर्थः जनपदं द्वयनलपरमाणुद्रवत्ववारणाय घटादावित्ये तद्व्यधिचीत्वमयु

दं। आत्मनि व्यापि यास्वारणामा थे बहिद्र्दपदी नवा प्रयोजकत्वं। तत्रे कयुक्या रूपस्याचस्यापेक्षत्वादेत्यास्ति
यद्यपि स्पर्शन त्वभिमतेननिषेधकविती नसामान्यनिषेधः तथापि सामान्या विधोपिथकाइत्या नेपेत्यवैय
युक्तं वस्तुतस्तु नस्पार्शनइत्यत्रे वतात्पर्यमितिभावः। तद्रूतस्पर्शस्योनां अप्रयोगानुसारेण स्पार्शनत्वे पि
साध्यो नस्पर्शनाश्रयत्वमुपपत्तिः परवलवैसत्वेन साध्याप्तेः नापि साधन वच्छिन्नसाध्यव पकाय: वायु
परमाण्वादौ साध्याव्याप्तेः। नापि मरुतो वा वायोः पक्षत्वात् पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यवद्या। पक्षो घं। स्पर्शस्यतं ग
तवं गन्धे साध्याव्याप्तेः प्रसंगासंगत्या स्वर्णस्य तेजस्त्वमवतारयति। किंचेतादृशीति। आगमे प्रयोजकत्वेन
कं दिवं तेनसंयुक्तस्य पटस्य दाहः स्यादिति भावः। ननु विसारिवसर्वधा दाहें प्रपञ्चो नात्र प्र प्रयोज
कत्वं। मानाभावादित्यनिषेध्याहापदेति। अस्तित्व कच्च मपाक्यानिर्वचनमतआह। दैतिनोमिविकाति।

107

र्शनप्रतिबंधकंतथैवदर्शनादितितावच्छब्दोपात्तरमाह।शीतद्द्योतितोतदप्रतीतेरितिवायुलिंगत्वेन
कस्यापितदानारोपादित्यर्थः नतुशीतस्पर्शस्यएवलिंगतया।श्रमेनालिंग्यतइत्यतआह।शी[illegible]तावा
ति।आरोपविषयस्यधर्मिणोविशेष्यत्वेनशीतस्यवाय्वादेरज्ञातस्याश्रयस्य[illegible]नैतरयोःशीतत्वेना
त्यर्थः अतएववायुविशेष्यकशीतप्रत्ययादेवनतुशीतद्द्योपनायकत्वेनानुमितेर्वायोनायंशीत[illegible]
यो येनाविशेषदर्शनान्नस्यात्किंतुस्मृतोवायोस्मृतशीतारोपोमानस[illegible]इत्यतआह।नयतितायप्रयथी
र्शन सोतिस्वमतेनदृष्टान्तः कर्मानुमानादितिइद्घान्तरेपरिशेषितेवाय्वेगवत्वेनकर्पवत्वानुमि
तिरित्यर्थः अनकर्मानामान्तरंपरिशेषेणवायुसिद्धौमनसावायुर्वीततिस्म[illegible]पिदोषानभव[illegible]प्रत्यक्षत्व
नवैवमितिकल्पनागौरवंएतावच्छणोलीकल्पगौरवंतस्मादि[illegible]रूपादौव्यभिचारवारणायद्व्यातप
नो-

दी॰

त्रासमावेशादित्यर्थः॥ तदेति मूर्त्तसंख्यासंज्ञामात्रस्य योग्यत्वैव योग्यताऽन्यथाप्रत्यक्षे नैव तस्यादित्यर्थः॥
विषकेति॥ हरिनिरवन्नयनस्तुल्यो निमग्नत्वाशाप्रमानियथाप्रमाप्रयक्ष्येज्ञो रहतेति किंतु तद्रूपात्मेकाप्रे
वातथापीति॥ मैवं गृह्यत इत्यर्थः॥ नतीनत्वेति। तं किंचिद्दत्वंस्पष्टयातावलतात्तालिंगासिद्धेति तेषभामंडल
रूपस्य देशास्य परोक्षतयानघटा॥ तलिंगस्य ज्ञानं नाध्यक्षेणनाप्यनुमानेन नाप्यतीन्द्रियनिरूपितस्य धर्मस्य
रतीन्द्रियतयातघटितलिंगाविशेषयोर्नानुमानत्वेनानवस्थानादित्यर्थः॥ एवं च बाह्यप्रत्यक्षत्वे॰
तपवत्वंवाद्रूपेघीदंतस्पर्शनेद्भूतस्पर्शसहितमिदं मितिस्थितेसामान्यविशेषयोः प्रयोजका
सेदः॥ स्पार्शने प्रत्यक्षे प्रयोजके गौरवं न दोषस्वानन्यगतिकत्वेन प्रामाणिकत्वात् सर्वतोबवत्
ह्यन्यथानुपपत्तिरिति भावः॥ तथापि विशेष्ययोग्यतातंत्रं नापि परीक्षाति मानसे भ्रमे सकलमेघविशेषद

द्रुर्वेति। वक्तुरुद्भूतजातिमदित्यर्थः। अत्र वक्तुर्वेदितिसर्वत्रउद्भूतरूपवत्त्वमपिस्पर्शनेप्रत्यक्षेकारणम्
नस्त्वद्विशुरो वायुर्नस्पार्शन इति शंकते। अथेति। अन्यथासिद्ध्यापरिहरति। नेति। उष्मादिविवादप[illegible]वेति
भावाभावमर्दा पंकते। नान्वितेति। प्रयमिति। आवश्यकत्वेनेति। नान्वितेति। नीरूपद्रव्यस्पार्शनत्वादिति भाव
भावमुद्घाटयति। अथ चर्मो विषयतयैव प्रत्यक्षे कारणं न च स्पर्शनप्रत्यक्षे उद्भूतरूपतयेति। न तत्र
कारणत्वं घटादौ तु समानमायेन तु कारणता बाधयुक्त इत्यर्थः। अतएव न[illegible]त सिद्धा नस्पार्शनत्व
यति रितौ कीयाद्यर्थः। वस्तुतस्तु इति उद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वे उद्भूतत्वमवच्छेदकं[illegible]उद्भूतरूपाद्गम
त्वेन कारणत्वाद्रूपमेव नयाप्रथमग्रहीरूपकारणतावच्छेदकत्वं[illegible]कल्पनान्न रूप[illegible]ान्यथा
सिद्धि तु प्रजीयाकियावादित्यर्थः। नन्विति। अवच्छेदकत्वकारणतयोरथासिद्धि तदभावगर्भत्वेनेक

करणेति। रसनेति। तत्र द्रव्यं न प्रत्यक्षं रूपस्पर्शाभ्यां वायोग्यत्वादिति॥ विशेषनये नेति। न च तत्रे चक्षुरेव
त्वन्मते संख्यादिग्रहणप्रसङ्ग इति भावः। सर्वदेशेति। यद्यपि देशस्य प्रत्यक्षं मंडलस्येनान्तरीन्द्रियतया न दृष्टिरिति लि-
गमपि न प्रत्यक्षं तथापि योग्यस्येव तत्तदादेः कथंचिद् घटादेरस्य देशत्वमभिमतमिति। तद्दृष्टान्ते
नेनेति। प्रभायामिव धूमबाष्पयोरपि कमन्दिरनुमेयत्वेनेत्यर्थः॥ तव नैयायिकस्यात्मनो ... प्रत्यये रनु-
द्भूतस्पर्शत्वादिति॥ तावदुष्णं स्पर्शं ... तद्रूपवत्त्वमुद्भूतस्पर्शवत्त्वं चेत्यर्थः। द्रव्यमात्रं बहिरिन्द्रियं च
क्षुरन्यतरं योग्यं वस्तु यत्र को साधक। विशेषोऽस्पर्शोद्भवौ न तयोर्हि ग्राहकतया तेऽपि द्यावन्तयोरन्यतरत्व-
मिति। जन्यद्रव्यत्वलक्षणस्य प्रत्यादिकमित्यर्थः॥ युक्त्यन्तरमाह विशेषस्येति। आपादकद्वये पि द्रव्यपदं स्प-
र्शादौ व्यभिचारवारणाय सप्रयोजकमिदमिति। नेति परिहरति। नेति। तदेव दर्शयन्नेव न स्पृष्ट्यति। रू-
दिपदग्राह्यमवाह्यत्वं अन्यद वदति। सर्वं च त्वगिति मनसि व्यभिचारवारणाय बहिः। इन्द्रियपदं च

89

सा। ध्य व्याप्तिरित्यर्थः॥ नापि तन्नूपाधिः प्रयुक्तेत्याह। लागिइ येति। लैगिकत्वे चैतेति वायोः पूर्वसंग्रहे चैतादृ
श घटनुमित्य संभवादित्यर्थः॥ लिंगाभिमतस्पर्शतदीयस्पर्शसीने पि वायुवीरित्याह। स्पर्शाग्रहे पीति। नच्चादोश
तस्माद्भवत्यद्वतं तम्बदाधारइ मानुमानततस्तस्य जलस्य पूर्वमात्रासनाइ दान भवसत्वेन तद्धुपनायकान्
मानं तततदुपनायकस्य कयोपस्थितौ घटं ततानुमितवायौ त्वगुपनीतस्पर्शारोपाय मानसं शीतो वायुरित्यतआ
हानवेति। बावकानां चैतैतावक्कल्पयं नायाः पृथग्योगादित्यर्थः। दोषान्तरमाह। ताद्विशेषितास्तीतद्व्यापनाय क
तया तद्भिन्नत्वे नष्टे तदभेदाशणासंभवादित्यर्थः॥ तद्वदिति। यथा स्पर्शनानुमितवायो वयस्मि ना तदा गृह्य
घटादावपिस्या दित्यर्थः॥ वायामवत्तिंद्रियघटातावद्रव्यवच्च ज्ञाम नन्त्रमरवादि पंचक सह सामग्री
चाप्तेत्यं वंदूपह त्यर्थः॥ अनन्यगत्याङ्गत्तत्र पवत्वमेव प्रपोडकमितिर्क तास्यादेतदितिजन्येन्याकाशाम
नो ग्रहसिवारणाय ग्रसत्ताकरनये याभि परमाणवोगीक्रियतइति। वच्याप्यिार वारणाय मन ह्स्त्वसमानाधि

तद्वारणाय साक्षात्पदं इति। न चाप्रयोजकत्वं। अन्वयदृश्यमानोपाधिकस्य [illegible] पि [illegible]। भावि[illegible]त्वापत्तेः पेक्षुच्छेदापत्त्या नि
रुपाधित्वस्यैव विपक्षबाधकत्वादित्यर्थः। बौद्धशंकां निराकरोति। न चेति। अन्यथापि विरोधश्च दृष्टः तर्कमेव परिहृ
तः। तथापि तद्विस्मरणेन शंकेति। अखंडाभ्युदयत्वादानेकद्रव्यवत्वं संरक्षणत्वं तथा गुरुत्वनेकेति। [illegible]वं यह [illegible]
यदे महत्वस्य हेतुत्वादन्यत्रापि तदेव हेतुरित्यर्थः। अतिप्रसंगादिति। कौदीय गोपि वदुगतत्वमात्रेणाव
च्छेदकत्वमित्यभिप्रेत्य परिहरति। नेति। उपोद्घातेन मीमांसकः शंकते। नन्विति। अन्यकस्पर्शनजन्यत्वादं[illegible]नन
न[illegible]क्रमात्रानुपाजे सामान्यादिवृत्या मात्विजन्ये नमि[illegible]द्धसाधनं तदन्यधत्यक्षानुमानेन स्वतो सिद्धिः। सिद्धिनायोगेनु
रस्मन्मते नवीनानं मीकाराराउष्यादे इति। आदिपदग्राह्यं वा घूपनीतयोतङ्ख्यादि। नवपके [illegible]क्रवमे
तद्र- त्वंश्रतः संस्वादावात्मनिबंधप्रत्यक्षत्वेन साध्याव्याप्तिः। स्पर्शनेति। तथा वकारणाभावत्यक्षवन्नानाध्य

व-

वयवान्तरकल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वाच्च उद्भूतरूपेणोद्भूतरूपासंभवात् नवैवमनुद्भूतगंधे ४ पाषाणपरमा
णुत्पद्भूतगंधतद्रस्मारंभसंभवः तत्रोभयवापि गुरुत्वोद्भवा— ध्वेनुद्भूतगुरुत्वस्यावयविनि आरंभः तत्रावि
नगुणत्वाभावे नोद्भवत्वाभावात् तदभावेप्युभयत्रापि गुरुत्वोद्भवात् नवैवमलं मृदादिवद्भूमाभ्रदीपे तुलालव
लमनापत्तिस्तस्यात् भ्राशैथिल्याच्छन्नत्तथापि सूलादिवर्कि विंदपतत्रनस्यात् अवयववगुरुत्वमपि [illegible] नाव
यविगुरुत्ववत्तस्यापि नन्द्र त्यादितिनावष्टाय्यामितितथा वाधितसामानाधिकरण्यात्तु भवान्तसाम [illegible] ग्यार
पि बाधइतिमावश्चनवेति भोजकादृष्टप्रयोज्योद्भूतवः तथाचोभयभोजकादृष्टाभ्यां प्रकाश[illegible]रूपानुभयोद्
द्भवः स्यादित्यर्थः नायत्तं विरुध्यते तेजस्त्वस्येति तेजस्त्वमुद्भूतरूपस्पर्शवद्वृत्ति[illegible]वद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्या
प्यजातित्वात् पृथिवीत्ववदित्याद्भूतपदमुपादाय वायौ [illegible]यरूपवदितिप्रभावात्

प्रविशेषः२ न्य१ स्य२

सावच्छेदकइत्यर्थः ॥ तन्नानात्वे प्रतिबंधकतावच्छेदकजातीनामनंतरकर्मजत्वादिव्याप्यानां भिन्नत्वे त्वा सूक्ष्मा
तिः संयोगव्यक्तय एव विशेषाः सन्तु यत्किंचिदेव प्रतिबंधक इत्यत आह नापीति यद्यपि प्रतिबंधकत्वेनाननुगमो
दोषः तस्य कारणतावच्छेदकत्वाद् तथापि तत्तत्संयोगविशेषस्य तावज्जनकत्वेनाननुगमो दोष इत्यर्थः ननु यथाप्र
काशकसहकारात् परमाणुनिर्जनकारंभस्तदा दुग्धसहकारादेव तत्रैरेव दध्यारंभोस्तु तथा चापसिद्धांत इत्यत
आह नवेति दुग्धं च घृतमिति आश्रयनाशजन्यो दुग्धरूपादिध्वंसे व्यभिचारवारणाय हेतौ द्रव्यपदं एवं दधि
दुग्धसमवायिकारणजन्यद्रव्यत्वाद् एवं दुग्धवदानवासिद्धिः दुग्धानुवृत्तौ दग्धस्तत्र समवे
शाद्यासूत्रनामसमानदेशताविना चादिव्यर्थः ॥ ननु नेजकानल ॥ प्रकाशानलावयवजन्यं ॥ तद्वदकर्षस्यविशेषायि
नाशः प्रकाशानलवदिति वैयर्थं दिग्यासिद्धः ॥ तन्नतेतत्सहकारस्यावयवतोकर्षस्योवानुविधानाद् नवैवम

न०

२९

ति॥ गुरुत्वादिनेति॥ रूपेण इव वंदनुद्भवात्॥ अपि जातिरूपत्वेनानेति॥ तत्रापि गौरव मत आह॥ अथ वेति॥ किंत्विति॥ रूपत्व
व्याप्यत्वं तु उक्तत्वं वमन्यत्रापीत्यर्थः॥ नयतारतम्यं पाकजमात्रवृत्तीति वाच्यं अन्यत्रापि तन्नु नवबलो नमवन्ध्यर्थी
दिति भावः॥ येतु वैयाप्यिका पाकजत्वव्याप्यं तारतम्यं मन्यन्ते तन्मते पूर्वं कार्येवकल्प्यो बोद्धव्यो॥ वात्वादि
विति॥ यादिमहत्वोद्भूतत्वे द्रव्यगुणादिप्रत्यक्षे तत्र तदा वायुसुरभिद्रव्यस्पर्शगंधादिप्रत्यक्षतया द्रव्यमहत्वोद्भ
विस्थिते तद्व्याप्यव्यक्तता पि महत्वोद्भवादेव स्यादित्यर्थः॥ वैयात्यं न च कृतायां शंकायाम॥ हा प्रतिबंधकत्वे वेति
स्यान्यस्य व जलोपाविष्टमौरालोकस्यैतथा सत्यग्रहणं स्यादित्यर्थः॥ अयं तरेति॥ अन्यतरकर्मजत्व॥ जातेर्व्या
प्याय चिप्रतिबंधकतावच्छेदकजाति स्तदोमयकर्मजत्वजातिः संयोगः प्रतिबंधको न स्यात् आद्य अथ स एव व्यापिका
तदा सर्वेन्यतरकर्मजा संयोगा॥ प्रतिबंधकाः स्युरितं संयोगद्वयस्य धारणो नैको विरोधो जातिद्रूपत्व प्रतिबंधक

गतोद्भूतरूपत्वं नोपाधिः। विषयस्य च रूपे साध्ये साध्याव्याप्तेः समव्याप्त्याभिप्रायेणानुकूलं नक रूपेसाध्यव्यापिवा
रित्वादित्यर्थः। व्यंजकरूपत्वमेवेति। न त्वास्यं तत्त्वे घ्राणरूपस्यापि पृथ्वीजलताप्रत्ति रूपव्यंजकरूपत्वस्यतया
त्वादित्यर्थः। इंद्रियेति। इंद्रियसंबंधालोकसंबंधजन्यमहत्त्वव्यतिरेकेर्था नरवारणाय पदविशेषणं। स्व
न्ययेति। पद्युद्भवेत्यैकार्थसमवायान्नग्रहणं तर्हि प्रतायारूपस्योन्मनस्पर्शस्य याग्रहणं स्यादित्यर्थः। अ
न्वयेति। घानुपेतीत खुरभीशीतस्पर्शेद्रव्ययोर्महत्त्वेयोद्भवे प्रत्यक्षतापत्तेर्महत्त्वोद्भवे इत्यर्थः। ष्वप्रत्यक्षत्वेति
कल्पनायामाक्षादुपपादकविषयत्वाद्धितिनार्थः। कारणतावच्छेदकार्याभावतंत्रत्वं नतस्येव कल्पनमितिप
रिहरतीनेति। ननु रावन्यदोपपादकत्वेन मास्तु हेतुरूपत्वकल्पनं प्रत्यक्षप्रतिबंधकस्यान्वे न तुस्याद
तत्राहानाविति। प्रत्यक्षत्वेनतर्हि गोनत्वतियोगिकारणत्वेन कल्पतां नियमितिप्रेत्या चयीचितितदेवस्यहृष्य

घ२

१२

112

न्मा धर्मिभिन्नस्यैव प्रत्ययार्थत्वादिति वाच्यं यथोक्तवाजननयोर्यग्यस्वरूपसंबंध इति तदर्थत्वात्तनयोर्वि
शेषार्थं तु समनंतरेण धर्मिष्ठस्मरणाः संबंधकार्यकरत्वेन संबंधाभेदाविवक्षया कथंचित्प्रयोगाद्दुष्ट
प्रतिविधेयः तयोक्तं स्वरूपमत एव कार्यभावो विशेषकलितयोस्तयोस्तत्रैव्याहतानवेति ।। ।। घटसंयोगा
वच्छिन्न इति वक्तुं पीयर्थं प्रकाशस्य स्याप्रकाशस्येन महादेवपरीत्येवाम्नहायालोकवंगय वस्तुविष
यके लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षे विषयालोकसंयोगस्य कारणत्वे प्रथमतो गृहीते परभागावच्छेदे नालो
कसंयुक्ते घटे प्रत्यक्षानुत्पत्तेरनिरुक्तवावयवावच्छिन्नसंयोगाचा लोकसंयोगसहकारी कल्प्यते नन्वप्रधर्मत्व
त्परित्यागगौरवप्रसक्तैवत्वेनैव तस्यपरिहृतत्वादिति पदि हारति मैवमिति। अथ शंकते नावाति। घंड
कतेजोत्पत्त्यादिति। अत्र तेज पदं पापिरूपवारणार्थं लियाराणाति रूपाभावर्थं जकले राघ तेजो

स्मारयतीनकेवलमिति। परामृष्टमतमपि न्यूनं। अन्ययाशंक्यनिराकरोति। यदि चेति। अधिकरणज्ञानेऽप्रकाश

स॰॰इति शेषः। योग्येति। तथैवानुभवादिति भावः। प्रतियोगिविशेषितास्रावच्छि किं वक्तुम्ये दुर्गमं स अप्यर्थं नव्यास्ति

म॰॰वक्तुष्टये ऽन्योन्याभावत्वादिनानुगमस्याह। अनुगतताभावेति। अप्रतियोगिकत्वादिति दा॰॰त्ये दष्टे॰॰

दानायैकदेशिमतमाह। स्यादेतदिति। स्वाधीनाघटानवच्छेदके वलेति। यावदन्तर्गतये केवलाधिकरणताद्यन

यो संबंधान्तरमिति। विशिष्टेत्यादौ कृते ते प्रयोगस्थले स्वरूपसंबंधापतिरतः संबंधमन्तरेणेति। न वाच्यादि

क्रियते तदा असंभवस्थादत्रापि स्वरूपसंबंधस्यत्वादतो न वपदं तथा च संबंधिभिन्नसंबंधाक्लिते तदर्थः॥

एवमपि जनकतेहेतेति विशिष्टप्रत्ययजनननियामकः संबंधो नोक्तः नहि तज्ज्ञाननमेव तज्ज्ञाननियामकम

सो दाउ संबंधे सातितत्प्रत्ययजननमपव संबंधइत्यन्योन्याश्रयात्रा अतो योग्यत्वं चेत्संबंध ॰पकद्धर्मस्य स्वरूपमा

१५

ती ति प्रतियोगिमत्वेन प्रकारेण व्यवहारएवोत्पद्यते नन्वत्र भवतु इति शंकते ॥ व्यवह्रियते इति ॥ व्यवहारो हि प्र
योगादिरूपः स च तत्प्रकारकानुभवसाध्य इति परिहरति ॥ नेति ॥ नत्वनर्थव्यवहारोननर्थज्ञानेनैव जन्यते । किं
तु प्रतियोगिज्ञानमधिकमासाद्येत्यत आह ॥ व्यवहारो नादीर्घ इति ॥ तथा च नैतद्व्यवहारेप्यधिकापेक्षेत्यर्थः ॥ भ
तान्तरेपि दीर्घत्वादिज्ञानमेव बाध्यपरक्रमी न्याह ॥ तत्रापीति ॥ माहृस्य यद्व्यवहारेधिकापेक्षामाशंक्य निनवष्टोगो
माहृस्यमिति ॥ नानावस्यज्ञानेन तत्रापि प्रतियोगिज्ञानेन तत्रापि प्रतियोगिज्ञानापेक्षा प्रमेयत्वादिनानज्ञाने व्यव
हाराभावात् ॥ किंतु पटत्वभावत्वादिनाज्ञाने तत्र भवत्पक्षेप्यवक्तमिति शंकते ॥ न्यायदर्शनादिति ॥ भूतले घटे [illegible]
प्रकाशते न तथातिरिक्तो न सर्व इत्यगत्या भूतलमेव न त्रय इति यच्छंकितं तत्प्राह [illegible] ति [illegible] तं ने घटोयं घटाप्र
काशते इति ॥ तथा तत्र सं मादाव्प्रपिवेति ॥ संन्योन्याभावं नयाप्रतरप्रसंगाय भूमिमार [illegible] ति ॥ यादि येति [illegible] दोषान्तर

वि॥म[illegible]मा[illegible]नाश्नयाप्रत्रेरित्यर्थस्यप्रवाति[illegible]गिकत्वंसनिरूपकत्वंतत्रैवेति।[illegible]नत्रात्यन्ता[illegible]वोपिश्री
[illegible]सया[illegible]नत्त्वदंगीकारोपिण्या:पत्रेरित्यर्थश्चभावचेवधर्मरूपत्वागभावत्वाद्यय[illegible]त्व[illegible]भावत्वम्
[illegible]त्वाहा[illegible]वादिरिति।अभ्रातसामान्यानत्वगमेपाक्काउविशेषितभावत्वरौ[illegible]रातुम[illegible]
[illegible]दि[illegible]र्थः।केवलाधिकरणाधियमभावआदिकायामन्यतेतंप्रति[illegible]घवातरमा[illegible]गयद्वेति।महत्पारिभाए
पिवदीर्घत्वमावोहाराक्कस्वज्ञानमपेन्तत्इतिस्वमतेनपर:परिहराति।दृष्टाहीति:द्[illegible]यत्तामम्घत्त्वर्धामितिद्वयोर्मि
र्ययोरवीगतोमनुसर्वेषामुक्तनयाकमीयांबुद्धिधारामादायमुक्तिरत्रवर्तिछ्यतइत्यतआलानवेति।सर्मजमामिति
बंधाछिविद्वेदे:धुक्तोमज्ञानाद्धस्मरणामपीत्यर्थ।सिद्धान्तान्त्विति।इंद्रियापातानन्नप्रतियोग्युपाद्दितंतर्थधा
धरानुभविकीभावनानुपाद्दितनानिर्वहती।त्यर्थः।पारिशेषादपि।नन्वर्थप्रप्रतियोगिकइत्याहा।प्रप्रतियोगिता
भावेति।घटेप्रसहतदभावव्यवहारएवविदद्रहति।सएवघटप्रतियोगिकइत्याशंक्यानिनाकनोति।घटान

२५

74

प्रतियोगिकत्वांगीकारेणायंग्रंथः॥ नचाभावेति। नचाभावस्यकत्वाल्लाघवमैवचीरभावइत्यर्थः॥ अयद्यपि सिद्धान्तेनाधि
करणधीरभावग्राहिकानचापि यस्त्वधामन्यतेतंप्रत्येवदोषोदृष्टव्यः॥ नचाभावग्राहिकाप्रतियोगीतियद्यपिस्व
रूपसदनुपलब्धिसहकारित्वेनानुमानतायामप्यभाववाधिकरणबुद्धेरपाङ्गाप्तितास्थलेतदनुमानेव्यभिचारवारणायापिनदो
षाय तथाप्यनुपलब्धित्वेनो[illegible]नयानुपलब्धेरेकप्रमाणतांयोऽभादामन्यन्तेतान्प्रत्येयदोषः तार्किकान्प्रत्यप्येतत्तएवेतिद्र
ष्टव्यं नकाश्चिद्विशेषइतिभूतलसामान्यस्यैवपलब्धत्वे घटवत्यापिप्रसंगइत्यर्थः॥ योऽन्योन्याभावोऽनुयोगिभेदस्त
[illegible]प्ययोन्याभावान्तरतस्यापीत्यनवस्याप[illegible]तस्यभेदस्वेदात्मा[illegible]स्वरूपभे[illegible]न्यत्वाहाभावेधर्मेति वै
तोऽन्यवैलक्षण्यं विनालक्षणमपिनाशंकितोनन्विति। वैधर्म्यसामग्रीवै[illegible]कारणात्[illegible] दण्यार
[illegible]पयापि[illegible]वतीतिपरिहरतिनैवमिति। विलक्षणाधिकरणज्ञानस्याभावधीहे[illegible]कारणत्व[illegible]मन्यतेतमीति
प्रका[illegible]रमा[illegible]यद्वेति। तादात्म्येति। तथावस्त्व[illegible]भेदएवान्योन्याभावनातका[illegible]मत्यर्थः॥ अभावत्वे

ावाद्य[illegible]तावच्छेदकान्यत्वेति मास्मैसीरणोत्यादि[illegible]तपीत्याशयेन बोद्धः पृच्छति तथापीति कालसामान्यप्र[illegible]
[illegible]भावेऽन्तर्भूतस्तद्विशेषप्रश्न एवाद्य समस्त्यादाद्यभावेति अत्राह इतिप्रतियोगिकाभावे[illegible]भाव[illegible]न्नायमनुभवान्त
र इत्यर्थः अदोषान्तरमाह तन्मात्रेति मात्रपदोच्छेदकस्य वाभावत्वे वेति भावप्रमेयत्वे[illegible]प्रमा[illegible]नो द्वितीयेत्वत इदं
घटवत्तद्दृशेतना[illegible]पीति घटवद्भूतले[illegible]य सन्निकर्षजादपि ज्ञानाद्भूतलस्य वहा[illegible]पि भूतला विषयकं ज्ञानमित्य
[illegible]यभावः स्यादित्यर्थः उक्तोत्तरत्वादिति घटाविषयेन्यभावनिरूप्यतया ख्यात[illegible]तयापक्षे रित्यर्थः क्षदीर्घनद्द्य
वहारवदभावव्यवहारोपि निरूपकापेक्ष इति शीकमेव व्यवहारार्थमिति दीर्घेत्यस्य त्वेऽभिन्नत्र एवपरिमाणेनेव
निरूपकज्ञानाधीनज्ञाने एवेति परिहरति नेति अन्योन्याभावयादिति अभावाप्रसिद्धेत व्यवहारप्रसिद्धिरित्यप्रसिद्धे व
तदन्यथानुपपत्त्या अभावप्रसिद्धिरित्यर्थः अयाधिकरणाभावः संसर्गाभावो वा यद्वा अन्योन्याभावस्तादात्म्यप्रतियोगि
कोप्युपेयते तदा तद्वृयोगिनि तत्प्रतियोगिमत्त्वेनास्तीत्यन्योन्याभावस्तंभवोपि यद्यपि तथापि तस्य प[illegible]दि

१३

115

रोपितत्वो पो नतदन्नोद्येपद्यत्तुद्धो वो नास्मरणं व्यभिचारितमिति वेन्नायद्धि वस्तत्वं न्यत्र विलक्षणमनसत्वे गृहत्व [illegible]
तजहस्तत्वमीस्कारस्मादयोग्यत सवननस्यति। किं वा तु व्यतए व यथा विश्वनाथाय [illegible] विश्वनाथलिंगादि एतादृशव
स्तुनश्वानिपुणेनावधारितस्यास्मरणस्य हेतूकरणान्न व्यभिचार इति भावः। यत्र तु तत्र हस्य वस्तुप्रदप [illegible] त्वा [illegible]
[illegible] एव मैत्राभावाव वारणं न त्वन्यथेति। तन्नास्त्वतु त्व विरोधात्। सवति दिनाव वारणमिति रत्न कन्यासनवो
रुत्नतामादेवेति। किं वास्मरणोन्न्याभाव ज्ञानस्यात्र समवासिद्धयादेस्म पक्ष क[illegible]स्य यथोक्तानुमानेनास्मर्थी
नेस्मरणाभावश्च[illegible] क्षुप्रमाणमेवापद्य[illegible] दीति भावएवनत्वन्योलाघवान्न्व वक्तो[illegible]तानस्त्वस्यैंद्रियकत्वेपि नश्रा
द्य पत्तर[illegible]तिप्रभाकर[illegible]शीकतोनाद्विति प्रावस्त्रा। किंकाऽयादृशोविलक्षणेनुगते [illegible] भावस्त [illegible] वोस्त्वा
[illegible] त्वाद[illegible] भावइति यदिकतो[illegible]ति। अधिकरणमनुगतमेवाभावव्यवहारकारण[illegible] रतिा[illegible] वि। नात
[illegible] ग्रस्ने[illegible] घात्यये नो भयमुक्तर्दृष्टत्वं श्वयानुगतमप्याधिकरणमेकशक्तिमत्तयानुगतव्यवहार [illegible] कारणम

गा॰ रेवै [illegible] परिहरन्तीमेव [illegible] मेति। अथ स्व[illegible]रूपसदेवयोग्यास्मरणं कोट्विद्वयस्मरणविशेषाद[illegible]निसहितप्रभावसंध्यय

[illegible] को[illegible] स्मरणविशेषा दर्शनमहितत्वं च तद्विपर्ययाय इति शंकते। अथ दोषादि[illegible] [illegible]रि[illegible] [illegible]ज्ञाला[illegible]ति। मन्ये

स्मरतो भावा[illegible]रणात्तु भवविशेषादिति। दृष्टा। अत्युद्धयमुक्तिमाह। हा। कैवितिति। अत्र [illegible]को[illegible]ये[illegible] तिवायौ[illegible]पा भाव

प्रदे[illegible]के नया विशेषणतया स्मरणाभावे यत्[illegible]ईपरिहरति। पारिनेति। नतु ज्ञाना [illegible]द्विप[illegible]या क[illegible] स्मरणाभावे भावास्य

[illegible]न्यतत्राह। ज्ञानं वेति। लिंगस्य स्मापकत्वान्नव तत्र कथम भावप्रसंग इति। शीक[illegible]वापीति। ननु पूर्वो भर्तृदष्टत्वा

नया। नस्तु नोद्बोधितया [illegible]भ कस्यानादरप्रत्ययनया संस्कारस्यलुप्तनया वा अस्मरणमन्यथा सिद्धं कथम भावः

मापकमित्यत्राह। यद्वा विति। ध्यानविलक्षणज्ञानफलकं आणि [illegible]नं तथा वस्वरूपमतत्प्रयोगे[illegible]नयतो

ज्ञानमात्रोपयोगो विलक्षणज्ञानपतोद्यर्थः स्यात्। प्रयोगास्त्विति। नतु वस्तुमन्त्वेच नतु भवे नानुन्न मवेष्यमे [illegible]

इतआह। अपिचेति। तदानींप्रतियोगितद्व्याप्येतरयावदुपलंभकसत्वेनुपलब्धेरेववैकल्यादित्यर्थः॥
टाभावस्यस्वबुद्धौसहकारिकारणत्वेनापेक्षाघटितबंधकपटस्यापिरहत्वेनवा आद्येतर्हीतिस्वत्रयद्यपि
नाघा[illegible]ननाग्राहिकायाअनुपलब्धेरनुमानादाविवसहकारिताकिंतुप्रामाण्यग्राहकेष्विंद्रियेष्वेवोतानआ
हकारित्वबलादेवात्रप्रामाण्यग्राहकमिंद्रियंकरणमित्यर्थः। द्वितीयमाशंक्यतातदेतिमिनाकरोति। तथापीति
[illegible]अनुमानादौद्विनाद्यभावःप्रतिबंधकः[illegible]त्वनभ्रमाप्रत्यक्षेन्यर्थाभावेपित[illegible]याप्रत्यक्षत्वात्तयोपिजन
कोभवेत् अन्यथाअनुमानादावपितस्यप्रतिबंधकत्वेस्वजन्यतास्यात्तथाविवक्षमप्य[illegible]ताविति योर्थजन्यत्वम
रूप[illegible]त्रिकष्टप्रकरणआद्येयमभावःसिद्धइतिपिंडितार्थः॥ इंद्रियाद्य[illegible]र[illegible]कत्वस्यादि[illegible]मादिति
नत्वा[illegible]नियोगिग्राहकेंद्रियव्यापारा[illegible]भावान्नतत्स्वरूपसत्यनुपलब्धिःकरण[illegible]मनुमाधीरा[illegible]मति

नुपलब्ध्यवगमेपि । परमार्थादा[illegible]भावासिद्धेर्नैयायौनतो रूपाभाववत्त्वपि [illegible] रारः ज्ञानानुप[illegible]धोय
योग्यत्वं तिरोभवनादेयमेवेत्यर्थः ॥ सर्वं स्येति सर्वीयसर्वव्यवहारागोचरत्वेनसर्वीयानुपलब्ध्यासत्त्वस्य [illegible] वेवे
ति । नेरुव्यवहारोयद्यपि तथापि स्वाद्येयेति [illegible] रूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ अथयघजातियो [illegible] त्वेनतदनुपल[illegible] भावा
रो धर्मत्वकल्पावदपि ज्ञानत्वाभावोलिंगसवायोग्यप्यधिकरणेग्राह्यइत्याशंक्य घटाभावेप्येवमस्ति
त्रिपरिहरति । किंवेति । वस्तुतस्तत्कान्तद्धीविलंबेनाभाववद्धीविलंबाभावादुभयत्रसाम्यस्वरूपमेवसत्त्वेवर्हु
रित्युक्तमिति । भावस्य प्रतियोगिग्राहकमिंद्रियमधिकरणग्रहणेन्यथासिद्धमिति यत्परैरुक्तं तन्निरस्य
ति । अपि वेति । किंवेति । अप्रसिद्धसाध्यकस्य लिंगस्य पक्षविशेष्यकबीजनकत्वदर्शनादित्यर्थः । अनवच्छ्य
थासिद्धमपीन्द्रियं प्रतियोगिग्राहकत्वेनानुपलब्ध्याः करणेमापेक्ष्यते न तु [illegible] देवकरणमत्याप्तानि [illegible]

रोधात्स्वापारघटित्वंयथोक्तंकरणलक्षणंगौरवादित्यर्थंगूढाभिसंधिः सिद्धान्त्याह।प्रयोगइति।अ
भिसंधिमुद्घाटयति।त्वन्नयइति।देशयति।अक्लिप्तेति।परिहरति।अपसिद्धान्तादिति।नत्वमप्येकदेशिनोना
पसिद्धान्तातआह।योग्यत्वेपीति।कृतमिति।घटाभावस्थलेप्यनुमानादेवकॢप्तादर्थसिद्धेरित्यर्थः।तत्त्वे
नत्वेपिज्ञातानुपलब्धिर्नेहकरणं।घटाभावज्ञानस्यतज्ज्ञानानपेक्षत्वादिति।वायोरूपाभावेपिसमा
तिशंकांनिराचष्टे।माहाघटाभावेति।उक्तदोषमबुद्ध्वापसिद्धान्तमात्रपरिजिहीर्षुःशंकते।अथेति।परिह
रति।वाय्वादावितियद्यपिपरमतेज्ञानाभावेपिज्ञानत्वंयोग्यंतथाप्युचितकारणायोग्यतयावायोरूपाभावव
त्तदभावोप्ययोग्यइतिभावः।व्यवहारविशेषात्भावेलिंगंनिरावष्टे।उपेक्षेति।अथव्यवहारसामान्या
भावेलिंगंस्वनीतोनोक्तदोषइत्याशंकनवेति।व्यभिचारादिति।कस्यचित्सदादेवोव्यवहारस्यासामान्यभावेना

इदमिति

घटो

तदेत्याह। अन्यथेति। अज्ञानाख्यपदत्वि जन्यं आत्ममनःसंयोगमहकृतमनोऽन्यतया सिद्धसाधनवारणाय माव
मानपदं हेतौ वज्ञानपदमनुभवपरं। अतो न बाध्याभावस्मृतौ व्यभिचारः। उद्धरणाभावान्नवेव व्यभिचारवारणा
यबाह्यपदमित्यर्थः॥ चक्षुश्चामिति। अनेन ...मनत्वेन पक्षितौ तेन नागाऽसिद्धिरर्थतः। सिद्धसाधनवोति दृष्टव्य
अंतरेंद्रियाण्यभावप्रमाजनकानि तथापि न प्रमापकानीत्याह। किं चेति। व्यापारवदिति कारकाधिकार
याहि करणादि संज्ञा कारकं च सव्यापारं कारणमिति कारकविशेषः करणमपि सव्यापारमेवेत्यर्थः। अस्य
ह...तीति। क्रियया प्रधानफलं यद्यपि सहकारिवैकल्ये करणस्यापि क्रियया योग एव सहकार...
सहकारिसाकल्ये वकारकान्तरस्यापि क्रियया योग इत्यवच्छेद एवेत्यतिव्याप्तिः। तथापि अन्येषामप्यनन्तो
पाधिना करणत्वमविरुद्धं उपवेयसंकरेप्युपाधीनामसंकरात् कारकान्तराणामनन्युत्पादनमात्रेन

२०

1.58

तिा नवेति । नत्वाभावाद्यियोपि मनःकरणकतयोपाधिः साधनव्यापक इति मान्यः असाधारणेन्द्रियकरणकत्व
स्योपाधित्वात् मनसः साधारणत्वादित्यर्थः ॥ नन्वपरापरभावानापन्नमपि जातिद्वयं समानाधिकरणं स्यादुको
षइति तद्व्यक्तो जातिर्हि स्वाभाविको धर्मस्तथा च परोक्षत्वं यच्चाक्षुषत्वे परोक्षस्वभावकस्यानुभवत्वस्य
भावः तथा च परस्मृतिरपि परोक्षेत्यत्र वृत्तिः स्यात् अथानुभवत्वं व्याप्यं तदानुभवस्वभावकस्य परोक्षत्वं स्व
वस्तथा च स्मृतिरपि परोक्षेत्यत्र वृत्तिः स्यात् अथानुभवत्वं व्याप्यं तदानुभवकत्वभावस्य परोक्षत्वं स्वभाव इति
प्रत्यक्षानुभवोपि परोक्षः स्यात् तथा च परापरभावानापन्नयोर्जात्योर्न समावेशः समानदेशे वा नाश्यतस्य वोभ
वा यस्यां जातित्वाभावादित्यर्थः ॥ गोत्वादिमिन्द्रियजन्यमित्रे ज्ञाने इन्द्रियाजन्यत्वमावश्यकं पस्थितिकत्वा
लघुज्ञानकरणजन्यत्वं तु कल्प स्थितिकत्वाद्गुर्वित्यर्थः ॥ यदि च सहचारदर्शनमात्रमेव कल्प्यमेतत

[OrderDescription]
,CREATED=09.10.20 17:33
,TRANSFERRED=2020/10/09 at 17:48:42
,PAGES=237
,TYPE=STD
,NAME=S0003962
,Book Name=M-1241-TATVACHINTAMAN VYAKHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF

FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF

FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF

FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF

FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF

FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF

FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF

FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,